II

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań

1990 -05- 04

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1989

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Сребърна позлатена апликация — бюст на Нике. II в. пр. н. е. Исторически музей, Пазарджик

Снимка Г. Китов

Sur la couverture

Application d'argent doré — buste de Nike. II s. av. n. ère. Musée historique, Pazardjik.

Photo G. Kitov

© Археологически институт и музей при БАН
1989
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324—1203

Год. XXXI
3
1989

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Обеци с лъвски глави от елинистическата епоха (по материали от България)

МИЛЕНА ДИМИТРОВА

През елинистическата епоха подобни и дори еднакви накити често се срещат в твърде отдалечени една от друга географски области. Това дава основание на някои автори да допускат съществуването на своеобразно ювелирно койне[1]. От друга страна, тяхното разглеждане по обособени в културно-историческо отношение райони би допринесло за изясняване на спецификата в развитието и разпространението на отделните типове. От откритите в Тракия елинистически накити възможност за подобно изследване предлагат обеците, завършващи с лъвски глави. На особеностите в еволюцията и разпространението на тези обеци в Тракия е посветена и настоящата работа[2].

Обеците с лъвски глави са разновидност на халковидния тип обеци, завършващи с животински глави, характерен за елинистическата епоха[3].

Въпросът за произхода и началния етап в развитието на типа е спорен. Повечето автори разглеждат елинистическия период като етап в еволюцията на типа. Съществува и мнение, че с това време трябва да се свърже неговото създаване. В научната литература произходът на типа се свързва с ахеменидското или с гръцкото изкуство. Привържениците на становището за източния произход на обеците сочат като най-ранни находките от VIII—VI в. пр. н. е. от Персия. Според тях в гръцкия репертоар обеци с лъвски глави се появяват за първи път в началото на V в. пр. н. е. в некропола на Чертоза до Болоня[4]. Автор на второто становище е Р. Хигинс. Без да отрича, че „сродни форми съществуват в V в. пр. н. е в Етрурия, а в Северна Гърция и Тракия вероятно още по-рано“, той разглежда тези обеци като гръцко творение, създадено около 330 г. пр. н. е. Според него вкусът към халковидните обеци (халка, завършваща с удебеление в края) е разпространен в Гърция от македонците. Гърците ги усъвършенствували, като прибавили животинска глава или друг мотив[5]. Б. Деперт-Липиц уточнява последователността в появата на отделните мотиви. Според нея обеците, завършващи с лъвска глава, са най-ранните сред елинистическите халковидни обеци с фигурален мотив. На тяхна основа по-късно възникват и други изображения[6]. К. Льомоан-Гисе, автор на специално изследване върху обеците с лъвски глави, ги обособява в отделен тип. Тя актуализира схващането за техния гръцки произход, като за най-ранни представители на типа смята обеци от VI и V в. пр. н. е. от Северна Гърция (Македония)[7].

Ранните варианти са трудно проследими и остават в повечето случаи локални за отделните области. Разцветът в развитието на типа се свързва с ранноелинистическата епоха. Конструкцията на обецата и отделните елементи се усъвършенстват, обеците се разпространяват в широк географски ареал. При развития тип обеца от втората половина на IV и началото на III в. пр. н. е. халката е изработена от усукани телчета. Украсена с филигран пластинка прикрива връзката между халката и лъвската глава. Обеците се разпространяват във Велика Гърция, тракийските земи, Черноморското крайбрежие, М. Азия, Сирия, Египет, Маке-

№	ПОКАЗАТЕЛИ / МЕСТОНАМИРАНЕ	ХАЛКА		КУХА ЩЕМПЕЛУВАНА ГЛАВА					ЧАШКА				РАЗМЕРИ		ТЕГЛО	ВАРИАНТ	ДАТА /ПР.Н.Е/	
		ТЯЛО	КРАЙ	ШЕВ	РЕТУШ	ОТВОР	ДЕТАЙЛИ	ГРИВА	ФУНКЦИЯ	ТЕХНИКА	ТЕХНИКА НА УКРАСАТА	ОРНАМЕНТ	D НА ОБЕЦАТА В СМ	D НА ГЛАВАТА В СМ			В ПОГРЕБЕНИЕ ОТ	ПО ТИПОЛОГИЧЕСКИ ПРИЗНАЦИ
1	ВАРНА 1, МОГИЛА 1, ЧИФТ ОБР. 1	1	1	1	+	+	1	2А	1	1	3	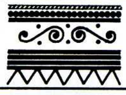	2,3	1	ПО 8,3	I	КРАЙ IV ИЛИ НАЧ. III	КРАЙ IV ИЛИ НАЧ. III
2	СЕВТОПОЛИС 1 МОГИЛА 1, ЧИФТ ОБР. 2	2Б	2		+	+		2Б	1	1	3	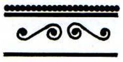	2,5		3,75 и 3,95	I		
3	ВАРНА 2, НЕПУБЛИКУВАН КОНТЕКСТ, ЧИФТ	1А	2					1	1	1	1	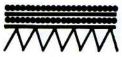	** 1,8		2,63 и 2,75	I		
4	СЕВТОПОЛИС 2 МОГИЛА 3, ЧИФТ	1	1					1	1	1	3	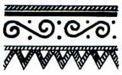	** 1,4			I		
5	КАВАРНА, В ГРОБ, 1ЕКЗ ОБР. 3	2В	2	1	−	+	0	1	1	1	3	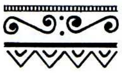	1,6	0,8		I		
6	ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО, НЕИЗВЕСТЕН КОНТЕКСТ, 1 ЕКЗ	1	1						1	1		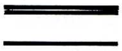				I		
7	С. МЕЗЕК 1, МОГ. МАЛТЕПЕ, ГРОБ 1, ЧИФТ ОБР. 4	1	2	2	+	−	0	2Б	1	1	3	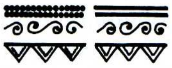	2,2	0,8	6,04 и 6,55	I	КРАЙ IV ИЛИ I ВА ПОЛ. III	
8	С. МЕЗЕК 2, МОГ. МАЛТЕПЕ ГРОБ 1, ЧИФТ ОБР. 5	2Б	2	2	−	+	0	1	1	1	1	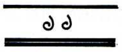	1,8	0,8	4,10 и 4,19	I		
9	С. МЕЗЕК 3, МОГ. МАЛТЕПЕ ГРОБ 1, 1 ЕКЗ ОБР. 6	2Б	1	2	+	+	0	2А	1	1	1	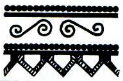	1,9	0,8		I		
10	С. НИКЮП НЕИЗВЕСТЕН КОНТЕКСТ 1 ЕКЗ ОБР. 7	1	3	1	+	+	0	2Б	1	1	3	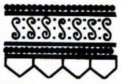	2,4	0,8		I		
11	С. КРАЛЕВО, МОГИЛА 3, ЧИФТ ОБР. 8	1А	2		+	+		2Б	1		2	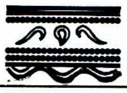 *	* 1,4		ПО 6,1	I	I ВА ПОЛ. III	I ВА ПОЛ. III
12	С. СВЕЩАРИ 1 ГИНИНА МОГИЛА, 1 ЕКЗ ОБР. 9	1А	1		+		2	3	1	1	1	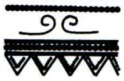	1,9		3	I	ОКОЛО СРЕДАТА НА III	
13	С. СВЕЩАРИ 2, МОГИЛА 17, ЧИФТ ОБР. 10	1	1	2	−	−	0	0	1	1	1	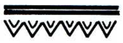	1,5	0,6	ПО 1,9	I	I ВА ПОЛ. III	
14	С. МАДАРА МОГИЛА 1, ЧИФТ ОБР. 11	2А	1	2	−	−	3	4	1	1	3	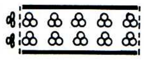	1,5	0,8	ПО 2,5	I.		
15	С. КРЪН НЕСИГУРЕН КОНТЕКСТ ЧИФТ ОБР. 12	3	1		−	+		0	1	1	1	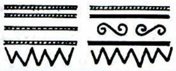				I	В ПОГРЕБЕНИЕ II-I	
16	ВАРНА ПЛОСЪК ГРОБ, 1 ЕКЗ ОБР. 13	4	2					3 и 5	2	1	4	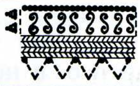 *	*** ~3,4	~ 2	12	II	II - I	II - I
17	НЕИЗВЕСТНО МЕСТОНАМИРАНЕ ОБР. 14								2	2	2			1,7		II		

◄ ● *Таблица 1. Tableau 1*

ХАЛКА. Тяло: 1—тел, спирално увит около друг; 1а—спирално увит тел (около друг?); 2—различен брой усукани помежду си тела; 2а—3 бр.; 2б—4 бр.; 3—конусовидно свита пластинка, украсена с филигран; 4—отделно усукани телчета, споени заедно. Край: 1—изтънен тел; 2—гладък тел със заострен връх; 3—гладък тел с уширение в края; +—отчупен. ANNEAU. Corps: 1—fil enroulé autour d'un autre; 1a—fil en spirale (autour d'un autre?); 2—différent nombre de fils en torsade entre eux: 2a—au nombre de 3; 2б—au nombre de 4; 2в—au nombre de 5; 3—plaque serrée en forme de cône, décorée de filigrane; 4—fils séparément torsadés, soudés ensemble. Bout: 1—tige plus mince; 2—tige lisse terminée en pointe; 3—tige lisse terminée d'une bosse; +—brisé

КУХА, ЩЕМПЕЛОВАНА ГЛАВА. Шев: 1—не личи; 2—по вертикалната ос. Ретуш; отвор: + да;—не. Детайли: 1—следи от стъклена паста в орбитите на очите; 2—инкрустация в гнезда; 3—очи, нос, предадени чрез гранулация. Грива: 0—не е предадена; 1—загатнат релефен пояс; 2—два релефни пояса; 2а—украсени, 2б—с пластично предадени кичури; 3—свободно разположени кичури в горното поле на главата; 4—релефни пояси и редица от гранули.

TETE CREUSE ESTAMPILEE. Couture: 1—ne se voit pas; 2—sur l'axe vertical. Retouche; ouverture: + oui; — non. Détails: 1 — traces de pâte de verre dans les orbites des yeux; 2—inscrustation dans des nids; 3—yeux, nez, représentes par granulation. Crinière: 0—n'est pas représentée; 1—bande en relief allusive; 2—deux bandes en relief: 2a—ciselées; 2б—avec des mèches représentées d'une manière plastique; 3—mèches librement disposées dans la partie supérieure de la tête; 4—bandes en relief et rangée de granules

*ЧАШКА. Функция: 1—прикрива мястото на свързване между халката и главата; 2—самостоятелен конструктивен елемент, част от обема на главата. Техника: 1—от пластинка; 2—лята. Техника на украсата: 1—филигран; 2—имитира филигран, лята? 3—филигран и гранулация; 4—конусчета от филигран с гранули на върха, *розета при мястото на свързване с халката. COL. Fonction: 1—cache l'endroit de liaison entre l'anneau et la tête; 2—élément constructif indépendant, partie du volume de la tête. Technique: 1—de plaque; 2—fondue. Technique de la décoration: 1—filigrane; 2—imite le filigrane, fondu? 3—filigrane et granulation; 4—petits cônes de filigrane avec des granules au sommet; *rosette à l'endroit de liaison avec l'anneau*

РАЗМЕРИ. Д$_1$*—външен диаметър;*Д*$_2$*—вътрешен диаметър (единствено посочен в публикацията); Д*$_3$ *диаметър по публикация — не е означено, дали се отнася за Д*$_1$*, или *Д*$_2$*; ***реконструиран d.DIMENSIONS. Д*$_1$*—diamètre extérieur; **Д*$_2$*—diamètre intérieur (le seul indiqué dans la publication). **Д*$_3$*- diamètre d'après les publications—il n'est pas indiqué s'il s'agit de Д*$_1$ *ou de Д*$_2$*; d réconstruit*

дония, островите в Средиземно море (обр. 18). След края на III в. пр. н. е. те остават на мода на Изток (Сирия и Египет), където тяхното производство приключва през I в. пр. н. е.[8] В някои географски райони обеци от този тип се срещат и през римската епоха. При късните варианти акцентът се премества от лъвската глава върху декорираната с мъниста от камък или стъкло халка или върху украсената с псевдогранулация чашка[9].

Проучването на обеците, завършващи с лъвски глави, от Тракия се базира на 24 чифта и единични екземпляри, открити на територията на днешна България, от които 13 са публикувани [10]. Най-ценни за изследване са находките от гробни комплекси. Обеци от този тип са открити в елинистическия некропол на Варна (в плосък гроб[11]—табл. I$_{16}$, и в могилно погребение[12]—табл. I$_1$) и в могилни погребения в с. Кралево, Търговищко[13]—табл. I$_{11}$, с. Мадара, Шуменско[14]—табл. I$_{14}$, с. Свещари, Исперихско[15]—табл. I$_{12, 13}$, в некропола на Севтополис[16]—табл. I$_{2, 4}$, и могилата Малтепе при с. Мезек, Свиленградско[17]—табл. I$_{7,9}$. В изследването са включени и обеци, чийто контекст на намиране е несигурен, неизвестен или необнародван. Такива са екземплярите от с. Крън, Казанлъшко[18]—табл. I$_{15}$, гр. Каварна[19]—табл. I$_5$, с. Никюп, Великотърновско[20]—табл. I$_{10}$, Гоцеделчевско[21]—табл. I$_6$, гр. Варна[22]—табл. I$_3$, и с неизвестно местонамиране[23]—табл. I$_{17}$.

Очертават се три района на разпространение на обеците с лъвски глави (обр. 19). Най-многобройни са находките от Североизточна България. Вторият район на разпространение е Югоизточна България и по-точно Казанлъшко и Свиленградско. Третият район в Югозападна България е набелязан със случайната находка от Гоцеделчевско и потвърден с находките от некропола при с. Мулетарово, Петричко.

Обеците са съставени от три елемента—халка, лъвска глава и свита конусовидно златна пластинка-чашка (обр. 20, 22).

Могат да се обособят два варианта въз основа на функцията на чашката, техническото изпълнение на халката и на украсата на чашката, размерите на главата и на обецата като цяло.

Вариант I (обр. 20)

Включва повечето от обеците (табл. I$_{1—15}$). Халката и главата са основни елементи, а чашката прикрива мястото на свързването им и има преди всичко декоративно предназначение.

Халката е изработена по два основни начина: от усукани помежду си телчета (табл. I$_{2,5,8,9,14}$) и от тел, спирално увит около друг (табл. I$_{1,3,4,6,7,10—13}$). В единия край халката изтънява и при значителна част от обеците преминава в гладък тел със заострен връх (табл. I$_{2,3,5,8,11}$). Закопчаването е ставало, като изтъненият край на обецата е влизал в отвора на лъвската уста (обр. 21)[24]. При обеците от Мезек-1 и Свещари-2 (табл. I$_{7,13}$) отвор няма, но изключително стегнатата халка не позволява на обецата да се отвори. Липсата на подвижност при халката на повечето от обеците в известна степен подкрепя становището на Х. Хофман за съществуваща през античността практика на еднократно прикрепяне на обеците[25]. Възможно е да се допусне обаче, че те са били носени само в определени случаи, след което са били сваляни.

По-различно е оформянето на халката при обеците от с. Крън, ако се съди по публикуваната рисунка (обр. 12). Тя е гладка, вероятно е изработена от конусовидно свита пластинка, надлъжно украсена с филигранни нишки. При една от обеците украсата е допълнена със зигзаговиден мотив.

Главата е куха, състои се от две симетрични половини с шев по вертикалната ос, който ясно се вижда при екземплярите от Мезек-1, 3, Свещари-2 и Мадара. Лъвската муцуна е предадена пластично чрез изчукване с щемпел[26], а чрез допълнителна обработка със свободна ръка са подчертани обемите. Отделни детайли са предадени с насечки. При обеците от Варна-1 в орбитите на очите има следи от стъклена паста, а при обеците от Мадара очите и носът са предадени с гранули. Гривата е изобразена чрез релефни пояси. Само при обецата от Свещари-1 кичурите са представени свободно в горното поле на главата, като в специалните гнезда са инкрустирани камъчета. Всеки чифт е изработен с различен щемпел. Това се доказва от съществуващите разлики в детайлите въпреки голямото сходство между някои обеци (Варна-1, Мезек-1, Кралево). Най-добър пример за това са откритите заедно обеци от Мезек. Двата чифта и единичният екземпляр са изработени с три различаващи се по стил и качество на изработка щемпела.

При повечето обеци лъвската глава е моделирана свободно, със стремеж към вярно представяне на анатомичните детайли. Пластично, а в някои случаи и с ретуш, са предадени зиналата паст, ноздрите, скулите, орбитите на очите, челото. При отделни екземпляри (Варна-1, Мезек-1; обр. 1, 4) в характерното предаване на гънките около горната челюст някои автори откриват стилови похвати с традиции в ахеменидското изкуство[27]. Това се наблюдава и при обеците от Кралево. Повечето от тези обеци са висакохудожествени произведения на ювелирството от разглежданата епоха.

Различно е представянето на лъвската глава при обеците от Мадара, Свещари-2 и Крън (обр. 10, 9, 11). Те се отличават с особености на стила, неумела изработка и оскъдност на прилаганите техники. При обеците от Мадара изображението е стилизирано до степен на неразпознаване на изобразеното животно[28], чрез гранулация са означени очите,носът и гривата. При тези от Свещари-2 очите са бадемовидни и косо поставени, елементите на лъвската муцуна са само маркирани, гривата не е означена. Грубо стилизирана е лъвската глава и при обеците от Крън[29].

Чашката е изработена от свита конусовидно правоъгълна пластинка. От едната страна тя е профилирана във вид на триъгълници или овули, което позволява подоброто уплътняване при основата на халката. Основен декоративен мотив е спира-

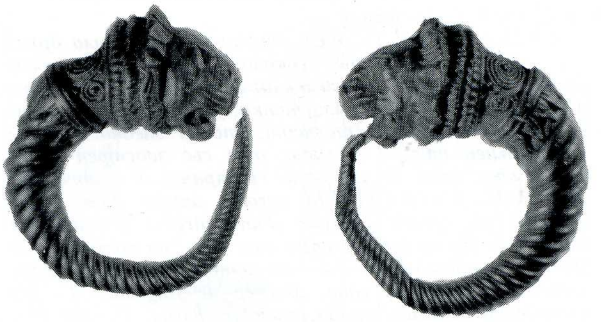
1

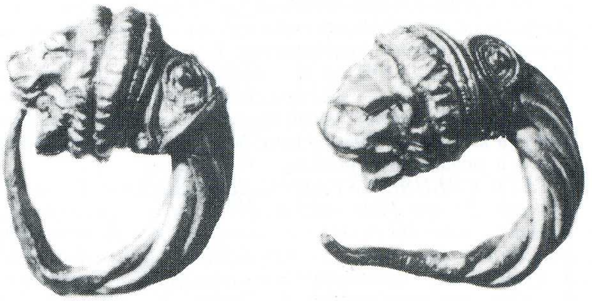
2

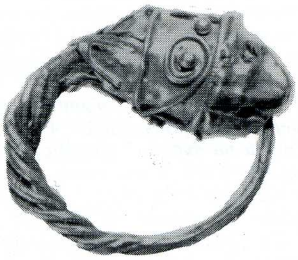
3

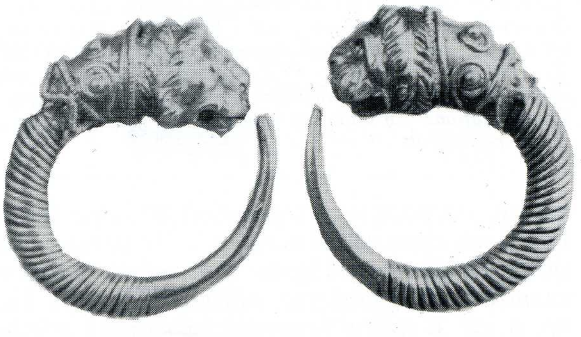
4

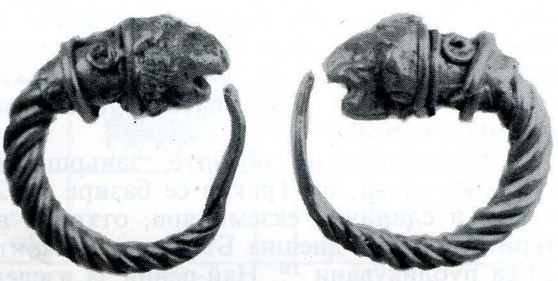
5

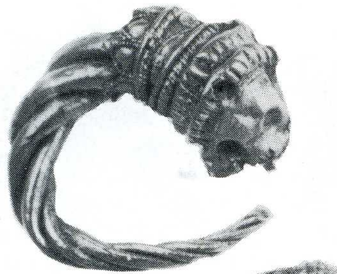

6

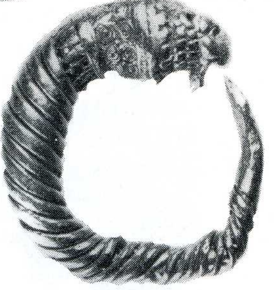

7

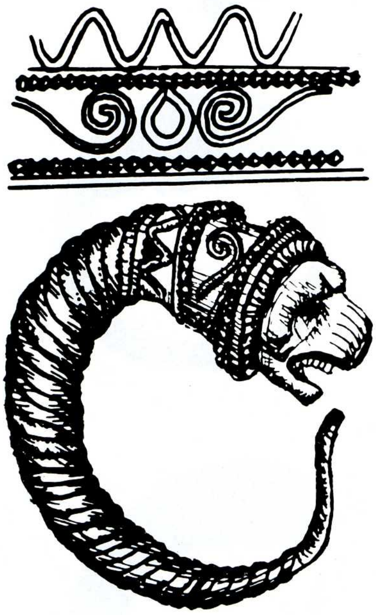

8

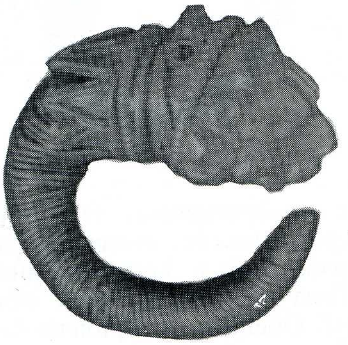

9

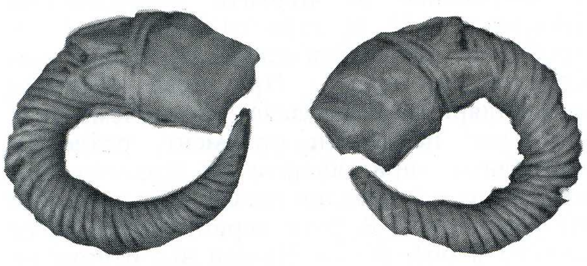

10

● *Обр. 1. Чифт обеци от Варна-1. Fig. 1. Paire de boucles d'oreilles de Varna-1*

● *Обр. 2. Чифт обеци от Севтополис-1. Fig. 2. Paire de boucles d'oreilles de Sevtopolis-1*

● *Обр. 3. Обеца от Каварна. Fig. 3. Boucle d'oreilles de Kavarna*

● *Обр. 4. Чифт обеци от Мезек-1. Fig. 4. Paire de boucles d'oreilles de Mezek-1.*

● *Обр. 5. Чифт обеци от Мезек-2. Fig. 5. Paire de boucles d'oreilles de Mezek-2*

● *Обр. 6. Обеца от Мезек-3. Fig. 6. Boucle d'oreilles de Mezek-3*

● *Обр. 7. Обеца от Никюп. Fig. 7. Boucle d'oreilles de Nikup.*

● *Обр. 8. Чифт обеци от Кралево (по Г. Гинев). Fig. 8. Paire de boucles d'oreilles de Kralevo (d'après G. Ginev)*

● *Обр. 9. Обеца от Свещари-1. Fig. 9. Boucle d'oreilles de Sveštari-1*

● *Обр. 10. Чифт обеци от Свещари-2. Fig. 10. Paire de boucles d'oreilles de Sveštari-2*

лата, изпълнена във филигран. Най-често това са две двойни спирали и по-рядко — две единични или съчетание на двойна спирала между две единични (ср. табл. I). При обеците от Кралево те са разделени от подкововиден елемент, а при тази от Никюп са разположени във вертикална редица. В някои случаи спиралите и фонът между тях са украсени с гранули (табл. $I_{1,2,4,5,7,10}$). Фризът от спирали е рамкиран от златни нишки. Съчетаването на гладка, усукана, гранулирана нишка или тяхното имитиране с насечки разнообразява декоративния ефект. Профилираната част от грижливо оформени листенца, овули или небрежно изрязани триъгълници е подчертана с филигран.

От тази най-обща схема на чашката се отделят обеците от Варна-2, Свещари-2, три непубликувани екземпляра от Североизточна България и един от Гоцеделчевско. При тях фризът от спирали липсва, чашката е по-малка, украсата е само от успоредни филигранни нишки.

Различна е украсата и при обеците от Мадара. Чашката е без профилирана част, фризът от спирали е заменен с редици от гранули, групирани по три.

При вариант I диаметърът на обецата не надвишава 2,4 см, а диаметърът на главата — 1 см.

Обеците от вариант I са характерни за ранноелинистическата епоха. Екземплярите от Варна-1 и Севтополис-1 са открити в погребения от края на IV — началото на III в. пр. н. е.[30] По типологически признаци към това време могат да се отнесат и обеците от Варна-2, Севтополис-2[31], Каварна и Гоцеделчевско[32]. За датираните в същия период погребения от Мезек и Мадара[33] е изказано и друго мнение, според което те могат да се отнесат в първата половина на III в. пр. н. е.[34] Обеците от Мезек не се отличават типологически от характерните за края на IV — нач. на III в. пр. н. е. находки. За обеците от Мадара датировката в първата половина на III в.

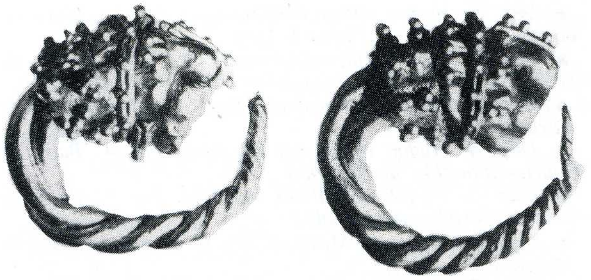

11

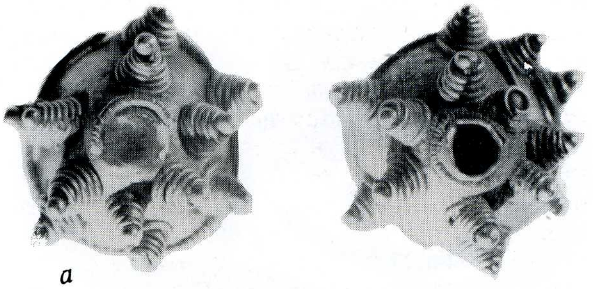

а

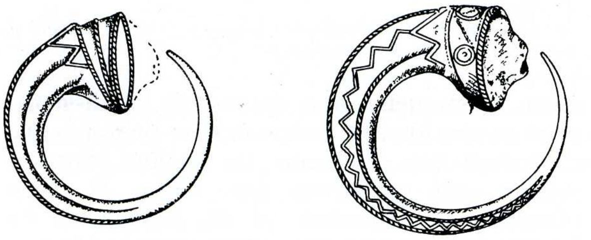

12

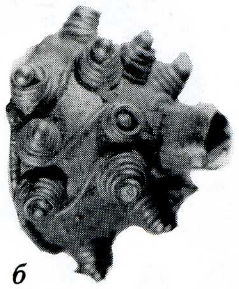

б

14

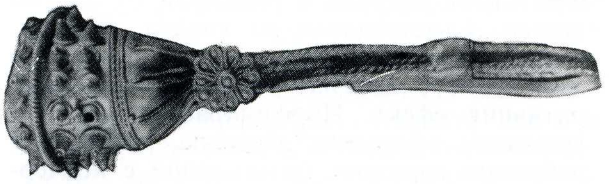

13

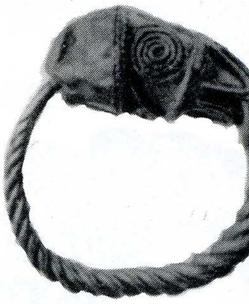

16

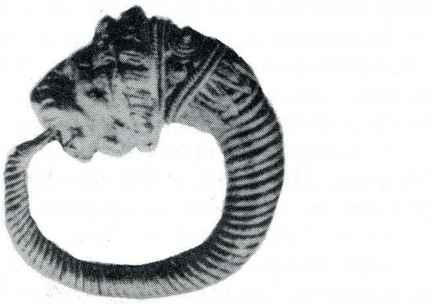

15

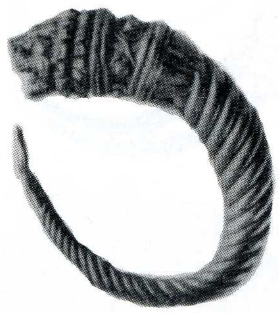

17

- ● *Обр. 11. Чифт обеци от Мадара. Fig. 11. Paire de boucles d'oreilles de Madara*
- ● *Обр. 12. Чифт обеци от Крън (по Р. Попов). Fig. 12. Paire de boucles d'oreilles de Krăn (d'après R. Popov)*
- ● *Обр. 13. Обеци от Варна-3 (по М. Лазаров). Fig. 13. Boucle d'oreilles de Varna-3 (d'après M. Lazarov)*
- ● *Обр. 14 а. Чашки от чифт обеци с неизвестно местонамиране. Fig. 14 a. Cols d'une paire de boucles d'oreilles d'origine inconnue*
- ● *Обр. 14 б. Детайл. Fig. 14 б. Détail*
- ● *Обр. 15. Обеца от Пергам (по А. Грайфенхаген). Fig. 15. Boucles d'oreilles de Pergame (d'après A. Greifenhagen)*
- ● *Обр. 16. Обеца от колекцията на Берлинския музей (по А. Грайфенхаген). Fig. 16. Boucle d'oreilles de la collection du Musée de Berlin (d'après A. Greifenhagen)*
- ● *Обр. 17. Обеца от колекцията на Берлинския музей (по А. Грайфенхаген). Fig. 17. Boucle d'oreilles de la collection du Musée de Berlin (d'après A. Greifenhagen)*

пр. н. е. е по-приемлива, тъй като те са местно производство, създадени на базата на вече известния в Тракия елинистически модел. Това се отнася и за обеците от Свещари-2. Обеците от Кралево са открити в погребение от първата половина на III в. пр. н. е.[35], а тази от Свещари-1 — в гробница, чието използване се отнася към средата на века[36]. При тези по-късни екземпляри се наблюдават нови елементи в украсата: централен орнамент, разделящ спиралите — при обеците от Кралево, инкрустация в специални гнезда — при обеците от Свещари-1. В този период може да се датира и обецата от Никюп въз основа на различно оформения мотив в украсата на чашката. През първата половина на III в. пр. н. е. се усвоява и производството на обеците от местни майстори, ако се съди по примерите от Мадара и Свещари-2.

От тази единна в хронологическо отношение група се отделят обеците от Крън, открити в погребение с датировка II в. пр. н. е. или края на II — нач. на I в. пр. н. е.[37] Те са по-късна реплика на ранноелинистическите обеци. За това съдим по оформената по различен начин халка, при която обаче чрез зигзаговиден орнамент е запазена традицията на халка, изработена от тел, спирално увит около друг. Все пак правят впечатление твърде късната дата, непривичното съчетаване с къснолатенски находки, както и материалът, от който са изработени обеците (през този период украсите от злато са изключително редки). Трябва да се има предвид, че находката има случаен характер, което прави несигурна първоначалната принадлежност на обеците към това погребение. Ако все пак приемем, че те са съставна част от този комплекс, то датата на тяхното производство едва ли е много по-късна от края на III — нач. на II в. пр. н. е.

Обеците от вариант I намират многобройни паралели в екземпляри от края на IV и III в. пр. н. е. от други елинистически центрове. Те не се различават типологически и са синхронни по време с образци от М. Азия (Пергам) и Сирия, Средиземноморските острови (Кипър, Крит, Мелос, Само-

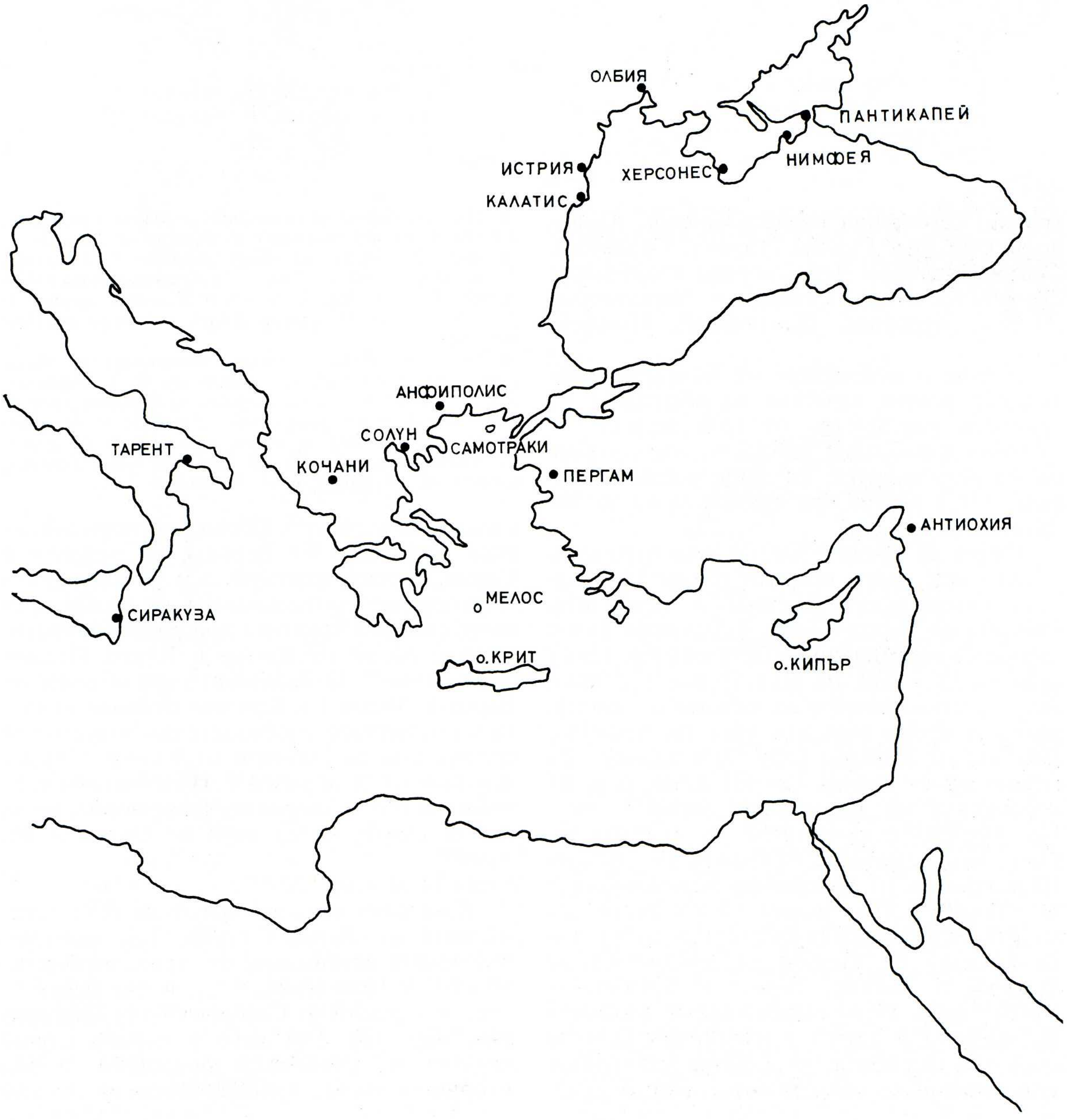

● *Обр. 18. Карта на избрани находки, открити извън България. Fig. 18. Carte de trouvailles choisies, découvertes en dehors de la Bulgarie*

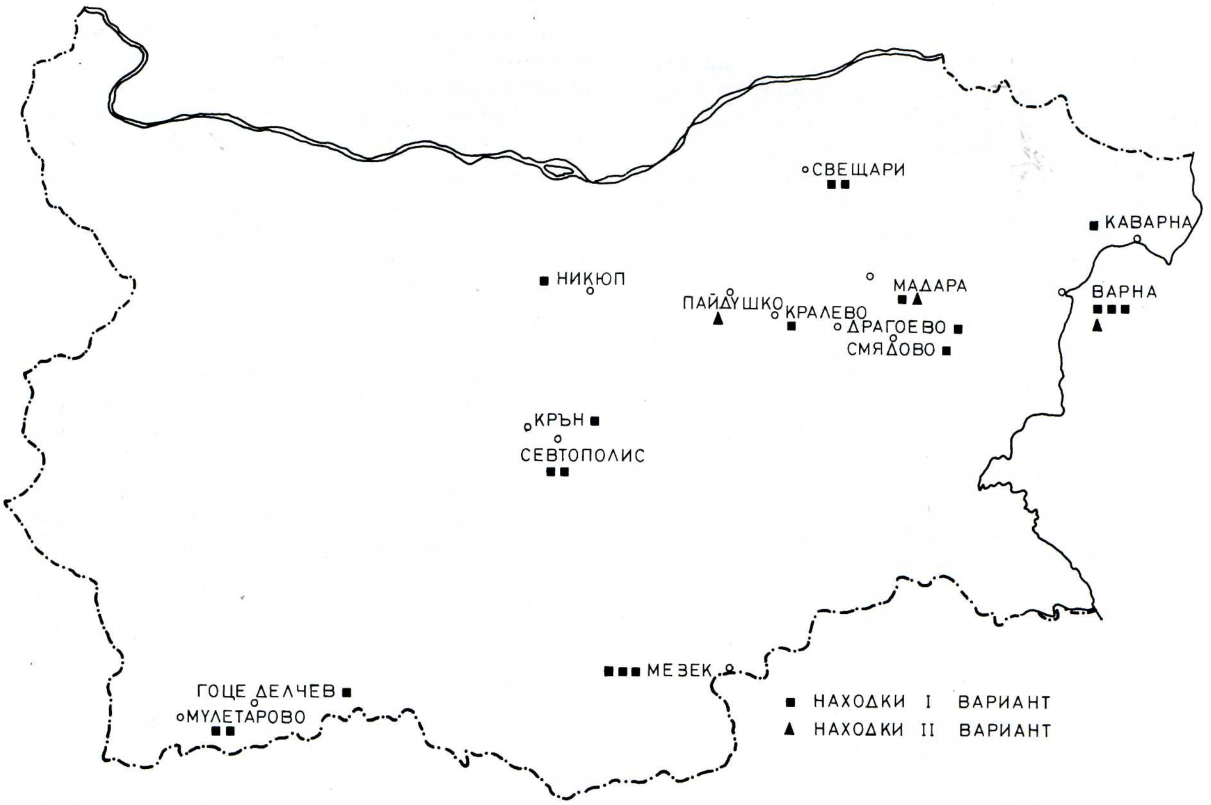

19

- *Обр. 19. Карта на находките, открити в България. Fig. 19. Carte des trouvailles, découvertes en Bulgarie*
- *Обр. 20. Модел на обеца, вариант I: 1 — глава, 2 — чашка; 3 — халка, d мах. — максимален външен диаметър. Fig. 20. Modèle de boucle d'oreilles, variante I: 1 — tête, 2 — col, 3 — anneau, d max. — diamètre extérieur maximal*
- *Обр. 21. Жена с обеца, завършваща с лъвска глава — бронзов калъф за огледало (по Ф. Х. Маршал). Fig. 21. Femme avec boucle d'oreilles, se terminant à tête de lion — étui de bronze pour miroir (d'après F. H. Marchal)*
- *Обр. 22. Модел на обеца, вариант II: 1 — глава; 2 — чашка; 3 — халка. Fig. 22. Modèle de boucle d'oreilles, variante II: 1 — tête, 2 — col, 3 — anneau*

траки), Македония (Седес, Кочани, Амфиполис), Велика Гърция (Тарент, Сиракуза), Северозападното Черноморско крайбрежие (Томи, Калатис), Северното Черноморие (Олбия, Херсонес, Пантикапей, Нимфея) и др.[38]

Повечето екземпляри от България притежават всички качества на образците на гръцкото ювелирство от този период[39] — отлично изработени щемпели, използуване на разновидностите на филигранната техника, умел ретуш при предаване на детайлите, инкрустация.

Някои от обеците имат точни паралели, докато при други въпреки голямото сходство съществуват разлики в детайлите. Обеците от Варна-1 (обр. 1) намират точен паралел в екземпляри от Пергам (обр. 15) от края на IV — нач. на III в. пр. н. е.[40] Аналогично е изпълнението на халката и главата, както и профилираната част на чашката. Обецата от Каварна (обр. 3) е подобна на екземпляр от късния IV—III в. пр. н. е. от колекцията на Берлинския музей[41] (обр. 16). Голямо е сходството на обеците от Севтополис с находки от края на IV—нач. на III в. пр. н. е. от колекцията Канелопулос и от Томи[42]. По силует, изпълнение на халката и на профилираната част на чашката обецата от Никюп се доближава до находки от Кипър, Тарент и Британския музей[43] (обр. 17) от същото време. Украсата на чашката ѝ засега е изолирано явление сред този тип обеци, но се среща при гривни, завършващи с животински глави от разглеждания период[44]. Обеци без спирална украса като тези от Варна-2 са открити в Сирия, Тарент, известни са и от колекцията Чарториски[45]. Предаването на очите чрез инкрустация е практика при ранноелинистическите обеци от Кипър и Южна Италия (Кампания)[46]. Отбелязаните при обеците от Варна-1, Мезек-1 и Кралево стилови похвати на източното изобразително изкуство се срещат при екземпляри от Кипър и други центрове от този район[47]. Подобни обеци са известни и от Северното Черноморие, но за тях се смята, че са внос от Сирия и М. Азия[48].

Вариант II (обр. 22)

Към този вариант могат да се отнесат обеците от Варна-3 (табл. I_{16}), частично запазените екземпляри от Археологическия музей — София (табл. I_{17}), и две непубликувани находки от Североизточна България (вж. обр. 19). Тъй като в първия случай главата на обецата е повредена, а във втория — липсва, принадлежността им към

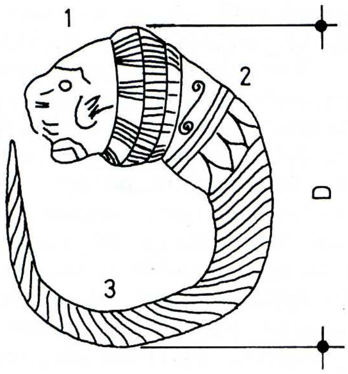

20

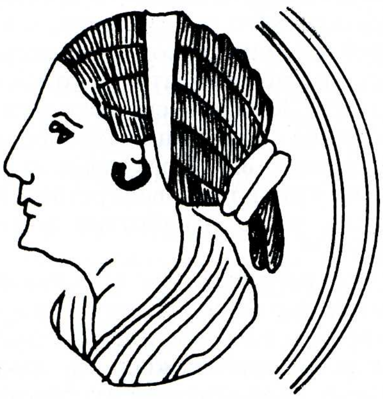

21

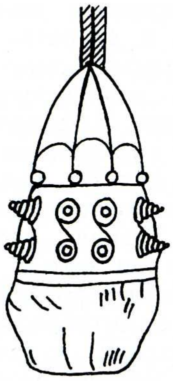

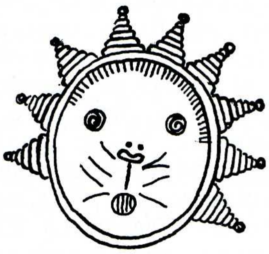

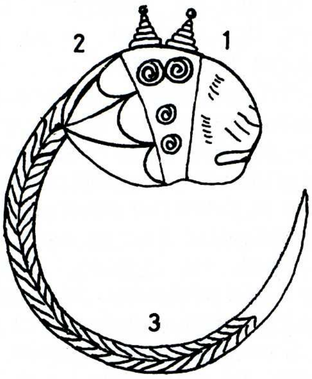

22

разглеждания тип обеци се основава на запазената част от грива в горното поле на главата при обецата от Варна-3, както и на сравнението с непубликувани екземпляри от Североизточна България и Северното Черноморие.

Както и при вариант I, халката и лъвската глава са основни елементи на обецата. По-различно е оформянето на чашката, която се развива до отделен елемент, оформящ задната част на главата в самостоятелен обем. Нейната украсяваща и прикриваща роля остава на втори план.

При направата на халката е приложено ново техническо решение. Тя е изработена от отделно усукани телчета с квадратно сечение, споени заедно. Розета, оформена с филигран върху кръгла пластинка, прикрива прехода между халката и чашката.

Отличителен белег на обеците от този вариант е украсата на чашката. Мотивът от двойни спирали във вертикална редица е изпълнен във вид на конусчета от филигран, украсени на върха с гранулка. Украсата на профилираната част на чашката е допълнена с нови мотиви — гранулки и дъгички в основата на триъгълниците. При обецата от Варна-3 чашката е изработена от свита пластинка, докато при обеците от Археологическия музей — София, тя е лята.

При вариант II диаметърът на обецата се увеличава — около 3,4 см при обецата от Варна-3. Това се отнася и за диаметъра на главата — около 2 см при обецата от Варна-3 и 1,7 см при обеците от Археологическия музей — София.

За датировката на обеците от вариант II разполагаме с ограничена информация. Обецата от Варна-3 е открита в погребение с неясна стратиграфия, датирано към началото на IV в. пр. н. е. въз основа на медальон с изображения на Ерос, Артемида и Афродита[49]. По-късно обецата и медальонът са отнесени към III в. пр. н. е.[50] Стиловият анализ на последния обаче позволява да се уточни тази датировка. Най-близките паралели в иконографията и стила на изобразените Ерос и Артемида са от късния III и първата половина на II в. пр. н. е.[51], според нас terminus post quem за извършване на погребението.

Точни паралели на представителите на вариант II не са ни известни. Отделните им елементи обаче намират аналози в ювелирството и торевтиката на Тракия (в района на днешна Добруджа), Северозападното и Северното Черноморие. Украсата на чашките се среща много рядко в елинистическото ювелирство. Единствен точен паралел засега е една обеца с лъвска глава (но от друга разновидност) от гр. Херсон, открита с фибула от края на II — нач. на I в. пр. н. е.[52] По този начин е украсена и златна фибула от гр. Дебальцево, Донецка област, от I в.

пр. н. е., считана за местна имитация на среднолатенски тип фибули[53]. Интересно е да се отбележи, че същата украса се среща и при златен съд от Добруджа, за който предполагаме, че е изработен в местно ателие[54]. Халката намира аналози в образци от по-широк хронологически период — обеци с глава на лъв-грифон от Томи от края на III — нач. на II в. пр. н. е.[55], обеци с глава на таралеж от Танаис от първата половина на II в. пр. н. е., обеци с лъвски глави (но от други разновидности) от Танаис от края на II — нач. на I в. пр. н. е.[56] и от Олбия от римската епоха[57]. Въз основа на посочените паралели в техниката на изработване на халката и украсата на чашката обеците от вариант II могат да се отнесат към периода след края на III в. пр. н. е. Те са разпространени през II в. пр. н. е., а възможно и по-късно в следващото столетие.

При изучаването на археологическите комплекси в Тракия неизменно се поставя въпросът за произхода на отделните накити, за контактите на Тракия с елинистическия свят, за наличието на местно производство, за неговия обем и характер. Съпоставката на обеците (вариант I) от Тракия с екземпляри от други елинистически центрове показва, че повечето от тях имат изключително сходство с произведенията на гръцкото ювелирство. На това е обърнато внимание при публикуването на отделните находки[58]. Тяхното производство се търси в ателиета, разположени извън пределите на Тракия[59] или в колониите по тракийското крайбрежие[60]. Наистина с голяма вероятност като внесени в Тракия могат да се посочат онези обеци, които се отличават както с особености на стила и приложените техники, така и с високохудожествената си изработка. На първо място, това е използуването на инкрустация (табл. $I_{1,12}$). Тази техника се среща рядко в Тракия през елинистическата епоха. Затова произходът на тези обеци може да се свърже по-скоро с източни ателиета, центрове с производствени и художествени традиции в това отношение[61]. Според Ив. Венедиков към този район насочват и стиловите особености на изобразените лъвски глави при обеците от Варна-1 и Мезек-1[62]. Като внос може да се разглежда и обецата от Никюп, различна по силует от останалите и с близки паралели в Кипър и Тарент.

За мнозинството от разглежданите обеци не може да се отговори, дали са достигнали пределите на Тракия от други елинистически центрове, дали са произведени в гръцките колонии по тракийското крайбрежие, или в ателиета от вътрешността на Тракия с внесени или изработени на място щемпели. Въз основа на различни наблюдения, центрове, разпространявали или произвеждали обеци с лъвски глави, могат да се потърсят в колониите по Северозападното Черноморско крайбрежие. В тези градове (Одесос, Томи, Калатис) са открити такива обеци. Към тях ни насочва и обстоятелството, че в Североизточна България е концентрирано разпространението на една обособена група обеци — без фриз от спирали в украсата на чашката. Тук вероятно са произведени и недовършените образци от разглеждания тип от колекцията на Букурещкия музей[63]. В някои от тези колонии (Одесос, Истрия) са установени ателиета за производство на разнообразни златни накити[64]. Наличието на преправка при обецата от Варна-3 потвърждава този извод, без обаче да отразява артистичните възможности на споменатото производство. За съществуването на ателиета, в които са били произвеждани високохудожествени изделия, съдим по украсата за конска амуниция от т. нар. Каварненско съкровище. Те са изработени на съвършено техническо ниво, с финес и изящество, характерни за произведенията на гръцкото ювелирство. За тях се предполага, че са изработени в ателие от този район[65].

Разпространението на обеците с лъвски глави в Югоизточна Тракия засега не може да се свърже с колониите по Югозападното Черноморско крайбрежие. За накитите с животински изображения от Месамбрия е характерен друг мотив — лъв-грифон, и различна техника — чашката от златна пластинка тук е заменена с мънисто от стъкло или камък. Те са открити в по-късни погребения — от средата и втората половина на III в. пр. н. е.[66] Аполония също не би могла да бъде център, разпространявал или произвеждал тези обеци. Откритите тук златни накити се отнасят към края на III — нач. на II в. пр. н. е. и имат различен характер[67]. Може да се предположи, че обеците от Югоизточна Тракия — Мезек и Севтополис, са плод на контакти с колониите от Северното Егейско крайбрежие. Връзката с тези центрове се потвърждава от точните паралели на накити, открити в некропола на Севтополис (обеца с розета от гробница 3 — могила II и огърлица от могила I)[68] с такива от Абдера[69]. Такава посока на внос се допуска и за други материали от тези комплекси[70].

Изработването на обеци от разглеждания тип в тракийски ателиета се доказва чрез находките от Мадара, Свещари-2 и Крън. Както изтъкнахме, те се различават по стил, техника и качество на изпълнение. Стилът на изобразените лъвски глави предполага изработени на място щемпели. Изображението е стилизирано, детайлите са сумарно предадени, при изработката им не са приложени допълнителни техники. Оригинално решение на ювелира, изработил обеците от Мадара, е използването на гранулация за предаване на анатомични детайли, а не за декоративни цели. Нетрадиционната употреба на тази техника може да се счита за една от характеристиките на ателие с локализация в този район. Освен чрез тези технико-стилистични особености обеците от Мадара се отличават и с по-светлия цвят на златото (с по-голям примес от сребро), както и с това, че в полето на гранулите личат червеникави следи от големия процент на мед в припоя[71]. Това свидетелства за недоброто овладяване на тази техника, тъй като най-важният момент — припояването на гранулите[72], би трябвало да се извърши незабележимо. Многобройни са свидетелствата за съществуването на ателие (ателиета) с традиции в металопластиката на територията на Североизточна България[73]. Като възможна следа от такова ателие могат да се тълкуват и откритите в границите на археологическия обект при с. Драгоево, Шуменско, инструменти за изработване на различни метални украси[74].

Към друг център, произвеждал обеци с лъвски глави, ни насочват обеците от Крън. В този район са изработвани и бронзови имитации на разглежданите обеци. За това съдим по откритата в къща № 3 в Севтополис обеца със сумарно предадена лъвска глава[75]. Тя е лята и предполага наличието на съответен калъп. Калъпи за изработване на обеци с лъвски глави са известни от колекцията на Британския музей[76] и от Олбия. Отбелязано е, че те са служили за изработване на обеци от бронз, мед, олово, без да се изключва възможността в тях да са отливани и екземпляри от благородни метали[77]. Наблюденията върху обеците от злато обаче показват, че главите са изработени от две симетрични половинки[78]. Бронзовата обеца от Севтополис е доказателство, че тези калъпи са служили за изработване на бронзови имитации на златните обеци.

Ограниченият брой обеци от вариант II прави прибързано всяко заключение относно техния произход. Все пак не може да се отмине фактът, че разпространението на обеците от този вариант засега е ограничено в Североизточна България. Най-близките паралели на отделните елементи също са съсредоточени по Северозападното и Северното Черноморие. Дали това е локален вариант за този географски район, ще покажат бъдещите проучвания.

Изработените от злато обеци с лъвски глави се срещат в богати могилни погребения. Съпътстващият ги гробен инвентар показва, че най-често те се откриват с предмети, характерни за погребалната практика през ранноелинистическата епоха: погребални венци, монети, лампи, гръцка керамика, стъклени мъниста. В някои случаи обаче се отбелязват отклонения в броя на обеците и в съчетанието им с други предмети. В погребението от Варна-3 е открита една обеца, а в погребението от Мезек — 5 броя. Възможно е да е съществувала практика да се носят една или повече обеци[79], но не може да се изключи и вероятността обеците да са поставяни като дар в погребението[80]. Към второто предположение ни насочва още един факт. В погребението от Кралево обеците са открити със стригила, култова брадва и украса за конска амуниция, в Мадара — със стригила, т. е. все с материали, характерни за мъжки погребения. В случая освен като дар в мъжко погребение те могат да се тълкуват и като свидетелство, че обеци са носени и от мъже, или че в погребения на жени по някакви причини — например обществено положение, са поставяни нехарактерни за този вид комплекси предмети[81]. Присъствието на накити в гробния инвентар на погребения от Тракия невинаги е достатъчно за определяне пола на погребания[82]. Практиката накити да се носят и от мъже е характерна за някои „варварски“ общества[83], но засега за Тракия тя не е потвърдена с иконографски свидетелства. Вероятно и трите изказани мнения — за накитни дарове в мъжки погребения, украшения, носени и от мъже, или накити в женски погребения с нетипичен гробен инвентар, имат право на съществуване. Засега обаче не разполагаме с достатъчно данни от погребения с извършен антропологичен анализ, които да дадат отговор. Един от малкото примери за доказано по антропологични данни мъжко погребение, в което са открити накити и въоръжение, е гробница № 3 в могила II от некропола на Севтополис[84].

Изследването на обеците с лъвски глави показва, че определени райони на Тракия са част от ранноелинистическото ювелирно койне, доколкото един моден за времето си накит се възприема в непроменен вид, или се имитира в случаите, когато се изработва в местни ателиета.

Съществен е обаче въпросът, защо именно този тип обеци са предпочитани в Тракия и на какво се дължи фактът, че имат свое място в местната ювелирна мода за един продължителен период от време. Отговорът може да се потърси в традиционните за Тракия форма и мотив. Халковидните обеци се появяват в Тракия през V в. пр. н. е. и остават предпочитани през елинистическата епоха. Лъвът е изобразяван често в тракийската торевтика. Според изследванията на Г. Китов той е най-популярното животно в тракийското изкуство, а появата му в края на VI в. пр. н. е. се свързва с „настъпилите през този период в тракийското общество социално-психологически промени“. Защото според автора паметниците с животински изображения в тракийското изкуство имат по-скоро символично-представителна, отколкото декоративна функция[85]. В тази насока са важни и изводите на Ив. Маразов. Той смята, че в тракийската културна среда гръцките образци се възприемат като знаци, без винаги да има съвпадение в значението, което са имали в гръцкото изкуство[86]. Наистина, открити предимно в богати погребения, те едва ли са имали смисъла на обикновен, ежедневен накит, каквито са били в гръцка среда[87].

Бъдещите проучвания ще покажат, дали откритата в Севтополис бронзова обеца е свидетелство за популярност на обеците с лъвски глави и сред по-широки слоеве от населението, или, изработени от неблагородни метали, те са били използувани за производствени печати[88].

Картината на разпространението и еволюцията на обеците с лъвски глави в района на Североизточна България илюстрира непосредственото културно взаимодействие между колониите по крайбрежието и гетските територии през периода от края на IV до средата на III в. пр. н. е. и по-късно през късноелинистическата епоха. В Югоизточна България те се разпространяват в резултат на контактите между някои тракийски центрове и колониите по Северното Егейско крайбрежие през ранноелинистическата епоха. Находките от Югозападна България очертават другия път на проникване на изделия от този район — по долините на реките Струма и Места.

---

[1] P. Amandry. Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques. Strasbourg, 1953, p. 88; H. Hoffman, P. Davidson. Greek Gold Jewelry from the Age of Alexander. Mainz/Rhein, 1965, p. 2; St. Miller. Two Groups of Thessalian Gold. — Classical Studies , 18, 1979, p. 50.

[2] За ценните съвети по време на работата ми върху статията съм задължена на ст. н. с. Ал. Милчева, н. с. М. Домарадски и други колеги от секциите по тракийска и антична археология, за което им благодаря.

[3] R. Higgins. Greek and Roman Jewellery. London, 1961, p. 161.

[4] T. Schojer. Orecchini. — In: Gli ori di Taranto in Eta Ellenistica. Milano, 1985, p. 142 и цит. там лит.

[5] R. Higgins. Op. cit., p. 161.

[6] B. Deppert-Lippitz. Griechischer Goldschmuck. Mainz, 1985, p. 202.

[7] C. Lemoine-Guisset. Les boucles d’oreilles en or à terminaison léontocéphale: essai de classement tipologique et géographique. — Revue des archéologues et historiens d’art de Louvain, XVII, 1984, p. 291 (анотация към дисертация).

[8] C. Lemoine-Guisset. Op. cit., p. 291.

[9] F. H. Marshall. Catalogue of Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departements of Antiquities, British Museum, 1911, p. 184, 287—288, pl. LIII. No 2444—2445; Т. Арсеньева. Некрополь Танаиса. М., 1977, 135—137.

[10] Изказвам благодарност на ст. н. с. М. Чичикова, н. с. И. Сотиров, н. с. Т. Иванов за възможността да включа в изследването непубликувани находки, а също и на ст. н. с. М. Лазаров, Г. Атанасов, Г. Гинев и Ю. Петрова за оказаното ми съдействие лично да се запозная с материалите.

[11] М. Мирчев. Две ценни находки във Варна. — Известия на Камарата на народната култура (серия хуманитарни науки), I, 1947, с. 241, фиг. 1. От публикуваната снимка се вижда, че обецата е с форма на халка; М. Лазаров. Археологически музей — Варна. Златни съкровища. (б. г. и. м.), № 15. Тук обецата е представена като висулка. Това се дължи на деформираната в по-ново време халка.

[12] Х. Шкорпил, К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898, с. 141 и сл.; Т. Иванов. Тракийски могили и погребения в Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха. — ИАДВ, X, 1956, с. 88.

[13] Г. Гинев. Съкровището от Кралево. С., 1983, с. 11, 20—21.

[14] Р. Попов. Могила № 1. — В: Сб. Мадара. I. С., 1934, с. 253.

[15] Обецата от Гинина могила е публикувана в: Al. Fol, M. Chihikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb near the Vallage of Sveshtari. S., 1987, p. 29, pl. 17. Обеците от мог. 17 са непубликувани. Съхраняват се в ГИМ, Исперих, под № 4186. За находките от Свещари вж. и: Тракийската гробница от Свещари. Фотоизложба. С., 1986, № 10, № 31 и М. Чичикова с колектив. Разкопки на могилния некропол край с. Свещари, Разградски окръг — АОР за 1984. Сливен, 1985, с. 85.

[16] К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. — ГСУ ФИФ, XLVII, 1952, 2, с. 241; М. Чичикова. Севтополис. С., 1970, № 92; Л. Гетов, Г. Цанова. Народен музей Казанлък. Старо изкуство. С., 1967, с. 146, № 56.

[17] Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. — ИАИ, XI, 1937, 76—79. Обеците са открити във II правоъгълно помещение на гробницата в могилата Малтепе (тук означено като гроб 1 — табл. I $_{7-9}$).

[18] Р. Попов. Новооткрити паметници от желязната епоха в България. — ИАИ, V, 1928—1929, 285—286.

[19] Непубликувана. Съхранява се в НАМ, София, под № 926. Обецата е спомената и бегло описана в библиографията на B. Van den Driessche. Les trésors d’orfèvrerie et de bijouterie découverts en Bulgarie. Bibliographie analityque. Louvain, 1975, p. 201.

[20] И. Велков. Новооткрити старини. — ИАИ, I, 1922, с. 254.

[21] И. Велков. Новооткрити старини. — ИАИ, VII, 1932—1933, с. 418, обр. 176; Спомената от B. Van den Driessche. Op. cit., p. 199.

[22] М. Лазаров. Цит. съч., № 13.

[23] Непубликувани. Съхраняват се в НАМ, София, под № 52.

[24] Начинът на носене е показан върху фигурални паметници от елинистическата епоха: K. Hadaczek. Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker. Vienna, 1903, p. 48, fig. 87; F. H. Marshall. Op. cit., p. 184, fig. 60.

[25] H. Hoffman, P. Davidson. Op. cit., p. 5.

[26] За приложението на тази техника вж.: В. Василев. Тракийски бронзов печат от IV в. пр. н. е. — Векове, VII, 1978, 1, 62—63 и цит. там лит. Термините „печат“ и тук използваният „щемпел“ са еднозначни.

[27] И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 101.

[28] Пак там, с. 101, обр. 181. Според И. Венедиков тези обеци завършват с глава на бик.

[29] Р. Попов. Новооткрити..., с. 285.

[30] Т. Иванов. Цит. съч., с. 89; К. Жуглев. Цит. съч., с. 266.

[31] М. Лазаров. Цит. съч., № 13; Л. Гетов, Г. Цанова. Цит. съч., с. 146, № 56. По сведения на ст. н. с. М. Чичикова обеците произхождат от мог. III на некропола в м. Деветте могили. Едната от тях е открита с монета на Филип II в гробното съоръжение, а втората — в огнището до него.

[32] B. Van den Driessche. Op. cit., p. 199, 201 датира обецата от Каварна в III в. пр. н. е., а тази от Гоцеделчевско в III—II в. пр. н. е. (?). Аргументите на автора не са известни. Вероятно е взета под внимание по-непретенциозната направа на тези обеци. Тъй като

качеството на изработката е по-често въпрос на ателие, а не на разлика във времето, тази по-късна датировка засега не може да бъде подкрепена.

[33] Б. Филов. Цит. съч., с. 90; Р. Попов. Могила № 1, 254—255. Р. Попов датира погребението в V—IV в. пр. н. е., независимо че на различни находки от този комплекс привежда паралели от IV—III в. пр. н. е.

[34] М. Домарадски. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, с. 122, 126.

[35] Г. Гинев. Цит. съч., 20—21.

[36] Al. Fol, M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. Op. cit., p. 50, 119.

[37] М. Домарадски. Тракийската култура в долините на р. Марица и Тунджа (IV в. пр. н. е.—I в. от. н. е.)—под печат; Z. Wozniak. Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej. Wrocław ect., 1974, p. 123.

[38] За *Пергам и Сирия* вж: A. Greifenhagen. Schmuckarbeiten in Edelmetall, II, Einzelstrücke Berlin, 1975, p. 55, Taff. $44_{2,4-5}$ (с дата IV—III в. пр. н. е. за обеците от Пергам и „вероятно III в. пр. н. е.“ за обеците от Сирия); за *Кипър, Крит и Мелос* вж.: F. H. Marshall. Op. cit., p. 184, 188, No 1728—1729, pl. XXXI (от Кипър с драхма на Александър Македонски), p. 191, No 1765, p. 188, No 1724; за *Самотраки* вж.: H. Hoffman, P. Davidson. Op. cit., p. 106, No 26 и пос. там лит.; за *Солун (Седес), Кочани, Амфиполис* вж.: R. Higgins. Op. cit., p. 162, 218 (обеците от Солун са открити с монета на Филип II и керамика от късния IV в. пр. н. е., а тези от Кочани—с монета на Александър Македонски—късен IV или начало на III в. пр. н. е.). За Амфиполис ср. и Chronique des fouilles en 1957.—BCH, 1958, 82, 2, p. 769 (открити в некропол от средата на IV до края на III в. пр. н. е.); За *Тарент* вж.: T. Schojer. Op. cit., p. 142, No 114—116; за *Сиракуза* вж.: R. Higgins. Op. cit., p. 162, 219 (с керамика от късния IV в. пр. н. е.); за *Томи* вж.: St. Burda. Tezaure de aur din Romănia. Bucureşti, 1979, kat. 32; I. Miclea, R. Florescu. Strămosll romănilor vestigii milenare de cultură şi artă Geto-Dacii. Bucureşti, 1980, p. 38, No 114; за *Калатис* вж.: C. Preda. Cîteva Morminte din epoca ellenistica descoperite la Callatis.—SCIV, 17, 1966, p. 146, fig. 1—2; St. Burda. Op. cit., kat. 33 (дата—края на IV—III в. пр. н. е.); за *Олбия* вж.: П. Парович-Пешикан. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев, 1974, с. 101; за *Херсонес* вж.: Г. Белов. Херсонес Таврический. Л., 1948, с. 81, табл. VII (от края на IV—началото на III в. пр. н. е.); за *Пантикапей* вж.: I. Ondřejová. Les bijoux antiques. Praha, 1975, p. 37, pl. $VII_{3a,b}$ (дата III в. пр. н. е.); за *Нимфея* вж.: Л. Силантиева. Некрополь Нимфея.—МИА, т. 69, 1959, с. 91 (III в. пр. н. е.).

[39] В статията терминът „гръцко ювелирство“ се използва в случаите, когато се подчертава такава съвкупност от характерни белези на произведения на елинистическото ювелирство (особености на стила, техниката и др.), която в научната литература е възприето да се отбелязва с този термин.

[40] A. Greifenhagen. Op. cit., p. 55, Taff. 44_2.

[41] Ibidem, Taff. 44_{10}.

[42] R. Laffineur. Collection Paul Canellopoulos (XV). Bijoux en or Grecs et Romains.—BCH, 1980, 104, p. 398, No 86, fig. 92; St. Burda. Op. cit. kat. 32, fig. 71.

[43] F. H. Marshall. Op. cit., p. 188, No 1728—1729, pl. XXXI; T. Schojer. Op. cit., kal. 114. A. Greifenhagen. Op. cit., p. 55 Taff. 44_3.

[44] A. Greifenhagen. Schmuckarbeiten in Edelmetall, I, Fundgruppen, 1970, Taff. 19_{4-5}. Л. Силантиева. цит. съч., с. 36, рис. 13.

[45] A. Greifenhagen. Op. cit., II, p. 55, Taff. 44_{4-5}; T. Schojer. Op. cit., kat. 115, 116; M. Ruxer, J. Kubczak. Bijouterie antique de l'ancienne collection Czartorysky à Cracovie.—Archeologia, XXV, 1974, No 18, 25.

[46] A. Pierides. Jewellery in the Cyprus Museum. Nikosia, 1971, 32—33, No 8, 10; F. H. Marshall. Op. cit., p. 192, No 1772—1773, 1776, 1777, p. 193, No 1780.

[47] A. Pierides. Op. cit., p. 32. Pl. XXI_{12}.

[48] A. Manzewisch. Ein Grabfund aus Chersonnes. Leningrad, 1932, p. 9, Taff. 12; Н. Пятышева. Ювелирные изделия Херсонеса IV в. до н. э.— IV в. н. э. М., 1953, с. 11, 79.

[49] М. Мирчев (Цит. съч., с. 241) посочва, че подобни накити са открити в Северното Черноморие, но без да привежда паралели. Публикуваните с материалите от погребението теракоти не могат да се използват за изясняване датата на този комплекс поради неяснота в стратиграфията. В публикацията е посочено, че погребението е открито под пласт от теракоти (М. Мирчев. Цит. съч., с. 236). В по-късно изследване върху теракотите от Варненския музей М. Мирчев включва и материали от тази находка, но вече ги разглежда като „коропластна работилница, съществувала върху стар некропол“. В тази публикация погребението е представено не под пласт теракоти, а встрани от него (М. Мирчев. Сбирката от теракоти от музея гр. Варна.—ИАДВ, X. 1956, с. 8).

[50] М. Лазаров. Цит. съч., № 14, 15.

[51] B. Deppert-Lippitz. Op. cit., p. 278, ABB. 213; St. Miller. Op. cit., p. 35, 38 и посочената там литература, p. 48, pl. 20a, 21b, c, e, f.

[52] Материалите не са публикувани. Изказвам благодарност на В. Былкова, археолог в Херсонеския краеведски музей, за възможността да се запозная с тази находка. По нейно сведение от Северното Черноморие е известен още един подобен екземпляр.

[53] А. Амброаз. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э.—IV в. н. э. М., 1966, 55—56, табл. 10_2.

[54] St. Burda. Op. cit., kat. 30, fig. 70. Този съд е публикуван с дата VIII—VII в. пр. н. е. Според ст. н. с. Д. Гергова датировката му е значително по-късна. По формални белези той може да се отнесе към края на IV—началото на III в. пр. н. е. Украсата на съда, нетрадиционна за гръцката торевтика и ювелирство, ни насочва към местно ателие. Вероятно съдът е произведен въз основа на ранноелинистически образци, което прави възможна и една по-късна датировка.

[55] I. Miclea, R. Florescu. Op. cit., No 109; M. Bucovală. Necropole elenistice la Tomis. Constanţa, 1967, p. 49.

[56] Т. Арсеньева. Цит. съч., 36—39, табл. XXXI_1.

[57] F. H. Marshall. Op. cit., 287—288, No 2444—2445, Pl. LIII.

[58] Т. Иванов. Цит. съч., с. 89.

[59] И. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 101.

[60] К. Жуглев. Цит. съч., с. 254, 271 и пос. там лит.

[61] Н. В. Пятышева. Цит. съч., с. 63, 79 и пос. там лит.

[62] И. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 101.

[63] St. Kolkowna. Outils d'orfèvres au Nord et à l'Ouest de la Mer Noire. Louvain-la-Neuve, 1980, p. 116 с бел. 46.

[64] Ал. Минчев. Едно изчезнало тракийско съкровище от Каварна.—Изкуство, XXX, 1980, кн. 10, с. 19; M. Coja. L'artisanat à Histria du VIe au Ier siècle avant notre ère.—Dacia, NS, 1962.

[65] Ал. Минчев. Цит. съч., с. 19.

[66] J. Chimbouléva. Matériaux de la nécropole.—Nessebre, T. III (под печат). Ж. Чимбулева. Новооткрита елинистическа гробница от Несебър.—Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 58, обр. 4, с. 61; И. Гълъбов. Каменни гробници от Несебър.—ИАИ, XIX, 1955, с. 137 и сл., обр. 9в, 14г; I. Frel. Observations sur les bijoux hellénistques de Messembria.—Acta Antiqua Philippolitana. Studia archéologica. S., 1963, p. 68.

[67] Я. Младенова. Накитите от некропола на Аполония.—Аполония. С., 1963, с. 296, обр. 104, табл. 159.

[68] М. Чичикова. Севтополис. С., 1970, с. 91, 93.

[69] K. Rhomiopoulou. Treasures of Ansient Macedonia. Athens, 1979, No 423, Pl. 59; A. Greifenhagen. Op. cit., I, p. 35. Taff. 19_9.

[70] А. Балканска. Амфори и амфорни печати.—Севтополис. С., 1984, Т. I, част II, с. 145; И. Б. Брашински. За икономическите връзки на гръцките градове от Югозападното Черноморие в предримската епоха.—Археология, XII, 1970, кн. 2, с. 14.

[71] Технологическите наблюдения са извършени от Александър Божков—реставратор при НИПК.

[72] D. L. Caroll. On granulation in Ancient Metalwork. — AJA, 87, 1983, 4, 551—554.

[73] И. Маразов. Торевтиката в земите на гетите. — Изкуство, XXXIII, 1983, кн. 4, с. 49; М. Кръстева. Бронзова матрица от с. Алваново, Търговищко. — Изкуство, XXXIII, 1983, кн. 4, с. 47; Т. Иванов. Тракийски бронзов релеф. — Изкуство, XXXII, 1982, кн. 3, 33—35; И. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., № 152.

[74] Г. Атанасов. Тракийско селище в околностите на с. Драгоево. — АОР за 1986 г. Разград, 1987, с. 70; Г. Атанасов ми предостави възможност да се запозная лично с тези находки, за което му благодаря.

[75] Л. Огненова-Маринова. Дребни находки, теракота, скулптура. — Севтополис. С., 1984, Т. I, част III, с. 164, № 107, обр. 3.

[76] F. H. Marshall. Op. cit. p. 240, No 2112.

[77] St. Kolkowna. Op. cit., p. 116, 134, Pl. XII_{1-4}.

[78] H. Hoffman, P. Davidson. Op. cit., p. 29.

[79] Повече обеци са открити в некропола при с. Дуванли (Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 44, № 5).

[80] Косвено към тази възможност ни насочва обецата от с. Пайдушко, открита в обредно огнище в насипа на надгробна могила (Г. Гинев, Археологически разкопки на надгробни могили при с. Пайдушко, Търговищки окръг. — АОР за 1984 г., Сливен, 1985, с. 96), както и многобройните свидетелства (макар и с по-различен характер) за употребата на накитите като вотивен дар (ср. напр. M. Th. Homolle. Comples des hieropes du temple d'Apollon Délien. — BCH, VI, 1882, p. 119).

[81] Ср. напр. К. Смирнов. „Амазонка" IV в. до н. э. на Дону. — СА, 1982, № 1, 120—132.

[82] Ал. Фол. Втора година „Гетика". — Изкуство, XXXIII, 1983, кн. 4, с. 5.

[83] P. Amandry. Orfevrerie achéménide. — Ant. Kunst, I, 1958, p. 9; Е. Бунятан. Методика социальной реконструкции по данным рядовых скифских могильников. — Теория и методы археологических исследований. Сборник научных трудов. Киев, 1982, с. 155.

[84] М. Чичикова. Цит. съч., с. 17 и допълнителни сведения на автора.

[85] Г. Китов. Животинските изображения в тракийското изкуство (XII—III в. пр. н. е.). С., 1977 (Дисертация), с. 154.

[86] И. Маразов. За изобразителния език на мита. — Изкуство, XXXVII, 1987, кн. 2, с. 35.

[87] K. Hadaczek. Op. cit., p. 46.

[88] Известно е, че в Севтополис други видове накити са били използвани като производствени печати: M. Cicikova. Les timbres sur pithoi de Seuthopolis. — BCH, 82, 1958, 2, p. 474.

Boucles d'oreilles à tête de lion de l'époque Hellénistique (d'après des materiaux de Bulgarie)

M. DIMITROVA

(Résumé)

Les boucles d'oreilles à tête de lion occupent une place spéciale dans l'orfèvrerie de la Thrace pendant l'époque hellénistique: elles sont relativement nombreuses, on les rencontre très souvent dans les tombes thraces, elles restent à la mode pendant une longue période de temps. Dans l'article présent sont étudiées les particularités dans l'évolution et la propagation de ces boucles d'oreilles en Thrace.

L'etude se base sur 24 paires et exemplaires, isolés découverts sur le territoire de la Bulgarie actuelle et dont 13 sont publiés. Sur la base de traits formels sont déterminées deux variantes. Les différences essentielles entre elles se manifestent dans les dimensions de la boucle d'oreilles, la fonction du col, l'exécution technique de l'anneau et la décoration du col.

Les boucles d'oreilles de la variante I sont caractéristiques de la période de la fin du IVe s. jusqu'au milieu du IIIe s. av. n. ère. Seules les boucles d'oreilles de Krăn sont une réplique plus récente des boucles d'oreilles de la haute époque hellénistique. Les exemplaires de la variante II se recontrent au IIe s. av. n. ère, et vraisemblablement plus tard dans le siècle suivant.

La première variante, comprenante la plupart des boucles d'oreilles, est bien connue dans l'orfèvrerie hellénistique. Ses représentants se rencontrent dans la Grande Grèce, la Macédoine , le littoral de la Mer Noire, l'Asie Mineure, la Syrie, l'Egypte, les îles de la Méditerranée (fig. 18). L'analyse des boucles d'oreilles de la Thrace montre que la plupart d'elles sont synchroniques dans le temps et ne diffèrent pas au point de vue typologique des objets de l'orfèvrerie grecque. Par l'étude de l'origine des différentes trouvailles sont posées les questions concernant les contacts de la Thrace avec le monde hellénistique, la présence d'une production locale, son volume et caractère. Les différences dans le style et les techniques appliquées dans les boucles d'oreilles de Varna — 1, Mezek — 1, Kralevo, Nikup autorisent à les considérer comme importées en Thrace. Comme imitations locales des modèles de la haute époque hellénistique sont designées les boucles d'oreilles de Madara, de Sveštari — 2, Krăn — différentes par le style, les manières techniques et la qualité d'exécution. Pour les autres exemplaires il est difficile de répondre à la question si elles sont importées, confectionnées dans les colonies sur le littoral thrace ou à l'intérieur de la Thrace. Il y a des arguments qui attestent que les centres qui produisaient et propageaient ces boucles d'oreilles étaient les colonies sur le littoral de la Mer Noire et de la Mer Egée septentrionale. L'auteur avance des preuves également de la présence d'ateliers à l'intérieur de la Thrace /sur le territoire de la Bulgarie du nord-est et autour de Sevtopolis/.

Le nombre limité des boucles d'oreilles de la variante II rend hâtive toute conclusion concernant leur origine. Toutefois l'auteur porte son attention sur le fait que les exemplaires connus jusqu'à présent sont découverts en Bulgarie du nord-est, tandis que leurs parallèles les plus proches sont du littoral nord-ouest et nord de la Mer Noire.

L'étude du contexte archeólogique de découverte des boucles d'oreilles montre que dans des cas isolés elles sont combinées avec de l'armement ou avec d'autres objets non caractéristiques des tombes de femmes. En vue de l'explication de ce fait sont formulées trois hypothèses — offrande dans tombe d'homme, décoration également pour hommes, parure dans tombe de femme avec inventaire funéraire non typique.

La propagation des boucles d'oreilles à tête de lion en Thrace permet de faire des observations sur les formes de contact entre les cultures grecque et thrace pendant l'époque hellénistique. Elles montrent que des régions déterminées de la Thrace font partie du koine hellénistique. La réponse à la question — pourqoui ce type de boucles d'oreilles est-il préféré dans le milieu local dans une longue période de temps, est cherchée dans la forme et le motif traditionnels pour la Thrace.

La carte de propagation et d'évolution des boucles d'oreilles dans la région de la Bulgarie du nord-est illustre les relations culturelles entre les colonies sur le littoral et les territoires des Gètes pendant la période de la fin du IVe jusqu'au milieu du IIIe s av. n. ère et plus tard pendant la basse époque hellénistique. En Bulgarie de sud-est elles se rencontrent dans les tombes de la haute époque hellénistique et sont le résultat des contacts entre certains centres thraces et les colonies sur le littoral de la Mer Egée septentrionale. Les trouvailles de la Bulgarie du sud-ouest retracent l'autre voie de pénétration d'objets de ces régions — les bassins fluviaux de la Struma et la Mesta.

Засводявания с opus mixtum в термите на Одесос

КРАСИМИРА **ВАЧЕВА**

Първите истински сводови конструкции се появяват на границата на III и II в. пр. н. е.[1] Малко по-късно, през II—I в. пр. н. е., в Италия възниква засводяването с хоросанов градеж и с това приключва последният етап в оформянето на хоросановия свод[2]. Романизацията на Източните провинции се отразява на сводовото строителство само дотолкова, доколкото хоросанът позволява то да се усъвършенствува и обогати. От прилагания вече самостоятелно каменен свод се преминава към системи от взаимно свързани сводови конструкции от камък, тухли или бетон. Прилагането на възприетия от римляните хоросан позволява и увеличаването на подпорните разстояния. Независимо от мощното римско влияние архитектурата на Източните провинции през I и II в. на н. е. запазва относителната си самостоятелност, изразена в някои техники и конструкции. Техният първообраз несъмнено трябва да се търси в строгото съвършенство на столичното строително изкуство. Но тук това съвършенство се пречупва през призмата на ориенталските и местни влияния. Това довежда до търсене и прилагане на нови технологични похвати. Разглежданите тук примери доказват стремежа към разчупване на столичните канони и отстояването на самостоятелно творческо мислене.

● *Обр. 1. Засводен с opus vittatum-mixtum коридор, водещ от тепитария към западния аподитерий. Fig. 1. Corridor voûté avec opus vittatum-mixtum menant au tepidarium vers l'apoditerium occidental*

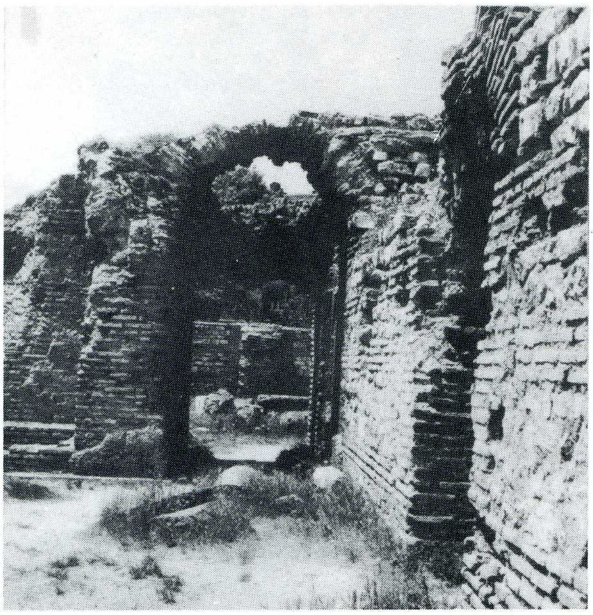

1

Хоросановите сводове се появяват в архитектурата на провинциите Мизия и Тракия едва след канонизирането им от римляните. Прието е да се мисли, че често срещащите се полуцилиндрични сводови конструкции са били изпълнявани само в *opus testaceum, opus quadratum* или *opus incertum*.

При проучването на архитектурните конструкции, използвани при изграждането на римските терми на Одесос (II—III в.), бе установено, че при строежа на полуцилиндрични сводове са били прилагани и други строителни техники. Освен традиционните тухлени и каменни сводове бяха засвидетелствани такива от *opus vittatum-mixtum* и *opus incertum-mixtum*. Тези термини, предложени наскоро[3], нямат хронологическа стойност, но дават възможност поне за формалното разграничаване на двата градежа.

Запазени са и досега някои от изградените в *opus vittatum-mixtum* сводове на коридорите, свързващи аподитериите с фригидария и тепидария (обр. 1, 2). По същия начин са били засводени и басейните в тези помещения (обр. 3, 4). От последните сводове са запазени петите и началото на засводяването до втория тухлен пояс. Така оформени, полуцилиндричните сводове на басейните и коридорите са били последователно свързани в една конструктивна система, която не е била прекъсвана от смяна на строителната техника. Между сводовете на басейните са били вместени по-ниско лежащите сводове на коридорите. При комбинирането им са били използвани общи пети, а разликата във височината е била изравнена също с *opus vittatum-mixtum*. Строителната техника на сводовете на басейните и коридорите представлява естествено продължение на тази на носещите стени. Само част от стените на басейните на височина до 1,8 м са изградени в *opus testaceum*. Това се е наложило не от конструктивни, а от функционални съображения. Прилагането на *opus testaceum* при изграждането на съоръжения, свързани с употребата на вода, е било едно от основните правила в цялата римска архитектура. Рядко се срещат изключения от това правило и те са свързани с локалните възможности по отношение производството на тухли[4]. В останалите части на стените системата от редуващи се пояси от 4 реда тухли и пояси от 2 до 4 реда туфели преминава и в сводовата конструкция. При засводяването на коридорите с цел олекотяване на конструкцията и най-вече, за да се ускори и опрости процесът на изграждането на дъгата, са използвани по-тесни каменни пояси. Там формата и размерите на туфелите са били диктувани от целите — те са значително по-малки, издължени и изтънени, така че параметрите им да са по-близки до тези на тухлите. Използван е същият лек и порьозен камък, от който са били изградени и големите кръстати и полуцилиндрични сводове в другите бански помещения. До пълното сцепление на строителните материали сводът се е поддържал от дървен кофраж.

Прави впечатление, че техниката на изграждане е заимствана по-скоро от тази на тухлените, а не на каменните сводове. Доказателство за това е, че не е работено с характерните за каменните сводове туфели с трапецовидно лице, а извиването е получено с помощта на различно дебела хоросанова фуга, както се прави при тухлените сводове. Ключът на свода се затваря в тухления пояс.

Очевидно е съвършеното познаване на техниката на различните видове засводяване. Това се доказва от конкретния подбор на технологията при изпълнението на един нехарактерен за римската строителна практика полуцилиндричен свод от *opus vittatum-mixtum*. В това немеханично пренасяне се изразяват новаторството и творческият подход на строителите. Последното свидетелства и за изключителната увереност в конструктивните възможности и здравината на приложения *opus vittatum-mixtum*.

Освен описаните дотук полуцилиндрични сводове, изпълнени в смесена техника, в термите на Одесос са запазени следите от още един свод, който най-вероятно е бил изпълнен от *opus incertum-mixtum* (обр. 6, 7). Основание за това предположение дава техниката на изграждане на носещите свода стени. Помещението, засводено по този начин, представлява дълга, почти напълно подземна галерия, носеща западната тераса на термите. Източният ѝ носещ зид представлява тухлена аркада, чиито арки пресичат източната пета на свода. Петата е напълно запазена и също е изградена в *opus testaceum*. Над нея в разрушенията ясно личат следите от циментово ядро, които

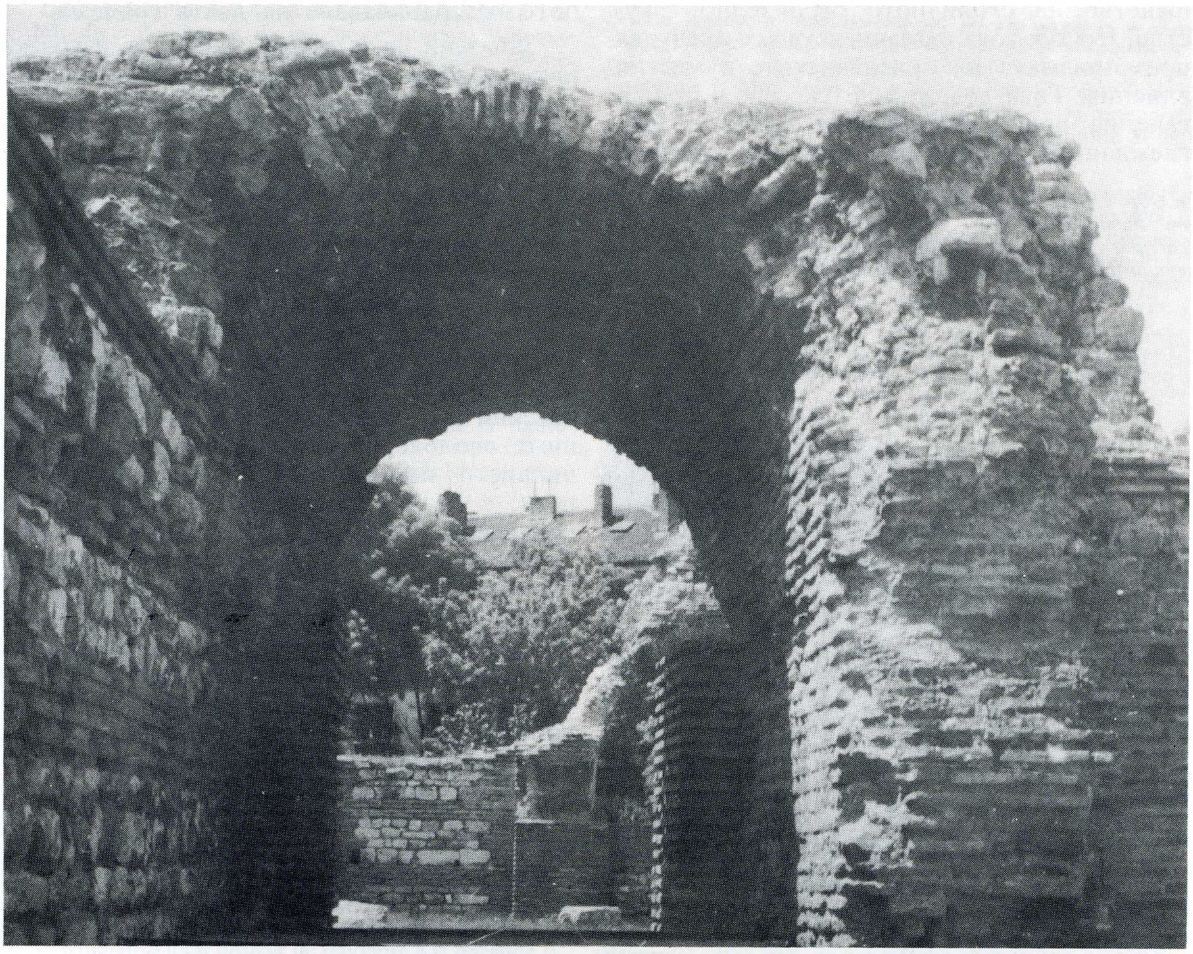

2

● *Обр. 2. Засводен с opus vittatum-mixtum коридор, водещ от фригидария към западния аподитерий. Fig. 2. Corridor voûté avec opus vittatum-mixtum, menant du frigidarium vers l'apoditerium occidental*

- *Обр. 3. Източен басейн на тепидария, засводен с opus vittatum-mixtum. Fig. 3. Bassin oriental du tépidarium, voûté avec opus vittatum-mixtum*
- *Обр. 4. Западен басейн на тепидария, засводен с opus vittatum-mixtum. Fig. 4. Bassin occidental du tépidarium, voûté avec opus vittatum-mixtum*
- *Обр. 5. Последователно свързани полуцилиндрични сводове на коридорите, водещи към западния аподитерий, изпълнен с opus vittatum-mixtum. Fig. 5. Voûtes hémi-cylindriques reliés consécutivement des corridors menant vers l'apoditerium, executées avec opus vittatum-mixtum*

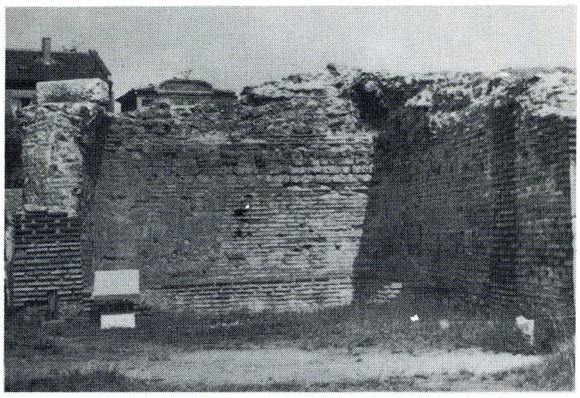
3

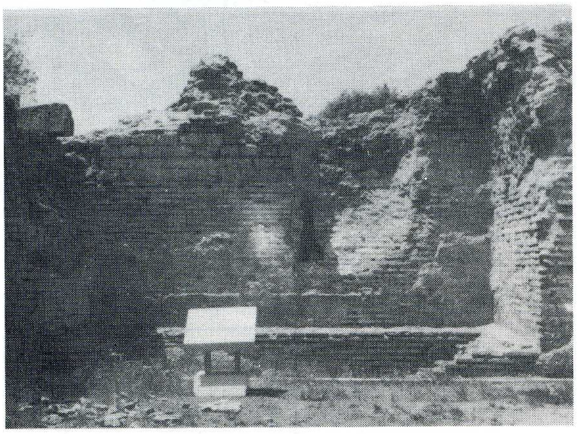
4

дават основание да се предположи, че сводът е бил изпълнен в смесена техника. Западният зид на галерията е изграден в *opus incertum*. Освен петата е запазена и една малка част от началото на свода. Дълго време въпросът за вида на строителната техника, използувана за засводяването на помещението, оставаше открит. Дори и в термите (единственият засега случай на засводяване със смесена техника) не съществува пример, при който петите на един и същи свод да са изградени в различни строителни техники. Изключено е да се предполага, че в едната си част сводът е бил изграден в *opus testaceum*, а в другата — в *opus incertum*. Технологията, както и конструктивните изисквания на засводяването правят такова предположение неприемливо. Единствено приемливо е обяснението, основано на описаните по-горе примери, че галерията е била засводена в *opus incertum-mixtum*. Сравнителният конструктивен и технологичен анализ с изцяло запазените източни галерии напълно подкрепя това предположение. Стените на споменатите галерии също са изградени в различни строителни техники, но там от тухлената аркада започва тухлен полуцилиндричен свод, който завършва в срещуположната тухлена пета. Смяната от *opus testaceum* към *opus incertum* е направена под петата, в равнината, в която е било монтирано дървеното скеле. В западната външна галерия отворите, показващи мястото на монтаж на скелето, лежат също под самата пета, но над тях е запазена значителна част от свод в *opus incertum*. Естествено възниква въпросът, защо в една и съща сграда, в подобни по местоположение, план и конструкция помещения се е прибягнало до различни строителни техники. Съществуват

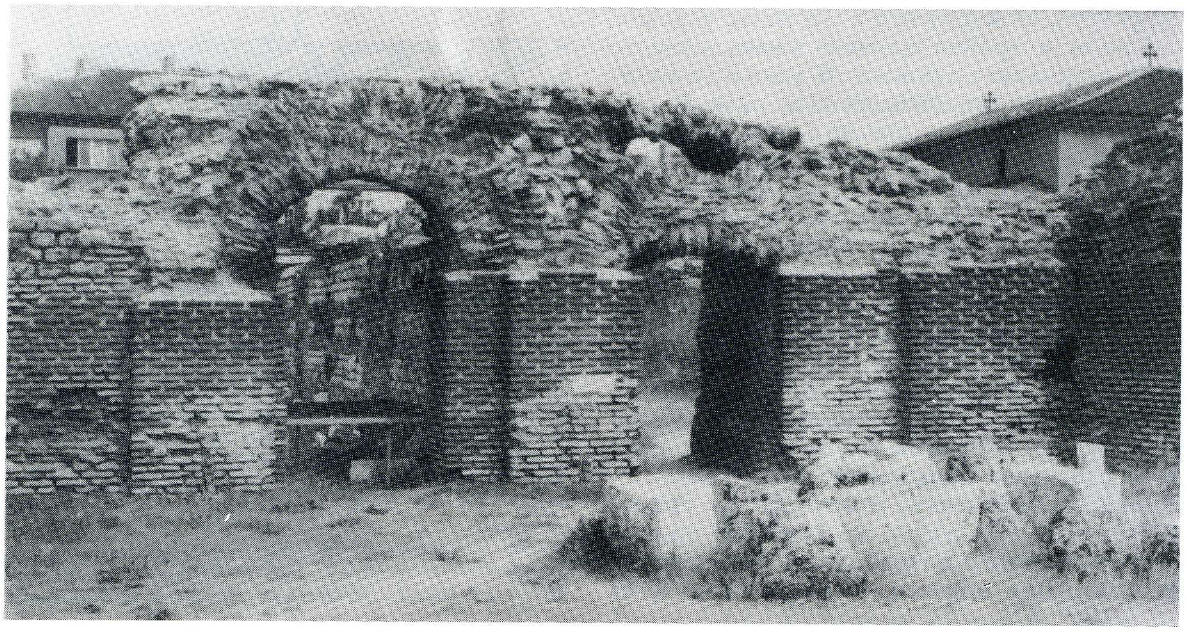
5

няколко възможни отговора. Единият от тях засяга разликата в натоварването на сводовете. Докато външната западна галерия носи само една настилка, то над източните галерии е развит ред от помещения. Същото се отнася и до вътрешните западни галерии, които са изпълнени точно като източните, независимо че делят обща пета в аркадата със западната външна галерия (обр. 8). Друг възможен отговор може да се обоснове с предположението, че в това необичайно решение лежи експериментът, който е дал смелост на строителите да изградят в *opus vittatum-mixtum* някои сводове в следващия етаж, споменати по-горе.

Разгледаните примери от термите на Одесос представляват отклонение както от столичната, така и от провинциалната практика. Те хвърлят нова светлина върху въпроса за взаимните отношения между столичната, провинциалната и междупровинциалната архитектура. По това време (II—III в.) Рим вече е разпространил найновите си технически достижения (хоросановите сводове и облицовъчните строителни техники) и едновременно с това е възприел и широко прилагал някои чужди инженерни постижения (например арката[5]). Под влияние на римската архитектура още в края на републиканската епоха в Мала Азия се появяват първите хоросанови сводове. Покъсно (края на I в. и началото на II в.) тези сводове навлизат и в архитектурата на Долна Мизия. Местните, провинциални версии на римските хоросанови техники много често не издържат сравнение с качествата на италийските модели. Тяхното модифициране обаче води до качествени изменения в конструктивните им данни. Отделянето от класическата практика започва още с видоизменянето на римския бетон. В качеството и на основна столична структура, видоизменен в местните условия, той води до трайна промяна в изпълнението и на останалите техники. В много отношения някои от видоизменените римски градежи с течение на времето демонстрират големите си конструктивни възможности, какъвто е случаят с *opus testaceum* и *opus mixtum*, и стават основни строителни техники в източните и южните римски провинции. Специално за смесените градежи се смята, че корените за разпространението им в Мала Азия в модифицирания им вид трябва да се търсят именно тук — в Мизия и Тракия[6]. Голямата увереност в качествата на местния *opus vittatum-mixtum*, демонстрирани в разглеждания случай, е още едно доказателство, подкрепящо тази теза. Подобни експерименти могат да се градят единствено на базата на големия опит и самостоятелното разработване на варианти на столичния образец. Несъмнено е, че са

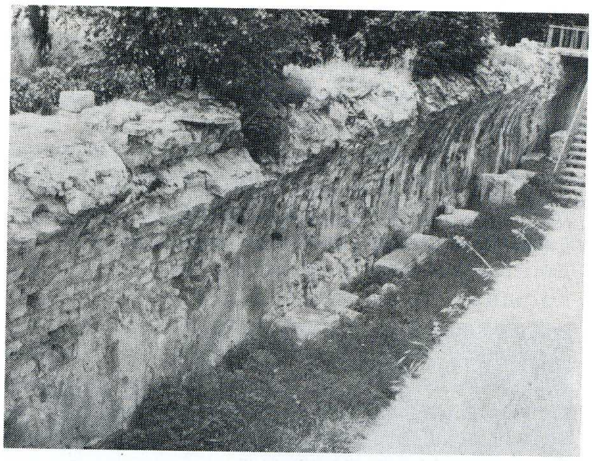
6

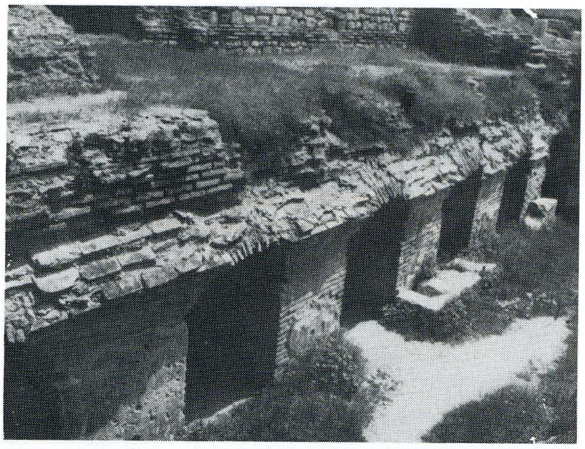
7

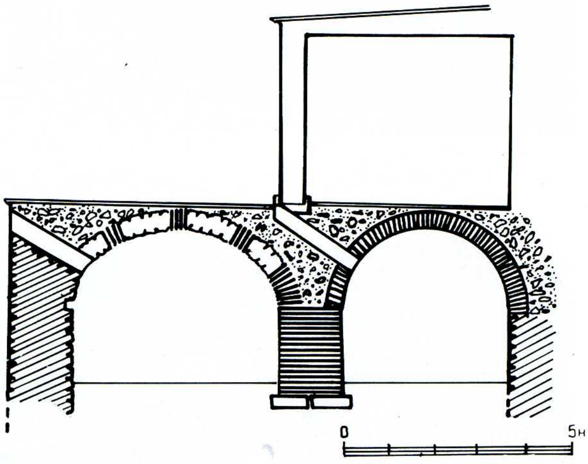

8

● Обр. 6. Западна стена на външната западна галерия с пета и част от свода, изпълнени с opus incertum. Fig. 6. Mur occidental de la galerie occidentale extérieure avec imposte et une partie de la voûte executée avec opus incertum

● Обр. 7. Източна стена на външната западна галерия с пета и част от свода, изпълнени с opus testaceum. Fig. 7. Mur oriental de la galerie occidentale extérieure avec imposte et une partie de la voûte executée avec opus testaceum

● Обр. 8. Конструктивен разрез през западните галерии (вътрешна и външна). Fig. 8. Section constructive à travers les galeries occidentales (intérieure et extérieure)

били модифицирани не само римските строителни техники, но са се търсели и нови начини за изпълнение на някои от конструкциите. Очевидно в основата на тези търсения е била липсата на подходящи заместители на някои от основните съставки на римския бетон. Така много от оригиналните римски строителни форми са се копирали, изпълнени от други техники. От своя страна търсенето на подходящи заместители е довело до създаването на непознати за столицата изключително интересни решения, които запазват характера си на локални изобретения. Най-ранното прилагане на новите техники е ставало в банските сгради[7] и не е необичайно, че именно в термите на Одесос е бил потърсен нов начин за изграждането на една от най-широко разпространените по това време конструкции — полуцилиндричния свод.

---

[1] M. Major. Geschichte der Architektur. Budapest, 1957, 294—295.

[2] F. Deichmann. Römische Zentralbauten. Vom Zentralraum zum Zentralbau. — Rom, Ravenna, Konstantinopel, Nacher Osten, p. 47.

[3] Кр. Вачева. За терминологията на строителните техники през античността. — Археология, XXI, 1979, с. 6.

[4] F. Deichmann. Westliche Bautecknik in Römischen und Rhomäischen Osten. — RM 86, 1979, p. 473.

[5] J. B. Ward-Perkins. The Architecture of Roman Anatolia: The Roman Contribution. — The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, II. Ankara, 1978, p. 883.

[6] Ibidem, p. 890.

[7] A. Boëthius, and B. Ward-Perkins. Etruscan and Roman Architecture. G. B., 1970, p. 387.

Voûtes avec opus mixtum dans les thermes d'Odesos

KR. VAČEVA

(Résumé)

L'objet de l'étude est le genre de la technique de construction avec laquelle étaient réalisées certaines voûtes hemicylindriques en Mésie Inférieure. L'auteur étudie les premiers exemples pour le moment qui témoignent de l'existence de maçonnerie voûtée avec opus vittatum-mixtum et suppose l'existence de voûtes édifiées avec opus incertum-mixtum. Ce fait complète l'idée concernant non seulement les techniques de construction provinciales mais également leurs possibilités lors de la réalisation de constructions en voûtes. L'auteur avance certaines preuves motivant la supposition qu'en Mésie Inférieure se trouve la racine de cette pratique de construction inconnue jusqu'à présent.

Материали и съобщения

Вкопани пещи-тандири от праисторическото селище Хотница-Водопада

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Дългогодишните археологически разкопки на праисторическото селище Хотница-Водопада допринесоха за изясняване на културните напластявания на селището, стопанската дейност, оръдията на труда, духовния живот на племената, обитавали територията на Великотърновския край през преходния период от енеолита към бронзовата епоха.

Селището е разположено на десния бряг на река Бохот, в района на Хотнишкия водопад, на 2,5 км западно от село Хотница. Установено беше наличието на два строителни хоризонта, с обща дебелина на културния пласт 0,80—1,00 м, които се отнасят към преходния период от енеолита към бронзовата епоха. По форма и украса на глинените съдове селището се синхронизира с културите Черна вода I, Певец II, Овчарово плато, Кукутени BI/Триполье CI[1].

Жилищата от първи строителен хоризонт (броени от горе на долу) са наземни. Изградени са чрез забити в земята колове, преплетени с пръти и измазани с глина. Всяко жилище е снабдено с пещ. Втори строителен хоризонт е представен от вкопани в стерилната почва землянки със средни размери. Състоят се най-често от едно, а понякога от две или три помещения, разделени помежду си с глинени площадки. До пода на тези жилища се е слизало чрез издълбани в стерилната почва стъпала, които се проследяват като отстъпи в стените на ямите. Общият брой на проучените досега пещи от двата хоризонта е 27. Те имат най-често кръгла или елипсовидна форма, в редки случаи правоъгълна. Изградени са по традиционния начин за правене на пещи, характерен за праисторическата епоха. В основата си имат подложка от дребни и средно големи камъни и върху нея е положена замазка от глина с дебелина 2—3 см. В повечето случаи между каменната подложка и глинената замазка са поставяни фрагменти от глинени съдове. При нито една от пещите не бе запазен сводът. Този тип пещи се включват в очертанията на жилищата. При наземните те са изградени в самите тях, а при вкопаните — на ръба на вкопаната част на нивото на древния терен. Вероятно са имали покривни леки дървени конструкции.

През последните години на обекта бе открит и друг тип глинени съоръжения, чието предназначение дълго време оставаше неясно. Обектите са разположени извън очертанията на жилищата и представляват вкопани в стерилната почва цилиндрични ями, в някои случаи леко разширени при основата или по средата, с диаметри от 0,43 м до 0,72 м и дълбочина до 0,66 м. Основата им обикновено е измазана с глина или представлява каменна настилка от дребни или по-едри камъни. В отделни случаи е използувана направо земята без допълнителна подготовка. Стените са измазани със слой от глина с дебелина 2—4 см. Обект на настоящото съобщение са девет броя от гореописаните съоръжения, открити на обекта до 1988 г. Две от тях се отнасят към първия строителен хоризонт и седем към втория. По-долу даваме тяхното описание, като за наименованието им използуваме термина „тандир“, известен вече в литературата[2].

Тандир № 1 — разкрит в югозападната четвърт на квадрат III_{16} на дълбочина 0,80 м от повърхността. Отнася се към втори жилищен хоризонт. На запад тандирът опира в централния профил. Устието му има кръгла форма, стените към основата леко се

● *Обр. 1. Вкопани пещи-тандири от праисторическото селище Хотница-Водопада: а) тандир № 1; б) тандир № 2; в) тандир № 3; г) тандир № 4; д) тандир № 5; е) тандир № 6. Fig. 1. Fours-tandirs creusés de la localité préhistorique Hotnitza-Vodopada: a) tandir No 1; б) tandir No 2; в) tandir No 3; г) tandir No 4; д) tandir No 5; е) tandir No 6*

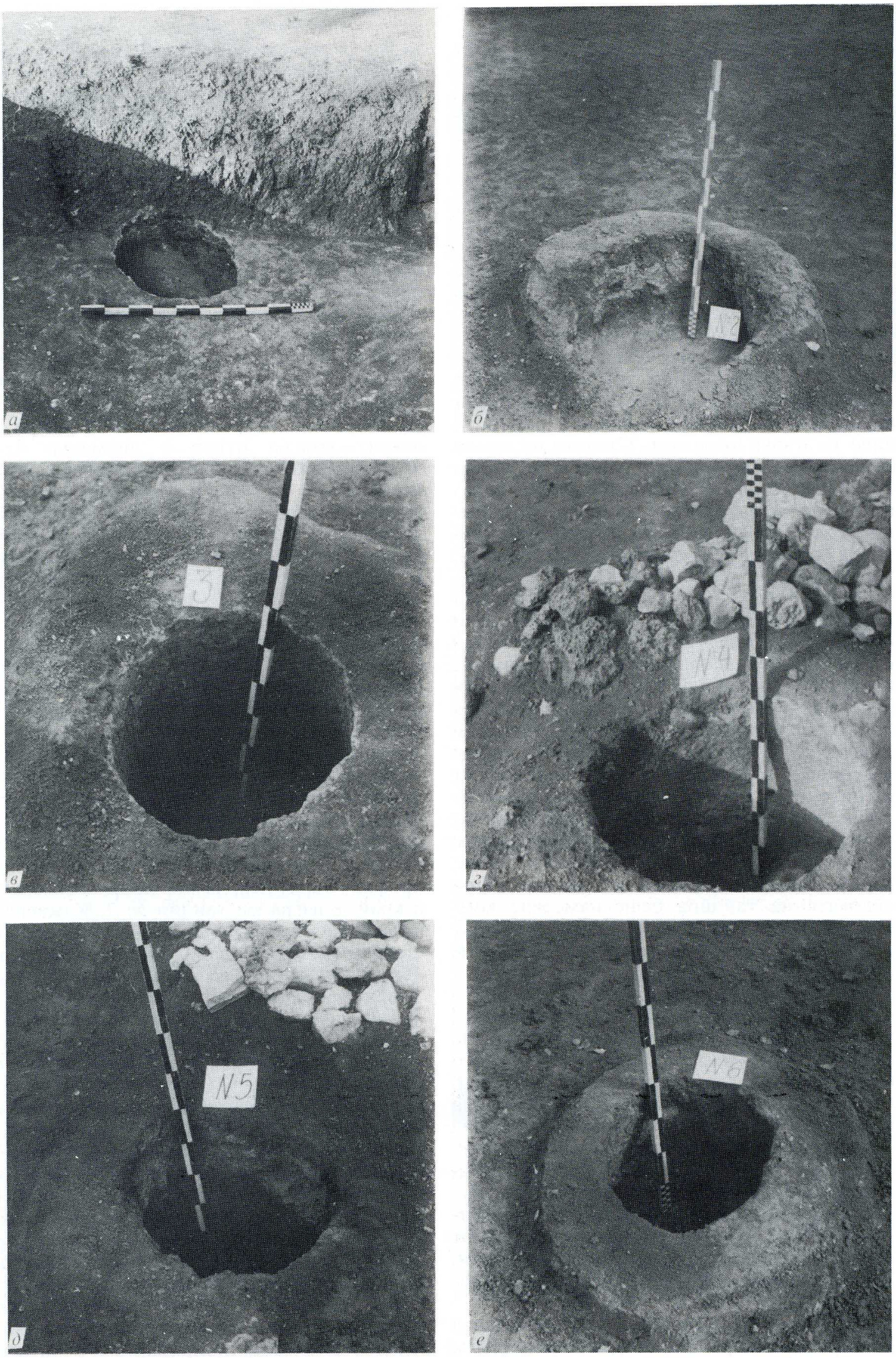
а
№2
б
3
в
№4
г
N5
д
N6
е

1

разширяват. Представлява вкопана в стерилната почва цилиндрична яма с диаметър при устието 0,65 м. Отвътре стените имат груба замазка от глина с дебелина 2 см, изпечена до червено. Пълнежът на тандира е от сивочерна пръст, богато примесена с въгленчета, горяла глина, единични фрагменти от глинени съдове, дребни животински кости и черупки от охлювчета. На дълбочина 0,30 м бе проследен пласт от кафява глина, на места опечена (обр. 1 а, обр. 3 а).

Тандир № 2 се намира в западната половина на квадрат V_1 на дълбочина 0,70 м от повърхността. Отнася се към първи строителен хоризонт. Има неправилна кръгла форма и диаметър при устието 0,64 м. Вкопан е в културния пласт на втори хоризонт на дълбочина 0,35 м, като ръбът на устието на тандира съвпада с подовото ниво на първи хоризонт. Стените на ямата са измазани със слой от глина с дебелина 2 см. Замазката му е неравномерна, напукана и на места разрушена. Подът представлява достигнатата при вкопаването стерилна почва и не е измазан (обр. 1 б, обр. 3 б).

Тандир № 3 — разположен е в южната половина на квадрат V_3 на дълбочина 0,80 м от повърхността. Отнася се към втори строителен хоризонт. Има цилиндрична форма, с диаметър при устието и при основата 0,45 м. Вкопан е в стерилната почва на дълбочина 0,66 м. Стените и дъното му са измазани със слой от глина с дебелина 3 см. Глинената замазка от стените е изпечена, равномерна и много добре запазена. Запълнителят се състои от черна, зърнеста пръст, наситена с фрагменти керамика, дребни късчета горяла глина, пепел, голямо количество въглен. При основата на тандира беше намерена компактна маса от въглен от дебели клони, от които беше взета проба за C_{14} датиране (обр. 1 в, обр. 3 в).

Тандир № 4 — намира се в югозападната четвърт на квадрат III_{22} и югозападната част на кв. III_{21}. Той има цилиндрична форма с диаметър при устието и дъното 0,56 м. Вкопан е на дълбочина 0,50 м. Стените му леко се разширяват в дълбочина и са измазани със слой от глина с дебелина 3 см. При устието част от тях са обрушени. Повърхността им е неравномерна. Основата е също неравномерно измазана с глина. Глинената замазка е добре изпечена. Пространството около устието на североизток от тандира е заето от компактна маса от едри, средно големи и дребни камъни, образуващи площадка (обр. 1 г, обр. 3 г).

Тандир № 5 — разкрит е в югозападната четвърт на квадрат V_2, на дълбочина 0,80 м от повърхността. Отнася се към втори жилищен хоризонт. Има неправилна цилиндрична форма, като стените му леко се разширяват към основата. Заедно с основата те са измазани с дебел слой глина с грапава повърхност, добре изпечена и изцяло запазена. Само малка част от нея на север при устието е обрушена. Размери: диаметър при устието 0,45 м, дълбочина 0,38 м, дебелина на глинената замазка на стените 3 см (обр. 1 д, обр. 3 д).

Тандир № 6 — разположен е в южната половина на квадрат V_5. Отнася се към втори строителен хоризонт. Изграден е по следния начин: в стерилната почва е вкопана почти цилиндрична яма с леко разширяване в дълбочина. Подът и част от стените, на височина 0,10 м от пода, са облицовани с дребни чакълести камъчета. Нагоре, до устието, стените са измазани с глина. Глинената замазка е дебела 3 см и достига до 25—28 см. При основата на тандира бе открит кръгъл отвор с диаметър 6 см. Запълнителят се състои от сивочерна, зърнеста пръст, характерна за втори жилищен хоризонт, примесена с пепел и голямо количество въглен. Размери на тандира: диаметър при устието — 0,43 и 0,48 м, диаметър при основата — 0,52 и 0,49 м, обща дълбочина — 0,38 м (обр. 1 е, обр. 3 е).

Тандир № 7 — намира се в западната половина на квадрат III_{21}, на дълбочина 0,80 м от повърхността и се отнася към втори строителен хоризонт. Той е от типа на наземните тандири[3]. На подовото ниво на втори строителен хоризонт, което се проследява на 5 см над нивото на стерилната почва, е изградена площадка от камъни с различна големина — от едри до средноголеми, с дължина север — юг 3 см. Ширината ѝ не може да бъде уточнена поради това, че остава в неразкопания терен под централния профил. Върху нея, на 1 м северно от южния ѝ край, е изграден тандир № 7. Каменната площадка се явява и негов под. Нагоре стените му са измазани с глина с дебелина 4 см и са запазени на височина 0,50 м. Тандирът е частично разрушен. Имал е цилиндрична форма. Запазена е само западната му половина (обр. 2 а, б, обр. 4 а, б).

Тандир № 8 — разположен по средата на източната пътека на квадрат V_1 на дълбочина 0,90 м от повърхността. Принадлежи към типа на вкопаните тандири и се отнася към втори строителен хоризонт. Има неправилна форма с леко издължаване на изток. Глинената замазка на стените, които се спускат отвесно към основата, има дебелина 2 см и е запазена само на дълбочина 5 см от устието на тандира. Надолу тя е разрушена. За основа служи пластът от стерилна жълта глина, примесена с дребни камъчета. Около устието се разкри компактна маса от горяла глина, запълваща половината от вътрешността на тандира на дълбочина 0,10 м. Пълнежът се състои от сиво-черна пръст,

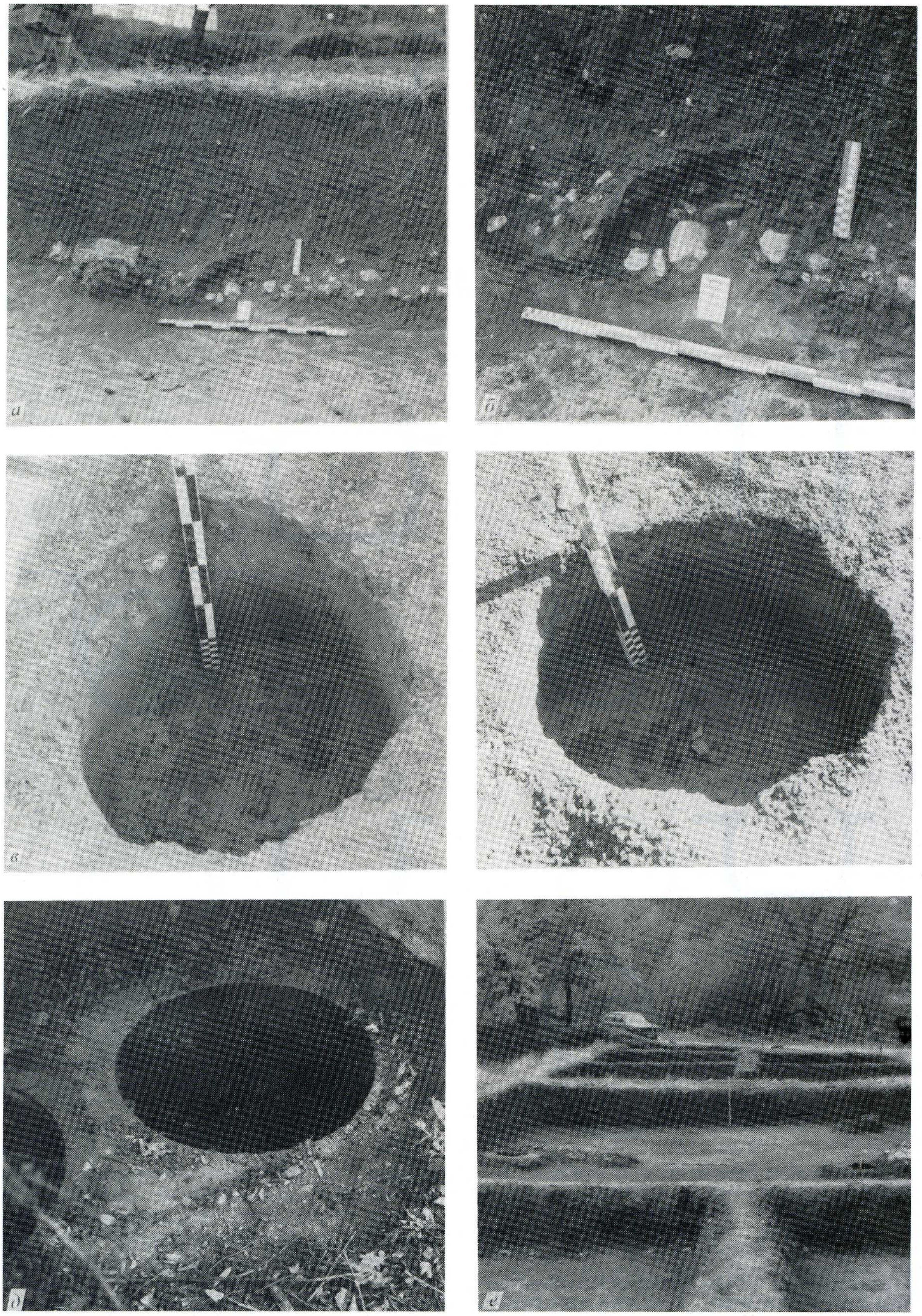

2

● *Обр. 2. Вкопани пещи-тандири от праисторическото селище Хотница-Водопада: а, б) тандир № 7; в) тандир № 8; г) тандир № 9; д) съвременна вкопана гергьовска пещ от Чипровци; е) обща ситуация между тандири №2, 4 и 5. Fig. 2. Fours-tandirs creusés de la localité préhistorique Hotnitza-Vodopada; а, б) tandir No 7; в) tandir No 8; г) tandir No 9; д) four creusé contemporain de Čiprovči; е)situation générale entre tandirs No 2, 4 et 5*

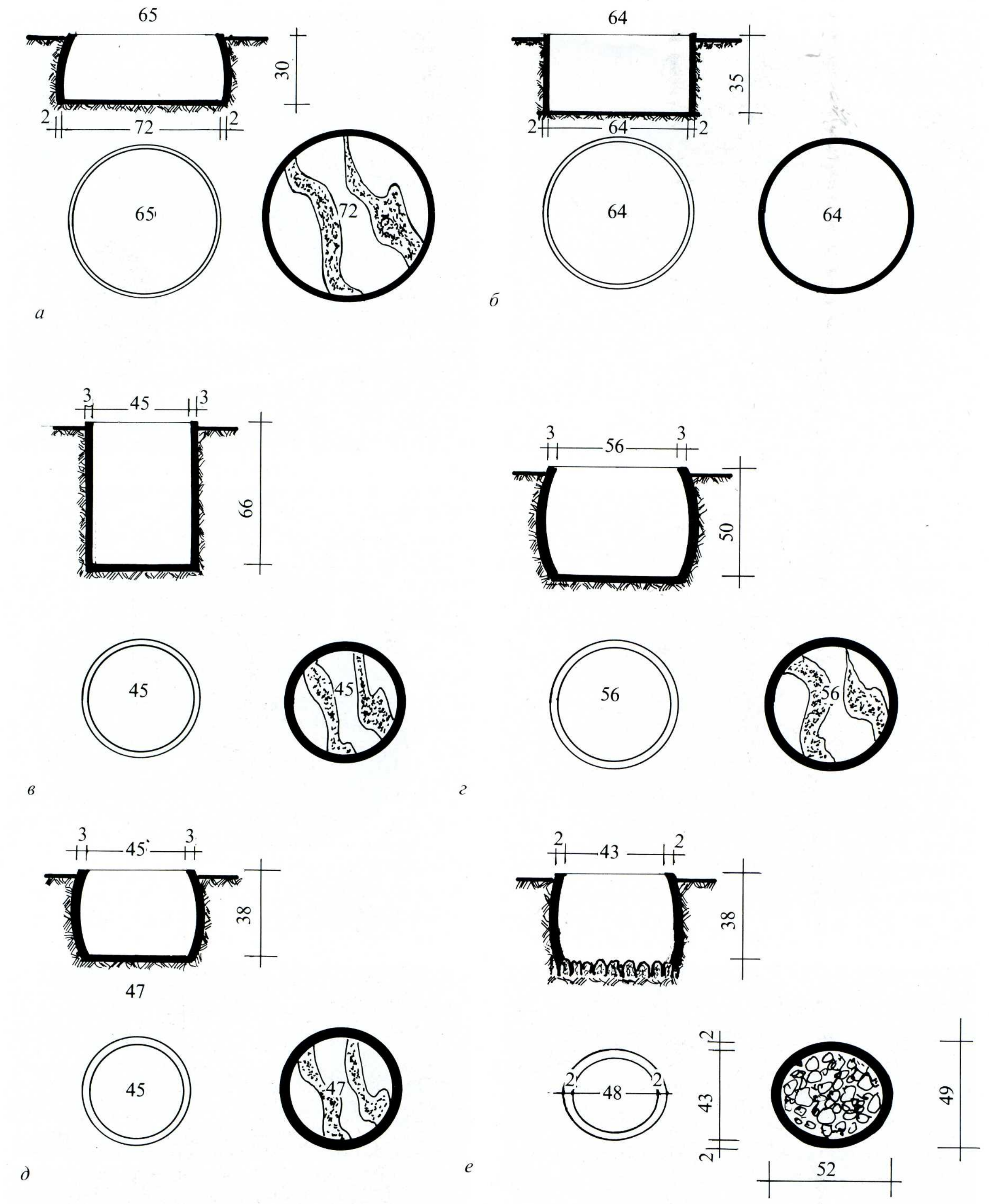
65
30
2
72
2
65
72
а
64
35
2
64
2
64
64
б
3
45
3
66
45
45
в
3
56
3
50
56
56
г
3
45
3
38
47
45
47
д
2
43
2
38
2
2
48
2
43
2
49
52
е

3

● *Обр. 3. Вкопани пещи-тандири: а) тандир № 1; б) тандир № 2; в) тандир № 3; г) тандир № 4; д) тандир № 5; е) тандир № 6. Fig. 3. Fours-tandirs creusés: а) tandir No 1; б) tandir No 2; в) tandir No 3; г) tandir No 4; д) tandir No 5; е) tandir No 6*

характерна за втори строителен хоризонт, примесена с горяла глина и въгленчета. Размери: диаметри при устието, които са равни на диаметрите при дъното — 0,55 м и 0,52 м, дълбочина — 0,40 м (обр. 2 в, обр. 4 в).

Тандир № 9 — разкри се по средата, до профила на източната пътека на квадрат V_{20}, на дълбочина 0,80 м от повърхността. Част от него е разположена под пътеката на квадрата. Отнася се към втори строителен хоризонт. Има неправилна цилиндрична форма с леко издължаване по посока североизток — югозапад. Към основата леко се разширява и стените му се спускат с отстъп навън. Стените и основата му имат добре запазена глинена замазка, която е неравномерна, грапава, на места изпечена

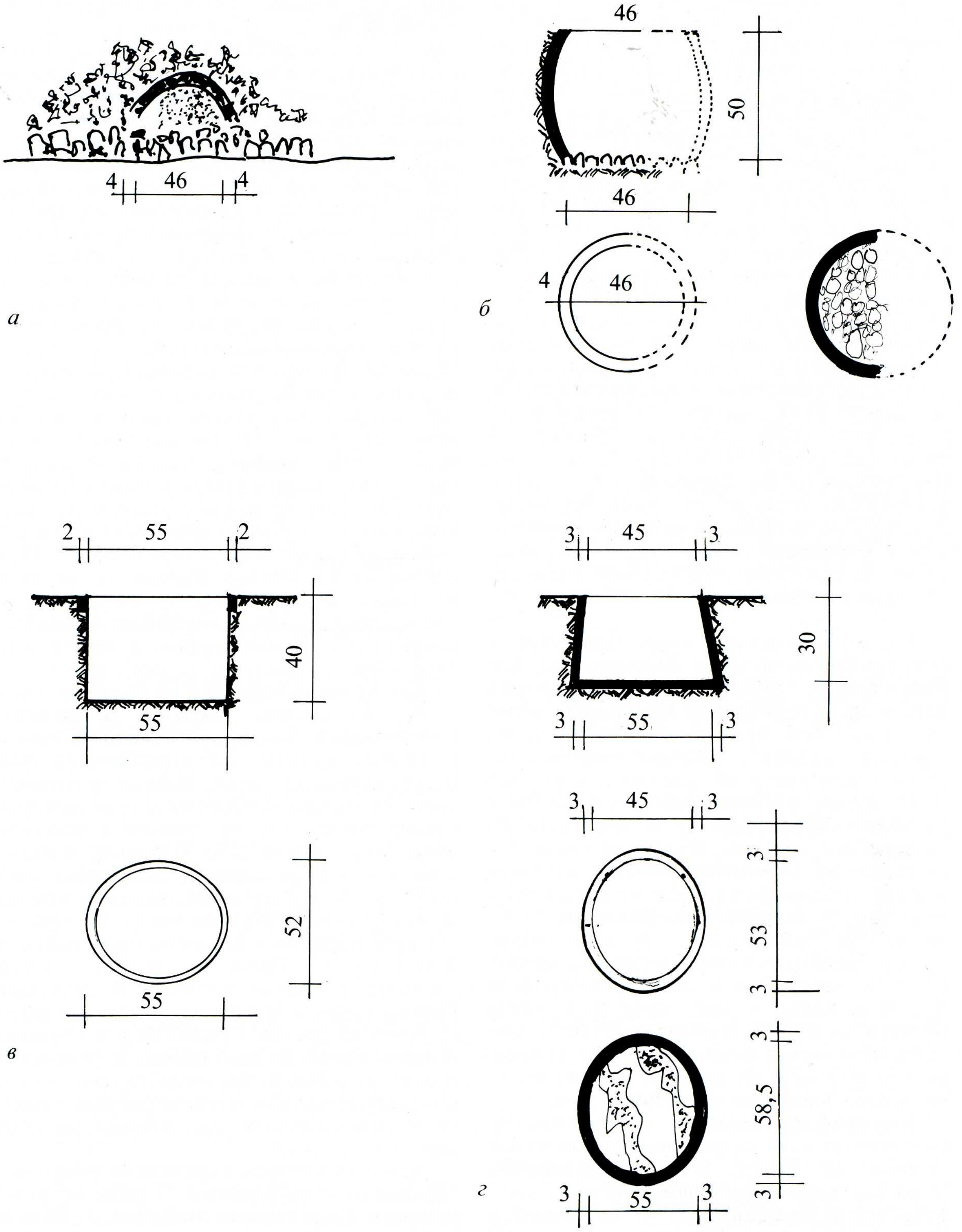

4

● *Обр. 4. Вкопани пещи-тандири: а, б) тандир № 7; в) тандир № 8; г) тандир № 9. Fig. 4. Fours-tandirs creusés: a, б) tandir No 7; в) tandir No 8; г) tandir No 9*

до червено, на места със сив цвят на глината. Дебелината ѝ е 2,5—3 см. При устието добре личи постепенно разсейване и избледняване на пространството около нея общо 5—6 см. Запълнителят на тандира се състои от сивочерна, зърнеста пръст, обилно наситена с въгленчета, горяла мазилка, фрагменти от глинени съдове. В пълнежа му имаше и 3 броя малки заоблени камъка и парче кост. Размери: диаметри при устието 0,53 м и 0,45 м, диаметри при основата 0,585 м и 0,55 м, дълбочина 0,30 м (обр. 2 г, обр. 4 г).

Липсата на литература за гореописаните съоръжения ни принуди в първите години от тяхното откриване да ги отнесем към изградените в земята съдове за съхранение на зърнени храни — питоси, както обикновено биват интерпретирани подобни съоръжения. Няколко съображения обаче ни накараха да се замислим относно приписваното им предназначение: преди всичко в нито един от тях не бе намерено зърно; освен това пълнежът им се състои от пръст, наситена с обилно количество пепел и въглени, понякога от дебели дървета (от голяма част от тандирите успяхме да вземем проби за C_{14}); глинената замазка на стените и основата се открива винаги добре изпечена; има само вътрешно лице и опалването се губи постепенно като оцветяване в страничния стерилен терен. Тези съображения показват, че въпросните съоръжения са многократно нагрявани, като в тях е горял силен огън. Публикуването на паралели от по-късни исторически периоди от съветския изследовател Красилников ни помогна значително при определянето на тяхното предназначение. За съжаление публикувани паралели от праисторическата епоха не са ни известни[4].

В своето изследване върху тандирите от салтовските жилища по поречието на Дон Красилников определя тези съоръжения като пещи за изпичане на хляб и приготвяне на храна. Той проследява произхода на термина „тандир“, предназначението му, разпространението му сред източните народи, прави класификация на известните тандири, открити досега в жилищата на салтовската култура. Макар неговото изследване да се отнася за един по-късен период, отдалечен от времето на праисторическото селище Хотница-Водопада с почти четири хилядолетия, то, като имаме предвид идентичната типология на съоръженията и запазените и досега етнографски паралели както у нас, така и в някои области на СССР, особено в Кавказ, смятаме, че можем с пълно основание да говорим за употреба на тандири и от праисторическото население на нашите земи.

Етнографски паралели от тандири за изпичане на хляб са установени в селските дворове на Корея, Китай, Афганистан, Пакистан, както и сред народите на Кавказ, Армения и Азербайджан. Те се срещат в много райони на Закавказието до ден-днешен като вкопани в земята и наземни[5]. При тях малки хлебчета, така наречените лепешки, се изпичат, като тестото бива залепвано на нагорещените стени на тандира. Когато лепешката падне, тя е готова[6].

У нас етнографски паралели на подобни съоръжения са запазени в редица райони. Тяхното предназначение е малко по-различно от това на тандирите, известни сред източните народи. Те са използувани за печене на по-дребни животни чрез задушаване. На някои места в тях са пекли агнета на Гергьовден, а на други — агнета „по хайдушки“. Начинът на приготвяне е един и същ и при двата случая. Ето как ни го описват етнографите: в предварително изкопан трап, на чието дъно се нареждат обли камъни, се пали огън и подготвя жарава, която трябва да е непременно от дребни клонки и само от широколистни дървета. Междувременно агнето се подготвя, което включва клане и дране (и то така, че кожата непременно да е цяла и никъде да не е порязано), чистене, варене на дреболиите, пълнене, отново пъхане в кожата. След като се нагори достатъчно жаравата, тя леко се разравя, прави се „гнездо“ на агнето, то се спуска и се заравя плътно, без да гори огън повече върху него. Непрекъснато се следи да не се появи „комин“, т.е. да се получи някъде тяга, защото агнето в такъв случай се овъглява. Самото печене става чрез задушаване, като се използува принципът на циркулиране на топлия въздух около агнето. При нормално количество жарава то се пече шест часа. Изважда се от трапа, очиства се от въглените, които са полепнали по кожата, покрива се с пресни клонки да се отвърне, след което се изхлузва от нея[7].

Етнографски паралели на този тип пещи у нас се срещат както в Добруджа[8], Северозападна България и Родопите, така и в редица селища на Предбалкана във Великотърновския край. Някъде ги наричат „гергьовски пещи“. Понякога те се намират групирани по няколко заедно в селските оброчища. Така в село Пчелище, Великотърновско, в местността Джамията има следи от 5—6 разрушени, вкопани ями за печене на агнета. На това място е и едно от селските оброчища. Подобни пещи има и в Златарица на брега на реката, където понякога са пекли и тикви. В селищата Церова кория и Капиново са правени също на брега на реката. Срещат се и в Свищовските села. И до ден-днешен в Чипровци правят подобни пещи, само че днес малко по-модернизирано — вместо глинена замазка в цилиндричната яма вткикват метален варел[9] (обр. 2 д).

Археологическите паралели са много по-оскъдни от етнографските. Такива пещи са разкрити в жилищните квартали от IX в. в Узбекистан, Туркмения, Поволжието, сред материалите от Волжска България, в степните райони на река Дон, в жилищата от Попино и Джеджови лозя у нас[10].

От разкритите девет тандира от праисторическото селище Хотница-Водопада осем се отнасят към т.нар. ямни тандири (според класификацията на Красилников) и един към наземните. Вкопаните обикновено се откриват при престъргването на терена като окръжности от червена, опечена глина с дебелина на стените от 2—4 см. След почистването на вътрешността се установяват вкопани съоръжения с цилиндрична форма. Най-често подът и стените от основата до устието са измазани с дебел слой глина, която е изпечена до червено. Замазката на стените при вкопаните тандири има само вътрешно лице. Устието на тандира лежи обикновено на подовото ниво на хоризонта или с няколко сантиметра над него. Някои от тях са изработени с голямо майсторство като например тандир № 3, който е и най-добре запазеният.

Към наземните тандири се отнася само тандир № 7. Той е частично запазен, но разкриването му в профила на квадрата, който съвпада с централния профил, позволи не само да се уточни принадлежността му към втори хоризонт, но и да се направят някои по-точни наблюдения относно неговото изграждане. Площадката от камъни, върху която е изграден, е подобна на площадката, открита около устието на тандир № 4. От етнографските паралели установихме, че камъните са били използувани за по-продължително задържане на топлината. Подобна тенденция се наблюдава и при наземните пещи на селището, които също са снабдени с каменна площадка за акумулиране на топлина.

При почистването на тандир № 6 горе, вътре в него се разкри голям трапецовиден камък, който заемаше цялата му площ, а от изток и запад се допираше непосредствено до стените му. Очевидно става дума за капак. След вдигането му под него се разкри рог от едро животно. Следи от разрушен глинен капак бяха установени при тандир № 8, при който около устието беше разкрита компактна маса от горяла глина.

И така, откритите глинени съоръжения при разкопките на праисторическото селище Хотница-Водопада биха могли да бъдат интерпретирани като вкопани пещи-тандири, използувани за приготвяне на храна и изпичане на хляб. По отношение наименованието на откритите съоръжения смятаме, че най-точно биха могли да бъдат наречени вкопани пещи-тандири. С това наименование ги отличаваме от наземните пещи със свод. Този вид съоръжения са известни и досега сред източните народи и в археологическата терминология с термина „тандир“.

---

[1] V. Ilčeva. Neue Metallfunde aus der prähistorischen Siedlung Hotnica — Vodopada, Studia praehistorica, 8, S., 1986, 212—216.

[2] К. И. Красильников. Тандыры в Салтовских жилищах Подонья. — СА, 1986, кн. 3, 48—60.

[3] Пак там, с. 49 и сл.

[4] Изказвам сърдечна благодарност на д-р и. н. Хенриета Тодорова за ориентацията, която получих от нея за тези съоръжения.

[5] К. И. Красильников. Цит. съч., вж. пос. лит. за етнографските паралели.

[6] Начинът на изпичане на „лепешки“ ми е описан въз основа на лични наблюдения от д-р и. н. Х. Тодорова, на която сърдечно благодаря.

[7] Начинът на приготвяне на агне по хайдушки във Врачанския край ми бе описан изчерпателно от етнографа Николай Дойнов, на когото изказвам сърдечната си благодарност.

[8] Ив. Енчев-Видю. Стари и нови паметници в Добруджа. С., 1918, обр. 27, с. 30.

[9] Въпреки усилията ми публикувани етнографски паралели у нас не можах да открия. Посочените паралели, които цитирам, дължа на лични наблюдения на етнографа к. и. н. Васил Мутафов, на когото сърдечно благодаря за оказаната ми помощ.

[10] К. И. Красильников. Цит. съч. с посочената литература за археологическите паралели.

Fours-tandirs creusés de la localité préhistorique Hotnitza-Vodopada

V. ILČEVA

(Résumé)

Sont publiés neuf équipements d'argile enfouis, découverts lors de fouilles archéologiques de la localité préhistorique Hotnitza-Vodopada. Au moyen de parallèles éthnographiques et archéologiques plus récents, étant donné que de tels parallèles de l'époque préhistorique ne sont pas connus, ces équipements sont interprétés comme des fours creusés appelés encore tandirs. Ils sont destinés à la préparation de nourriture et la cuisson de pain et de galettes. On y cuissait de petits animaux à l'étouffée. Les galettes sont collées aux murs rechauffés du tandir et lorsqu'elles tombaient, étaient déjà prêtes.

Les équipements se découvrent en dehors des contours des maisons et représentent des fosses cylindriques enfouies dans le sol stérile, dans certains cas légèrement s'élargissant à la base et au milieu. Leurs dimensions sont: diamètres de 0,43 jusqu'à 0,72 m et profondeur jusqu'à 0,66 m. Leurs murs sont enduits d'une couche d'argile d'épaisseur de 2 jusqu'à 4 cm. Deux des tandirs se rapportent au premier horizon de construction et sept au deuxième horizon. Huit appartiennent aux tandirs de fosses et un aux terrestres.

Куполните гробници при Равногор в Родопите

ГЕОРГИ КИТОВ

Село Равногор[1] е разположено високо в планината (1300 м над морското равнище). На изток и юг върху полегати склонове и почти равнинни места са разхвърляни двадесетина надгробни могили с височина до 4—5 м, разпределени в три групи[2]. Източната включва пет, южната — дванадесет (обр. 1) и югозападната — три могилни насипа. През август 1987 г. в местността Чемериката бяха изцяло проучени 10 могили с работна номерация I, II, III, IV, VI, VIII, IX, X, XI и XII[3]. Само две от тях — I и IX, бяха със средна височина, останалите едва се открояваха над околния терен, силно изтрити от ерозията и незначителните селскостопански работи.

В два могилни насипа с височина под 0,8 м (IV и XI) остатъци от гробни или ритуални съоръжения не бяха открити. В могила III е проучено незначително по размери огнище с късове от метални и глинени предмети, както и кости, които изглежда да са човешки. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, при което инвентарът е изцяло унищожен. По фрагментите може да се съди, че са били поставени оръжия — ножове, вероятно щит и др. В други три могили (VIII, X и XII) погребенията също са чрез изгаряне на трупа, като над кладите са натрупани каменни грамади. Струпването в могила VIII е било оформено от различни по размери и вид каменни плочи, между които са пръснати огромно количество фрагменти от различни по форма и големина глинени съдове от средата на първото хилядолетие пр. н. е. Гробната площадка в могила X е равна и оградена от два каменни пръстена на различни нива. Долният е очертан от специално подбрани и донесени отдалеч бели камъни. Горният е от сива материкова скала, с каквато изобилстват пластовете под хумуса в целия район. От погребалния инвентар е запазена само малка спирала от дебела бронзова тел. Траншея за водопровод през каменното струпване в могила XII е минала през гроба, при което един голям глинен съд е натрошен и късовете от него разхвърляни. Ако е имало други предмети, те са унищожени или прибрани и загубени[4].

● *Обр. 1. Местността Чемерика с част от могилите от южната група. Fig. 1. La localité Tčemerikata avec une partie des tumulus du groupe méridional*

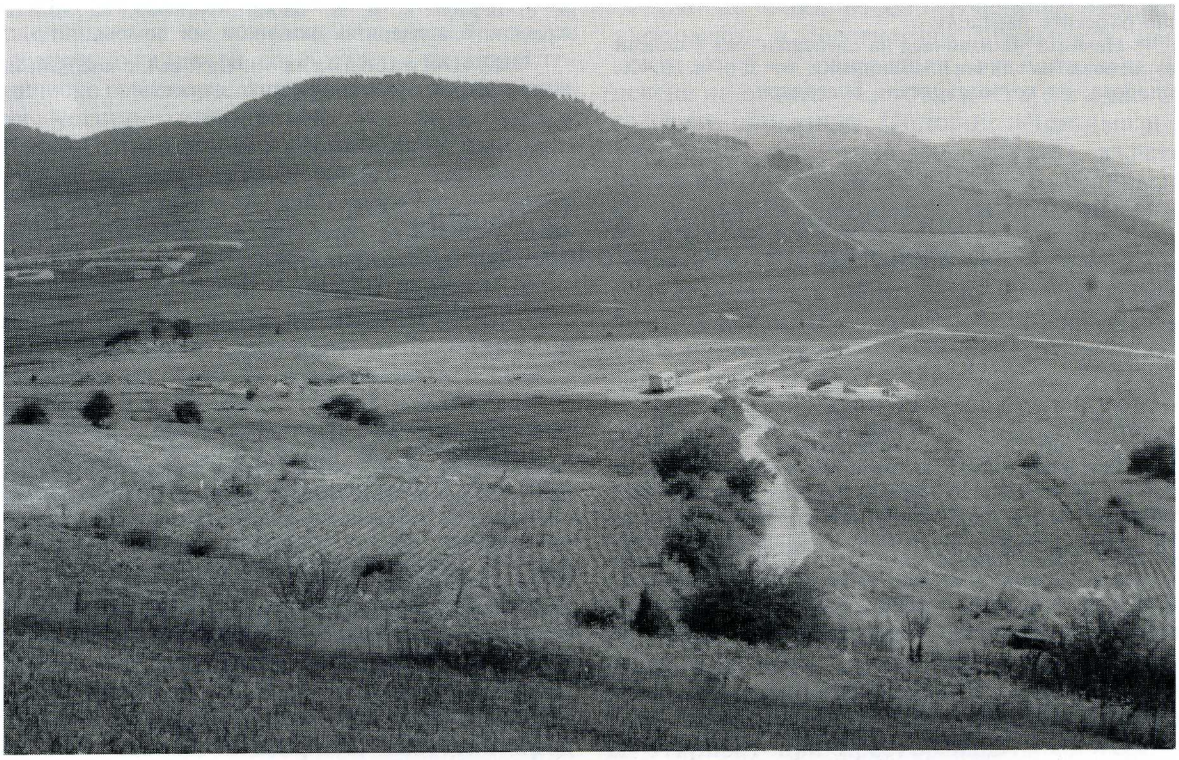

1

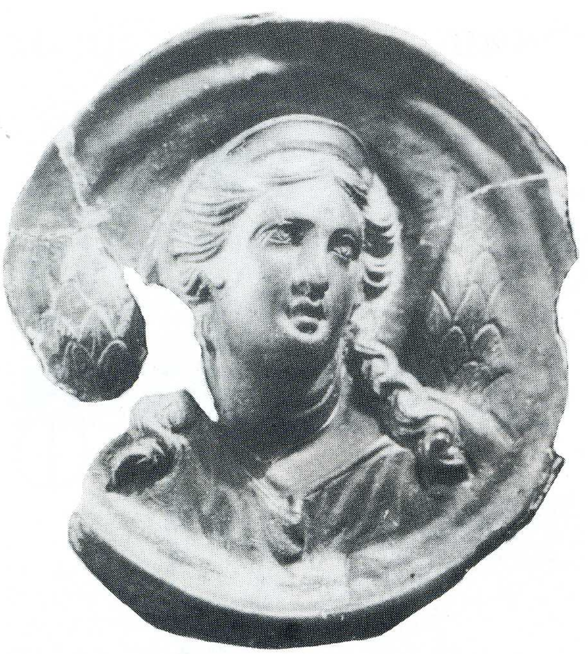

2

● *Обр. 2. Сребърна позлатена апликация — бюст на Нике от могила II—II в. пр. н. е. Fig. 2. Application d'argent doré — buste de Nike du tumulus II—II*^{e} *s.av. n. ère*

В едва личащата могила VI беше разчистен малък каменен гроб, резултат на символично погребение. Даровете са представени от две глинени чаши, голям керамичен съд, няколко стъклени мъниста и добре запазена сребърна монета. Тя е сечена в края на IV или началото на III в. пр. н. е. в Истиея на о-в Евбея и датира гроба. В насипа беше открита и масивна сребърна гривна от същото време.

В могила II с височина само 1,2 м под едно значително по размери огнище от огромна клада се откриха две вкопани в скалната основа ями с по една гарнитура за конска амуниция от сребърни апликации с позлата и висохудожествена украса — човешки и животински изображения, растителна и геометрична орнаментация[5]. Единият комплект е почти напълно запазен и се състои от 7 кръгли и една продълговата (начелник) апликация, стотина сребърни мъниста и множество отлично запазени късове от кожени ремъци. Апликациите са с бюстове на Атина, Нике (обр. 2), Артемида и едно неидентифицирано божество с красиво и изразително лице, крила, бръшлянови клонки и животински кожи с копита. Кръглите украси се датират във II в. пр. н. е. и имат далечна връзка с единствения археологически материал, известен досега от Равногор — намерената в началото на века кръгла златна пластина с релефно изображение на сфинкс с две тела[6].

Най-сетне под два могилни насипа (I и IX) се оказаха скрити развалините на две куполни гробници. Те са най-високо разположените сред досега известните у нас[7] и са с най-големи диаметри на кръглите си камери, което ги прави значими паметници на тракийската гробнична архитектура и ми дава основание да се спра по-подробно на техните особености и мястото им сред останалите подобни строежи в Тракия.

Могила I с гробница № 1 е най-югозападната от групата в местността Чемериката. През 1986 г. е направен опит за заравняването ѝ, при което целостта на насипа и гробницата са нарушени и точните размери на могилата не могат да се посочат. Височината е била приблизително 4—5 м, а диаметърът около 20—25 м. Поради наклона на терена северните склонове почти са се сливали с околността. По насипа не е личала хлътнатина, но от повърхността са се подавали камъни — както изглежда най-високо разположените плочи от стените на камерата. Непосредствено на север от могилата минава коларски път, който следва трасето на стар римски път. По продължението му, на около 3 км източно, са запазени остатъци от оригиналната му настилка. В района на съседното село Розово има мост, известен сред местното население като „римски".

Куполната камера е в средата на могилния насип и е свързана с периферията посредством дълъг коридор, извеждащ на югоизток (обр. 3). Стените ѝ, както и конструктивно свързаните с тях стени на коридора, лежат на скалната основа, която е с лек наклон от север на юг. Само там, където скалата е с вдлъбнатини, те са запълнени с дребни плочести камъчета. Субструкцията лежи на дълбочина 0,2—0,5 м, изградена е от каменни плочи, наричани от местното население „тикли". Те се издават навън с по 5—10 см и лицата им са груби (обр. 4). Суперструкцията е от същия тип плочи в камерата и от обработени блокове пясъчник в коридора. Тя има грижливо оформени външни и вътрешни лица.

Куполната камера е почти правилен кръг с диаметри между 5,26 и 5,40 м, което я поставя на първо място сред досега известните кръгли тракийски гробнични камери у нас. Стените са изградени от плочести камъни, с каквито изобилства непосредствената околност. Следи от спойка не са документирани. Градежът е в редове с дебелина 6—21 см, като само отделни плочи достигат 29 см. Дължината им е до 70—80 см. Редовете са, общо взето, равни, но поради особеностите на строителния материал на места един ред рязко преминава в два, а изравняването е постигнато чрез втикване на малки плочки. Първите два-три реда (15—20 см) от надстройката очертават вертикална линия, след което започва закуполяването. До височина 1,6 м то е постигнато чрез плавно скосяване на лицевите плочи. Оттам нататък всеки ред се

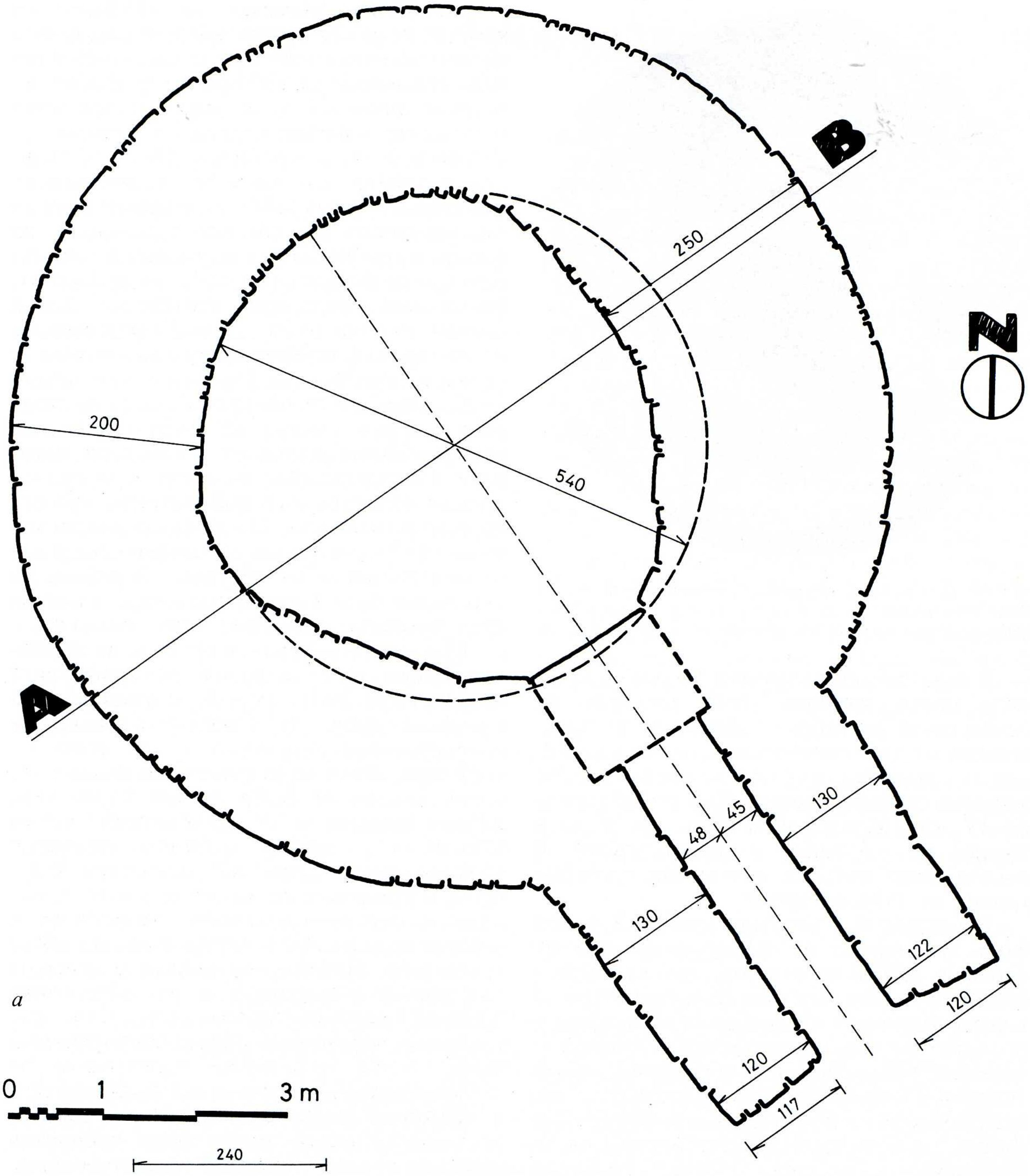
B
N
A
3 m

a

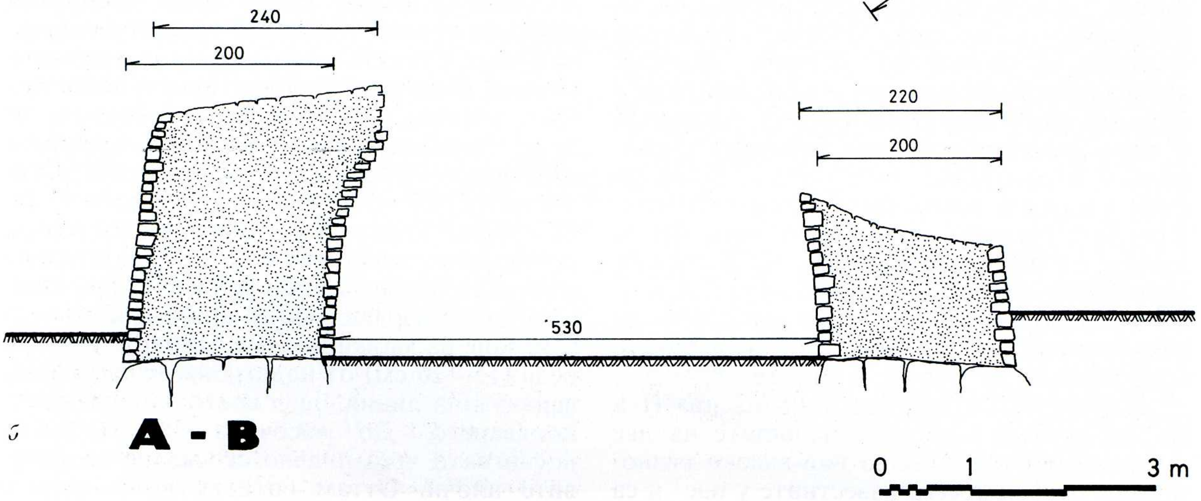
A - B
3 m

б

3

4

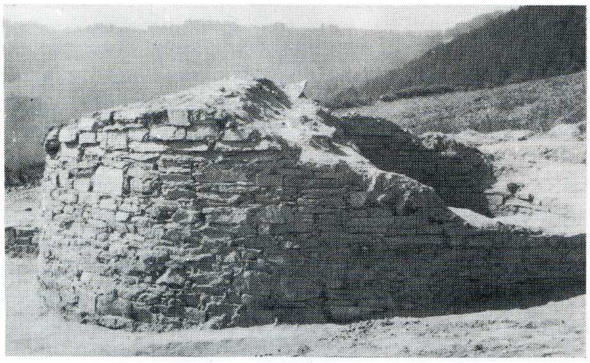

5

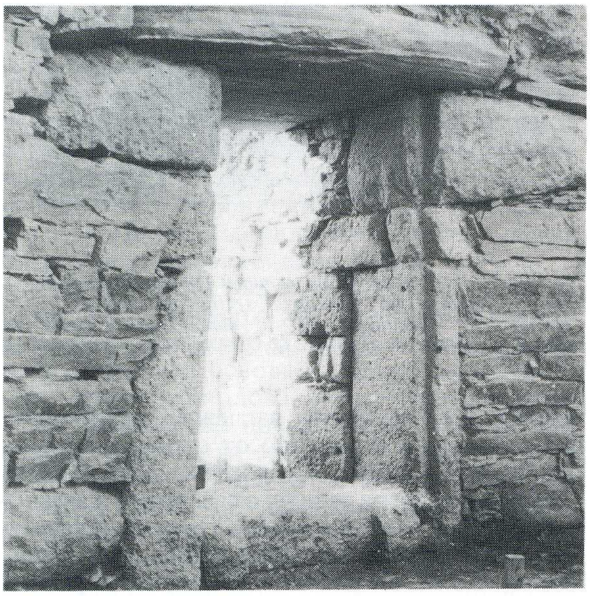

6

● *Обр. 3. Гробница № 1 (могила I) — план и разрез на камерата. Fig. 3. Sépulcre No 1 (tumulus I) — plan et section du caveau*

● *Обр. 4. Гробница № 1 (външно лице) — поглед от североизток. Fig. 4. Sépulcre No 1 (face extérieure) — vue du Nord-Est*

● *Обр. 5. Входът на камерата в гробница № 1 (отвътре). Fig. 5. L'entrée du caveau dans le sépulcre No 1 (du dedans)*

● *Обр. 6. Гробница № 1 с коридора. Fig. 6. Sépulcre No 1 avec le corridor*

издава над долния все повече, като започва с 5 см и се увеличава за всеки следващ ред средно с по 1 см. На максимално запазената височина на вътрешното лице от 2,3 м могат да се преброят 22 реда, като последният се издава над предпоследния с 9 см. Най-високата запазена част на стената е 2,9 м, но там вътрешното лице е обрушено. Ако се приеме, че закуполяването е продължавало по констатираната линия, височината на камерата трябва да се изчисли на около 4 м. Ако е съществувала кошеровидна извивка преди ключовия камък, както е това в Казанлъшката гробница, или изправяне на линията като в Мезешката, височината е могла да достига 4,5—4,8 м.

Ключовият камък е намерен във вътрешността, паднал след срутването на купола. Формата му е овална с максимален диаметър 1,8—2 м.

Външните лица на камерата, както и на коридора са също така грижливо изпълнени (обр. 5). Гробницата е планирана като открита постройка — взети са мерки за укрепване на строежа, без да се разчита на скрепяващата роля на земления насип. Дебелината на стените расте от основата до най-добре запазената във височина част между 2 и 2,5 м, така че закуполяващата извивка на външното лице е значително по-плавна.

Подът на камерата е бил покрит от същия вид плочи. Само няколко от тях бяха намерени in situ — допряни на фуга към стените. Останалите са били извадени и разбъркани при многократните проникваниня във вътрешността.

Пространството между двете лица в стените на камерата и коридора е запълнено с немного различни по форма и размери каменни плочи, в разполагането на които личи стремеж за спазване, макар и не така стриктно, редовете от лицата. За изравняването им са използвани отломъците от обработката на лицевите каменни плочи.

Входът към камерата е от югоизток (обр. 6). За праг е използван обработен варовиков блок (0,38 × 0,43 × 0,95 м) с две зъбовидни издатини в краищата, насочени към кръглото помещение. Той лежи върху подовото ниво, което е еднакво за камерата и дромоса. В резултат на многократното влизане в гробницата следите от обработката и ръбовете на прага в момента на откриването му бяха по-силно изтрити в средата и по-слабо към краищата. Страниците на входа са от по три обработени блока, като вътрешните им ъгли са изрязани в цяла височина, за да ляга вратата. Входът е покрит от огромна каменна плоча (0,22 × 1,21 × 1,55 м), в долната стена на която над линията на изрязване на южната страница е издълбан цилиндричен отвор (диам. 6 и дълб. 5,5 см) за оста на дървена врата (обр. 7). Входът очертава трапецовиден отвор (шир. долу 1 м, горе 0,8 м, вис. 1,55 м). Със сечението на входа на югоизток продължава коридор с обща дължина 5,15 м (обр. 8). Вътрешните лица са оформени от големи каменни блокове (макс. лицеви размери 0,9 × 0,6 м), а външните са като тези на камерата. Стените имат дебелина 1,2 м и са запазени добре само в границите на стената на камерата. На югоизток са разрушени и завършват с челни лица, запазени до 0,5 м. Подът на коридора и площта пред него е от утъпкана песъчлива почва без следи от вторични изкопи.

Вътрешността на камерата беше изцяло запълнена с нападали каменни плочи, докато в коридора тяхното количество беше незначително. Там бяха открити няколко каменни блока.

Под нападалите в камерата плочи бяха установени три културни пласта, добре разграничени от две огнища. Слоят, получен при използването на гробницата с инвентара, е унищожен по време на ограбването. Строителният хоризонт е документиран до външните стени на камерата и коридора. Критичният анализ на стратиграфските данни позволява да се реконструира изцяло „животът“на гробницата, в който се очертават три основни периода — строеж, използване по предназначение и ограбване, използване като убежище и разрушаване.

Сондажите в района на гробницата и непосредствената околност свидетелствуват, че местността Чемериката не е била обитавана нито преди формирането на некропола, нито след това. Строителният хоризонт, получен от обработката на място на каменните плочи и блокове, обхваща само непосредствената околност на куполната гробница и представлява пласт от отломки с дебелина до 2—3 см. Той е на едно равнище и маркира древния терен. Още в древността той е утъпкан и покрит със също толкова дебел пласт от песъчлива почва. Отсъствието на по-високо разположени пластове с отломки около външното лице на градежа, както и самото съществуване на външно лице свидетелствуват, че гробницата е проектирана и изградена като открита постройка. Ако това не беше така, не само щеше да има успоредни хоризонтални или наклонени пластове с „трошляк“, както е това при гробница № 2, а и при други тракийски куполни гробници, разчистени и отвън[8], но и нямаше да има възможност да се покрие строителният пласт със слой от почва, при това добре утъпкана и маркираща ниво. За съжаление във и над него не са останали археологически материали, които биха имали датировъчна стойност.

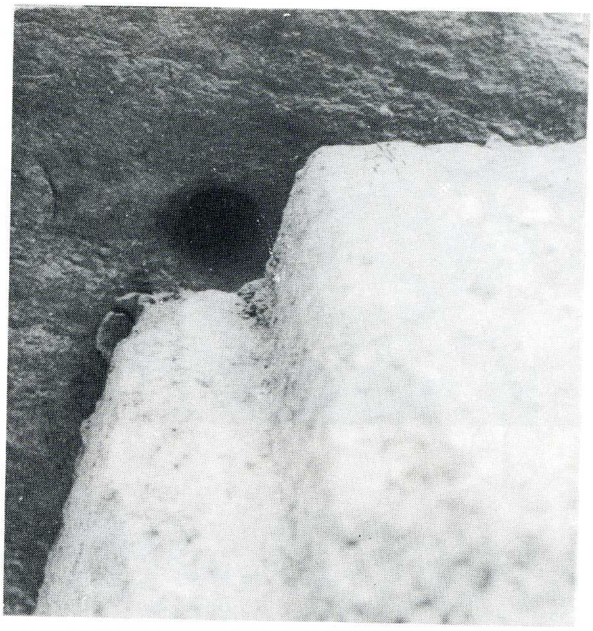
7

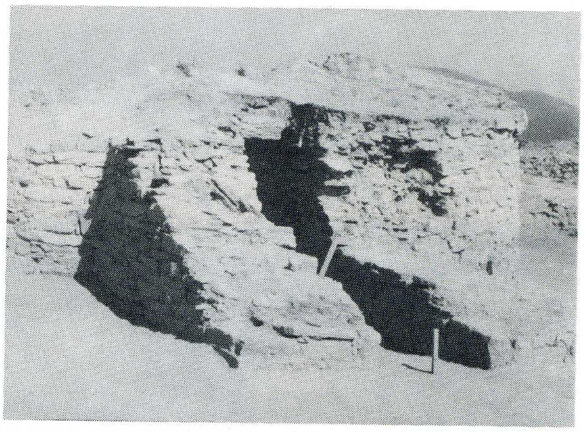
8

● *Обр. 7. Гробница № 2 — план и разрез на камерата. Fig. 7. Sépulcre No — plan et section du caveau*
● *Обр. 8. Гробница № 2 — вътрешни стени на камерата. Fig. 8. Sépulcre No 2 — les murs intérieurs du caveau*

След период от време, чиято продължителност е невъзможно да се установи, гробницата е била затрупана с могилен насип. Най-вероятно изглежда засипването да е било предизвикано от суровия планински климат, който е ускорявал ерозионните процеси в изградените от нетраен камък и без спойка външни стени. Самото скриване на постройката свидетелствува за грижливото ѝ поддържане. Като се прибави наличието на врата към камерата, силното изтриване на прага, дългия коридор и някои други обстоятелства, които вече са аргументирани[9], гробницата в могила I трябва да бъде определена като мавзолей[10]. Коридорът към камерата е без външна врата. Той е бил изцяло или поне в югоизточната си част открит, както сочи отсъствието на остатъци от подходящи за покриването му каменни плочи във вътрешността. Възможно е стените да са се снишавали от камерата към началото, както е това и другаде[11]. Камерата е била предназначена за периодични посещения, свързани с ритуали, чийто характер засега не може да бъде разискван. Минавайки през очертания от големи блокове коридор, посетителите са се озовавали в покрития му с огромна каменна плоча сектор и пред обкована с декоративни железни гвоздеи дървена врата. Те трябвало да стъпят върху каменния праг, да сведат глава и превият тяло, преди да се озоват в огромната и впечатляваща представите им камера. Всичко това е имало психологически ефект, предвиден и търсен от възложителите, проектантите и изпълнителите на строежа. Вътрешното обзавеждане на камерата е било без съмнение съобразено с предназначението ѝ и е поразявало не помалко, отколкото размерите и формата. За съжаление нищо или почти нищо от него не е запазено, което намалява възможността за определяне времето на строежа. Както е известно, архитектурният тип и начинът на градеж не са все още меродавни основания за датиране на тракийските куполни гробници. Използването им неколкократно или като мавзолеи отнема и на археологическия материал тази възможност. Във вътрешността и в площта пред гробница № 1 край Равногор бяха намерени освен посочените по-долу предмети и множество фрагменти от глинени съдове. Те са попаднали в различни пластове в резултат на разбъркване, но запълват един продължителен период между края на IV в. пр. н. е. и средата на I в. от н. е., с което заключват според мене времето между построяването на гробницата и рухването на купола. Така че най-вероятно изглежда изграждането ѝ да е станало в края на IV или първата половина на III в. пр. н. е. През останалото време до ограбването гробницата е функционирала като мавзолей и е била използувана, може би, за още няколко погребения.

Трите пласта във вътрешността на камерата сочат времето от ограбването ѝ до рухването на купола. Най-долният лежи върху скалната основа и съдържа разбърканите плочи от подовата настилка, незначително количество почва, късове от глинени съдове, фрагменти от питос[12], златна халка от медальон[13]. Пластът е покрит със слой пепел и въглени, по-дебел в средата и изтъняващ към периферията — нормално, за да се обясни появата му с палене на огън в средата на камерата. Слоят е нарушен туктаме от допълнителни изкопи след оформянето му. В него бяха намерени късове от питос със същата характеристика, фрагменти от глинени съдове[14], глави на железни гвоздеи[15] (от декоративната обковка на дървената врата), както и една добре запазена бронзова монета на император Тиберий (14—37 г.)[16]. Този пласт е получен по време и непосредствено след ограбването и монетата позволява той да бъде не само точно датиран, но и свързан с голямото тракийско въстание от 21 г.[17] Очевидно след потушаването на въстанието римляните са се озовали в този високопланински край и са проникнали в гробницата, която все още е действала като мавзолей или светилище — няма никакви следи от опит за затваряне на входа към коридора. Ограбването е било пълно. За по-сигурно са разбити и плочите на пода и при разбъркването им между тях са попаднали късове от разбитите глинени съдове и отлепилата се златна халка от медальон. Известно време след това гробницата е използвана като убежище, при което в камерата са палени огньове. В тях е изгоряла и дървената врата, а железните гвоздеи-обковки са останали в пепелта. При ограбването няколко от глинените съдове са изнесени вън от гробницата и вероятно след проверка на съдържанието им са захвърлени и строшени на площадката пред коридора, където бяха и намерени при разкопките[18]. През това време в огнището е попаднала и бронзовата монета — изпусната или съзнателно хвърлена, ако се приеме, че съвременният иманярски обичай има дълбоки традиции[19].

Върху остатъците от огнището е получен пласт от песъчлива почва и дребни камъчета с незначително количество пепел, въглени и керамични фрагменти с деб. до 10 см. Изглежда вероятно той да е формиран в рамките на един топъл сезон, след което върху него отново са палени огньове и е получен нов пласт от пепел със същата характеристика. В резултат на разнасянето на пепелта при излизането от камерата тънък пласт (до 2 мм) се е наслоил върху пода на коридора и в предгробничната площ. Той е единичен и това показва, че краткото време между първото и второто огнище в камерата не е позволило в коридора и пред гробницата да се образува междинен пласт от почва. Върху второто огнище в камерата има аналогичен пласт от песъчлива почва. На няколко места пластовете са разбъркани от незначителни по размери изкопи, които бележат опитите на нови посетители да опитат късмета си в гробницата. Върху последния пласт внезапно и еднократно е рухнал куполът на камерата и в нея повече не е прониквано.

Прегледът на археологическите материали в камерата показва, че те представят целия период на използване на гробницата-мавзолей от построяването ѝ в края на IV или през първата половина на III в. пр. н. е. до ограбването ѝ в края на първата четвърт на I в. от н. е., както и времето на ограбване и използване като убежище, което може да се свърже с края на първата четвърт на I в. При ограбването и последвалите го изкопи старите и „нови“ материали са разбъркани и са, общо взето, еднакво добре представени в трите пласта.

Могила IX, под чийто насип беше открита куполна гробница № 2, е най-югоизточната в същата група и се намира на около 600 м източно от могила I. Насипът е с височина 3 и диаметри 20—25 м. В средата на могилата личеше голяма хлътнатина. Впоследствие се установи, че тя е резултат на грабителски изкоп в древността и използването на развалините като кариера за обработен камък допреди 60—70 г.

Могилата е насипана на сравнително равно място и склоновете ѝ са с почти еднакъв наклон. Северно от нея е минавал римският път, за който стана дума във връзка с могила I.

За съществуването на куполна гробница или някакъв градеж не беше известно преди започването на разкопките[20]. Чрез сондаж беше открита стената на камерата. След като се установи, че тя е дебела само 1,2 м, се наложи решението гробницата да не бъде оголвана отвън.

По план гробница № 2 не се отличава съществено от тази в могила I. Състои се от кръгла камера и извеждащ на югоизток дълъг коридор (обр. 9). Стените са без субструкция, лежат на стария терен, имат външни и вътрешни лица. Тези на камерата и коридора са конструктивно свързани и са изградени по един и същи начин — от средно големи грубо обработени каменни блокове на кална спойка[21]. Редовете са нееднакви и за изравняването им, както и за пълнеж между двете лица са употребени местни плочи (тикли) и отломъци от обработката на блоковете.

Камерата има кръгла форма с диаметри 5,10—5,34 м, което я поставя на второ място сред проучените досега в България куполни помещения — след тази в могила I. Стените ѝ са изцяло запазени до втория ред и максимално в пет реда до вис. 1,55 м. Вътрешното лице е обрушено (обр. 10). Външното е значително по-добре запазено и на места досига 6 реда с вис. 1,7 м. Първите два реда очертават вертикална линия, която на границата между втория и третия променя посоката си, с което започва закуполяването. То е постигнато чрез слабо изразено скосяване на вътрешните лица на блоковете и поставянето им под лек наклон така, че се вклиняват един към друг. Лошата запазеност на извивката във височина не позволява да се правят обосновани предположения за височината на купола. Като се имат предвид по-големите размери на блоковете и тънките стени, които не допускат рязко стесняване, трябва да се предположи, че тя е била по-висока от тази на гробница № 1 и е достигала най-вероятно 4,5—5 м. Кръглото помещение е било настлано с пясък, запазен на места само в периферията. При ограбването подовото ниво е разкопано и разбъркано с почвата на стария хумус и разположения под него материк.

Външните лица на камерата и коридора бяха проучени само чрез сондажи. Те не се отличават от вътрешните. Стените лежат върху тънък пласт отломки от обработката на място на каменните блокове. На вис. 0,4 и 0,9 м над нивото на стария терен са регистрирани тънки ивици отломки, опиращи външните лица и изтъняващи към периферията на насипа. Те свидетелстват, че за разлика от гробница № 1 втората е засипвана след изграждането на по няколко реда от стените. Изглежда, че гробница № 2 е по-късна и при строежа ѝ е използван опитът от оказалото се неудачно оставяне на съоръжението изцяло открито. Близостта с плана на гробница № 1 и конструктивните паралели свидетелстват, че и второто съоръжение е планирано и използвано като мавзолей.

Във вътрешността на камерата са намерени множество нападали каменни блокове и големи плочи. Ключов камък между тях не можа да бъде идентифициран. Може би той е бил заменен от система от плочи, макар паралели за такава възможност да не могат да бъдат посочени засега.

Входът на камерата е оформен като при гробница № 1, но страниците са паднали и липсват. Запазени са добре леглата им в специално изрязаните каменни блокове от страничните стени между камерата и коридора. Входът, а вероятно и голяма част или дори целият дромос са били покрити с плочи, както може да се съди по нападалите във входа и коридора плочести камъни с размери, позволяващи им да лягат върху двете странични стени. Леглото от праг на входа сочи, че той е бил с дебелина 0,37 м.

Коридорът е с обща дължина 5,75 м и стените му са по-добре запазени от тези на камерата — изцяло в четири реда (вис. 1,30 м), на места до шест (вис. 1,75 м) (обр. 1). В резултат на натиска на насипа стените са деформирани и широчината на прохода между тях варира от 1 до 1,32 м. Стабилно подово равнище, както и в камерата, не е установено. Входът към коридора беше намерен от нас залостен с няколко плочи (обр. 12). Те са допряни до челните лица на страничните му стени и са се разместили впоследствие, което показва, че затварянето е станало набързо. От югоизток са подпряни с по-малки плочи и известно количество специално натрупана насипна почва. Това е сигурно свидетелство, че грабителите са влезли в гробницата не през коридора, а през купола.

За разлика от гробницата в могила I за тази от могила IX не могат да бъдат установени периодите на използване. Тя е

9

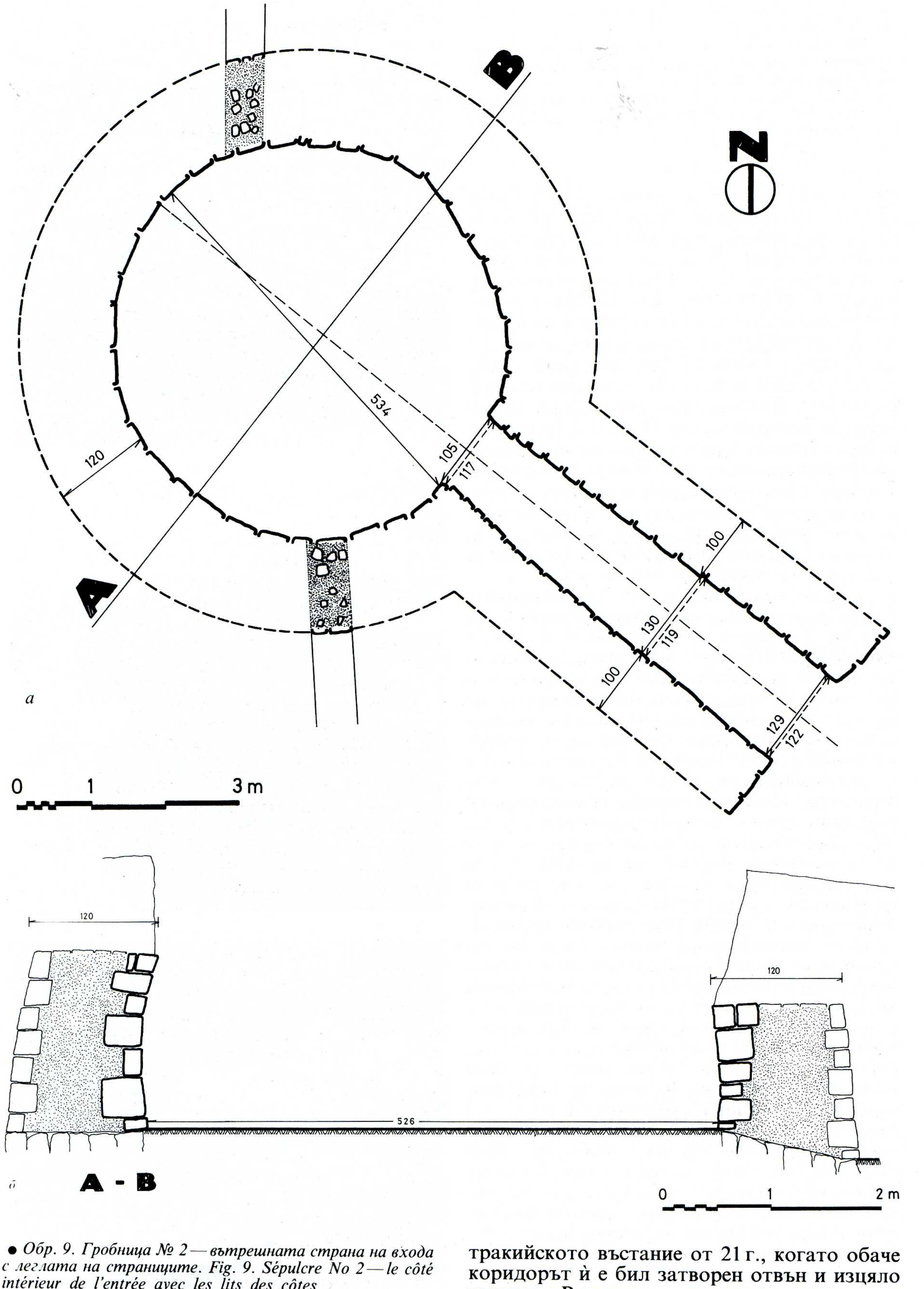
B
N
534
120
105
117
A
100
130
119
100
129
122
a
0 1 3 m
120
120
526
б
A - B
0 1 2 m

● *Обр. 9. Гробница № 2 — вътрешната страна на входа с леглата на страниците. Fig. 9. Sépulcre No 2 — le côté intérieur de l'entrée avec les lits des côtes*

построена по-късно, използвана е също продължително време като мавзолей и е станала жертва на ограбване по време на тракийското въстание от 21 г., когато обаче коридорът ѝ е бил затворен отвън и изцяло засипан. Вероятно доволни от плячката в могила I, грабителите са започнали набези към съседните по-големи могили с надежда да повторят успеха си. Изкопите в могили

- *Обр. 10 Гробница № 2 (в коридора). Fig. 10. Sépulcre No 2 (le corridor)*
- *Обр. 11. Преградните плочи пред входа на коридора в гробница № 2. Fig. 11. Les dalles de cloison devant l'entrée du corridor dans le sépulcre No 2*
- *Обр. 12. Късове от плетена железна ризница от гробница № 2. Fig. 12. Morceaux de cotte en mailles de fer du sépulcre No 2*

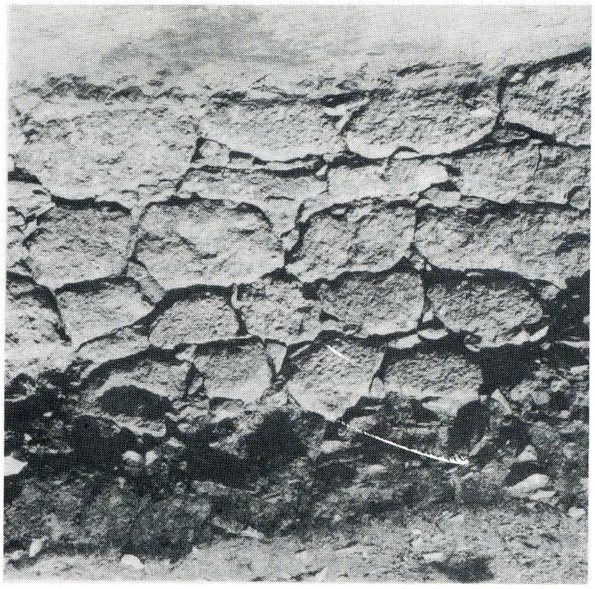
10

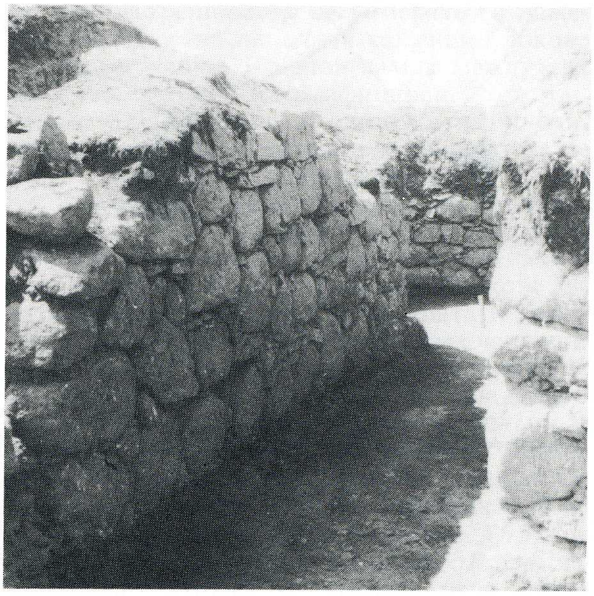
11

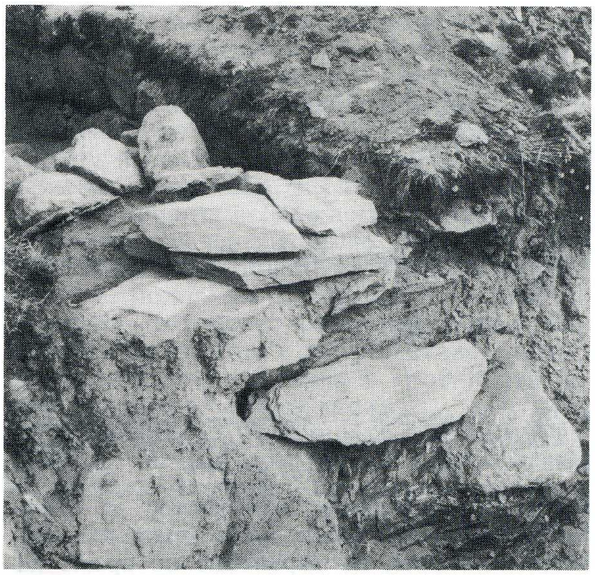
12

VII и XVI личат и досега като големи кръгли хлътнатини. Дали там са били намерени гробове, или други съоръжения с интересно съдържание, засега не може да се каже. В могила IX те са попаднали обаче на купола. След влизането им камерата и покривната конструкция на коридора са рухнали, затрупвайки разбърканите остатъци от инвентара — късове от глинени съдове, фрагменти от една или повече плетени железни ризници[22]. Керамичният материал е характерен за периода между IV—III и I в. пр. н. е. и това отразява цялото време на използване на гробницата-мавзолей. Между нападалите блокове бяха намерени и известно количество модерни материали, което потвърждава някои сведения на местни жители, че от могилата са вадени обработени блокове за строеж в началото на нашия век.

Преди откриването на Равногорските броят на куполните гробници в Тракия беше 16, 14 от които в България[23] и две в Европейска Турция[24]. Мястото и значението на новите се определя от разположението им високо в планината, от размерите на камерите и от добре оформените им външни лица. За съжаление те, както и всички останали с изключение на Казанлъшката и Стрелчанската не могат да бъдат точно датирани. Това многократно коментирано и обяснено само с няколко изречения от Ал. Фол обстоятелство се дължи на факта, че те са използвани много пъти, при което материалите само от последното погребение са запазени до известна степен[25]. Предложеното преди трийсетина години хронологическо разположение и обяснение на куполните гробници според плана и начина на изграждане[26] е до такава степен механично, че трябва да бъде не само изоставено, но и обявено за вредно. Строго и обосновано хронологическо подреждане на този тип строежи в Тракия не ще може да бъде направено, преди да се открият поне още толкова паметници, при това с прецизни археологически наблюдения по време на проучването им. Засега може да бъде направен опит само за разполагане на двете новооткрити гробници сред останалите въз основа на формалните им белези и да бъде определена ролята им за утвърждаването на тезата за съществуването в Тракия на гробници-мавзолеи.

Според плана си равногорските гробници се причисляват към групата на тези с куполно помещение и дълъг коридор към него. По начин на градеж те се отличават една от друга, но общо се отнасят към примитивно изпълнените. Гробница № 1 има единствен паралел в разположената на около 20 км югоизточно — върху отсрещния склон, гробница край с. Лясково[27]. Гробница № 2 е без преки аналогии сред досега известните.

По размерите на заключената в камерите им площ двете гробници при Равногор са най-просторните сред тези от България и отстъпват единствено на тази в могила край Лозенград в Турска Тракия (диам. 6,8 м)[28]. Те са значително по-големи от следващите ги куполни камери от Белово (4,65 м) и Стрелча (4,60 м). Като се има предвид, че в Стрелча и Белово са използвани квадри, железни скоби и олово, трябва да се посочи изключителният успех на строителите от Равногор.

Основният въпрос, който възниква във връзка с особеностите на новооткритите куполни гробници, е тяхното предназначение. Разполагаме според мене с множество факти и наблюдения, които позволяват те да бъдат определени като мавзолеи. Съпоставянето им с други подобни съоръжения позволява да бъде обособена група от куполни гробници в Тракия, които са били планирани и използвани продължително време като гробници-мавзолеи.

И в двете гробници бяха намерени значително количество керамични фрагменти, които характеризират особеностите на глинените съдове в продължение на около три столетия — между края на IV и I в.н.е. Те могат само приблизително да датират времето на строежа, но достатъчно категорично сочат времето на използване на съоръженията. За да бъдат поддържани някакви подмогилни строежи, те е трябвало да служат за нещо. Единственото обяснение е използването им като мавзолеи или, ако терминът се приеме за по-сполучлив, като светилища.

На големите камери в Равногор съответстват сравнително дълги коридори. Ако се изключи този в Мезек, чиято дължина е уникална (20,65 м)[29], коридорите в Равногор са около два пъти по-дълги от тези на останалите гробници. Те са конструктивно свързани с камерите и биха били излишни, ако не извеждаха в периферията на могилния насип и не е трябвало да служат за влизане в камерата и тогава, когато тя е била скрита от могилата. В същото време те са резултат на една дълга традиция и на стремежа да се направи впечатление на посетителите на кръглото помещение. За тази цел входът към коридорите е оставен дълго време открит, а между коридора и камерата е била поставяна врата. Наличието на врати е документирано при пет тракийски куполни гробници. Те са еднокрили или двукрили, дървени, метални или каменни. Гробницата в Стрелча, която е безспорен мавзолей, е имала еднокрила врата към кръглата камера и двукрила метална към предгробното помещение. Праговете са изтрити, а металната врата е оставила дълбоки следи в резултат на многократното отваряне и затваряне[30]. Входът към кръглата камера на Мезешката гробница е имал бронзови куки за оси и метална врата, която е била намерена при проучванията на Б. Филов и е изчезнала впоследствие[31]. Гробницата край Първенец в Марково е имала представителни каменни врати с въртящи се оси. Подобно на изобразената върху амфората-ритон от Панагюрското съкровище[32] и каменните фрагменти от Стрелча[33] тя е украсена с изпъкнали кръгли релефи, имитиращи декоративни метални гвоздеи[34], каквито бяха намерени в огнището във вътрешността на гробница № 1 от Равногор. Има данни, че и в Казанлъшката гробница е имало врати. Алтернативната идея, че вратите са поставяни за неколкократно използване на гробниците за вторични погребения на членове на същата фамилия или династия може да бъде само частично допустима. Като основна тя е несъстоятелна поради изтриването на праговете и издълбаването на следи в тях от многократно влизане. Очевидно вратите е трябвало да затварят достъпа до гробниците и да ги правят достъпни в определени периоди, когато е трябвало да се извършват поклонения или други ритуали в чест на погребаните и междувременно обожествени тракийски владетели или местни първенци. В същото време не липсват данни за стабилно прекратяване на достъпа до погребалните камери и целите комплекси. При това в известните ни случаи то е следвало период на използване на гробниците като мавзолеи или светилища. В един момент двата входа на Стрелчанската гробница са преустроени и подвижните врати са заменени със здрави каменни плочи, които са вградени в специално изрязани блокове. Нещо повече — пред видимата допреди това фасада е поставена колесница четириколка, пред нея три коня с амуниции, девет големи глинени съда и всичко това е затрупано с блокове, речни камъни и почва. От гробница-мавзолей тя се превръща в затворена гробна сграда[35]. Входът към коридора на гробницата в Мезек е залостен с няколко плочи, които са хванати конструктивно към допълнително монтираните странични блокове така, че изваждането им е невъзможно без разрушаването на страничните стени. Подът на коридора е бил покрит с конски скелети, минаването през които е немислимо[36]. И тъй като е сигурно посещаването на гробницата в ранния период, очевидно е, че в един момент се е наложило трайното ѝ затваряне.

Първата гробница в Равногор е намерена отворена от грабителите и те спокойно са достигнали вътрешността ѝ. На по-малко от километър се намира втората гробница, коридорът на която в момента на ограбването е бил затворен и засипан. Могат да се посочат още примери. Последният е важен затова, че отхвърля възможността за едновременно затваряне на гробниците-мавзолеи в Тракия в един определен и общ за по-голяма или по-малка територия момент, предизвикан от обща опасност или обща промяна на култа към мъртвите. Тази причина изглежда е била индивидуална за всяко съоръжение, трябва да е била от частен характер и остава засега необяснима.

Явлението „затваряне на гробници-мавзолеи“ има, изглежда, връзка с явлението „запечатване на свети места“. Под насипа на една средно голяма могила край Дойренци, Ловешко, през 1984 г. бяха открити 27 ритуални ями с материали, които ги датират между късната бронзова и късната желязна епоха. В продължение на повече от десет столетия на едно и също място са дълбани ями, в които по силата на неизяснени обичаи са поставяни късове от животни, цели или фрагментирани глинени съдове, а в две — и човешки тела. Функционирането на това свято място е преустановено за извършването на едно пищно погребение през късноелинистическата епоха, върху останките на което е насипана могила. Могат да бъдат посочени още подобни случаи, последният от които е под една могила край Равнище, община Правец, проучвана през 1987 г.[37] Аналогиите служат за опора, от която с голяма степен на вероятност може да се твърди, че значителна част от гробниците в Тракия са били превръщани в мавзолеи и дълго време почитани като свети места (хероони?), които в определен момент е трябвало да бъдат изоставени, запечатани, но не и осквернени.

Отново във връзка с предназначението е важно да се наблегне на обстоятелството, че равногорските гробници имат външни лица, т. е. че се е мислело за възможността те да бъдат възприемани като завършени сгради както отвътре, така и отвън. Ако за първата това може да се твърди със сигурност, при втората може да се обясни със спазването на традиция, корените на която предстои да бъдат търсени. Сред куполните гробници в Тракия за тези от Белово, Лозенград В и Първенец се знае със сигурност, че са имали и външни лица. За някои от останалите е известно, че са засипвани едновременно със строителството и външни лица не са оформяни (Казанлък, Лозенград А, Копринка, Янково, Каварна и Стрелча)[38]. За гробниците край Лясково, Розовец, Долно Левски това никога няма да бъде установено, докато тези при Мезек и Вълчепол се все още в състояние да ни покажат дали са имали, или не външно лице.

Независимо от външното лице сред гробниците в Тракия съществува феноменът „фасада“. Тя е засвидетелствана категорично сред куполните единствено при Стрелчанската гробница[39], но е загатната и при Лозенград А и В, Вълчепол, Мезек, Първенец, Каварна, Равногор 1 и, може би, при двете гробници край Янково. Фасада може да има само едно съоръжение, предназначено да бъде открито отпред, да въздейства чрез нея, да внушава идеи и респект. Такова съоръжение не може да бъде определено по друг начин, ако е използвано и за гробница, освен като мавзолей.

Изложените факти и наблюдения се основават върху тълкуването на плана и конструкцията на гробниците с куполна камера. Ако предложените виждания се възприемат, няма да бъде трудно да се установи, че всъщност стремежът да бъдат строени гробници-мавзолеи е първопричина за възникването на тези планове и конструкции, че те са функции на предназначението. Още повече, че предлаганата археологическа аргументация може да бъде подкрепена и с някои данни от писмените извори[40].

Предоставените от разкопките край Равногор две нови куполни гробници нямат естествено решаващо значение за изясняване на която и да е от проблемите на тракийската гробнична архитектура, каквато вероятно няма да имат и следващите няколко, които без съмнение ще бъдат открити в скоро време. Нещо повече — те ни връщат отново към въпроси, на които някои са считали, че е намерен отговор. В същото време те предоставят за анализ нови факти, лишават от уникалност някои от особеностите на тракийското гробнично строителство, с което ги правят по-свободно и спокойно използваеми.

Двете равногорски гробници имат спомагателно значение за решаване на проблема за произхода на куполните гробници в Тракия. Откриването им на неочаквано място показва, че ще може в бъдеще да се разчита на нови подобни паметници в различни райони на страната. Съчетаването на известни от старите проучвания обстоятелства с непознати от досегашните разкопки е гаранция, че и в бъдеще ще се откриват факти и ще се правят наблюдения, които досега не са открити и не са направени. Както е известно, първият изследвач на тракийските куполни гробници аргументираше схващането си за микенския им произход и с обстоятелството, че все още (тогава, а и сега до голяма степен) не са открити (но вероятно ще бъдат) паметниците, които ще запълнят веригата между края на II хилядолетие пр. н. е. (в Микена) и средата на първото (в Тракия). Неговите опоненти използваха (и използват) същия аргумент (отсъствието на свързващи паметници), за да отхвърлят тезата му[41]. Всъщност веригата започна да получава отделните си звена с откриването на куполното съоръжение край Гърло в Пернишко[42], с проучването на нови скални гробници в различни райони на Тракия[43] и има шансове да се обвърже при бъдещите археологически проучвания, особено в района на Родопите. Двете куполни гробници, свещените дарове и другите могилни находки предизвикват необходимостта от преразглеждане значението на този планински район в развитието на тракийската история и култура, и то не само от регионална гледна точка.

---

[1] До 1934 г. Ясъ-кория. Намира се на 16 км южно от Брацигово, в северната част на Западните Родопи — Баташка планина. През селото минава Равногорската река (Енциклопедия България. Т. 5. С., 1986; Географски речник на България. С., 1980).

[2] Х. и К. Шкорпил. Могили. — Пд, 1898, с. 10: „В Родопите ни са известни няколко могили в Ясъкорийската котловина (Пещерско)...“ В археологическата книжнина селото е известно единствено във връзка с открития тук златен медальон — вж. тук бел. 6.

[3] Разкопките бяха предизвикани от стремежа на Опитната станция за семепроизводство — Равногор, да заравни един блок, при което фадромистът Иван Бардуков попаднал на каменен градеж. За ръководител на проучванията бях определен аз. В предварителните работи — зазимяване на зидовете и заснемане на некропола, участвуваха инж. П. Вълев и Ст. Гошев от АИМ, а в разкопките — специалисти и студенти, както и група за геофизични проучвания с ръководител инж. Ил. Катевски. Работата беше финансирана от ОСС Равногор, ОбНС Брацигово и ОД КИН, Пазарджик. След разкопките описаните по-долу гробници бяха консервирани чрез запълване с бали слама и загъване в полиетиленово платно.

[4] Не можа да бъде установено кога е прокаран водопроводът и дали са намерени археологически материали.

[5] Г. Китов. Свещени дарове в тракийска могила край Равногор в Родопите. — Изкуство, 1988, 7, където е защитено схващането, че произходът на материалите е свързан с обичая да бъдат заравяни в земята „свещени дарове“, известни в литературата обикновено като съкровища.

[6] B. Filow. L'art antique en Bulgarie. — S., 1925, p. 15 sq, fig. 10. Авторът датира медальона в края на VI в. пр н. е. Датировката е потвърдена от И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 372 и Г. Китов. Стилевая характеристика памятников фракийского изкусства с зооморфными изображениями. — Pulpudeva, 3. С., 1980, с. 171 и сл. Значението на находката все още не е напълно оценено. Медальонът се съхранява в НАМ София под № А 4175 и за него не се знае друго, освен че е купен от някой си Р. Леви в началото на нашия век за 200 лв.

[7] С. Лясково, общ. Девин, край което преди повече от 50 г. е открита еднокамерна куполна гробница, изградена от плочи, се намира на височина 1150 м (И. Велков. Из гънките на Родопите. — Бълг. мисъл, VII, 1934, VI—VII, с. 418).

[8] С особена категоричност е установено това при куполната гробница в Жаба могила край Стрелча. Във връзка с възстановяването се наложи цялостно оголване, при което бяха регистрирани строителните хоризонти от всички страни на съоръжението. Те опират външните стени, маркирани са от тънък слой отломки, продължават няколко метра встрани и опират първоначалния могилен насип (гробницата е построена след издигането на могилата).

[9] Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей край град Стрелча. — Векове, 1977, 1, с. 12 и сл.

[10] Терминът гробница-мавзолей беше предложен от мен преди десетина години (Г. Китов. Пос. съч., с. 12 и сл.) и тъй като не срещна сериозна съпротива, макар и да съзнавам, че не отразява в пълна степен влаганото в този тип съоръжения съдържание, продължавам да го използвам, защото не намирам, пък и не е предложен по-подходящ. Напоследък терминът започна да се употребява в археологическата литература — вж. напр. Д. Иванов. Разкопки на късноантична гробница край с. Бабово, Русенски окръг. — АОР, Плевен, 1983, с. 96 и др. Не по-различно е тълкуването на едно съоръжение в Малкотърновско — М. Русева. Гробница, хероон или светилище? — МПК, 1987, 1, с. 30 и сл.

[11] Л. Живкова. Казанлъшката гробница. С., 1974, с. 18 и сл. и пос. там лит., обр. 2.

[12] Фрагментите от различните пластове са с еднаква характеристика — груба глина с примеси на едри пясъчни зърна, неравномерно изпичане, груба ронлива повърхност, дебелина на стените до 2—3,2 см.

[13] Плоска, много добре запазена. По лицевата стена врязани еднопосочно листа от лавров венец, отнемане на фона, по обратната дебел слой от сребърен припой. Диам. 2,3—2,4 см.

[14] Фрагментите са от различни съдове, в т. ч. така наречената сива тракийска керамика, както и от тънкостенни ранноримски съдчета.

[15] Дълбоко оксидирани, горели, с изпъкнали кръгли глави (диам. 0,3—0,4 см), оцветени в яркокафяво откъм вдлъбнатата повърхност в резултат на съприкосновение с недогоряло дърво.

[16] Патинирана в сивозелено. Кръгла, дебела. Печатът леко изместен. Лице: бюст на мъж в профил надясно, без брада и мустаци. Околовръст надпис отдясно наляво: TIBEPIOY KAI... Опако: жена в дълъг хитон язди по амазонски бик, препускащ надясно. Околовръст надпис: АМФIПОΛI (ΤΩΝ).

Монетата е сечена от името на имп. Тиберий (14—37 г.) в Амфиполис на Егейско море.

[17] История на България. Т. I, С., 1979, с. 285; Tacitus. Annales — II, 64—67.

[18] Няколкото съда предстои да бъдат възстановени. Те са със средно дебели стени, от ронлива сега глина, с гладки сивочерни и сивочервени стени.

[19] В могила I край Дойренци в Ловешко (Г. Китов, П. Павлов. Тракийски могили край Дойренци и Смочан в Ловешки окръг. — АОР. Сливен, 1985, с. 90) гробната клада от късноелинистическата епоха е ограбена чрез огромен изкоп през I в. от н. е. и в пласта над нея е намерена монета на имп. Веспасиан (69—79 г.).

[20] Чак след откриването на гробницата някои местни жители си „спомниха да са чували“, че един учител и един свещеник са се опитвали за разчистват хлътнатината, от която още по-отдавна (в началото на нашия век) са били вадени камъни „за строеж“.

[21] Дълж. до 0,9 м, вис. до 0,6 м. Височината на редовете варира между 0,2 и 0,45 м.

[22] Късове от плетена жел. ризница бяха намерени и в коридора на гробница № 1. Те са еднакви по тип — дълбоко оксидирани, превърнати в маса желязо, по която едва се открояват халки. Като се има предвид, че плетените ризници се появяват в Тракия през късната елинистическа епоха, трябва да се допусне, че късовете са останали от по-късни погребения. Известно е, че плетена желязна ризница е била видяна през 1851 г. сред предметите в куполната гробница край Розовец, датирана в V в. пр. н. е. (Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 159).

[23] Имам предвид гробниците при Розовец (Б. Филов. Цит. съч., с. 158 и сл.), Долно Левски (В. Миков. Произход на куполните гробници в Тракия. — ИАИ, XIX, 1955, с. 21), Лясково (И. Велков. Из гънките..., с. 418), Мезек и Вълчепол (Б. Филов. Куполните гробници при Мезек. — ИАИ, XI, 1937, с. 1 и

сл., 79 и сл.), М. Белово (И. Велков. Куполна гробница при с. Малко Белово. — ГНАМ, VII, 1942), Казанлък (В. Миков. Античната гробница при Казанлък. С., 1954), Копринка в яз. Г. Димитров (за двете М. Чичикова. Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в. пр. н. е. — ИАИ, XXI, 1957, с. 132 и сл.), (за двете Цв. Дремсизова. Надгробни могили при с. Янково, Коларовградско. — ИАИ, XIX, 1955, с. 61 и сл.), Стрелча (Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей..., с. 12 и сл.). Имам предвид и две непубликувани гробници — едната край с. Първенец (в землището на Марково), общ. Родопска в Пловдивско, личните си впечатления от която ползвам с любезното съгласие на проучвателя Б. Чапъров, и другата край Каварна (в северния край на нос Чиракман в покрайнините на с. Божурец), проучена под мое ръководство през 1972 г. Гробницата е в малка могилка, изградена е от ломени камъни без спойка, има малка елиптична камера с куполно покритие и запазен ключов камък, къс коридор и примитивно оформена фасада с форма на полукръг. Лежи върху скална основа и е ограбена вероятно през средновековието. Материалите в насипа подсказват, че трябва да е била построена в края на IV или през III в. пр. н. е. Тук не са включени съоръженията от Лиляче, Врачанско (Д. Бучински. Могилен гроб от с. Лиляче. — ИАИ, XIX, 1955, с. 364 и сл.) и Долна Росица (Д. Овчаров. Могилни погребения при с. Долна Росица, Търговищки окръг. — Археология, 1961, 4, с. 63 и сл.) поради отсъствието на данни за входове към описаните кошеровидни помещения, както и гробниците край Малко Търново (М. Русева. Тракийска гробнична архитектура. Автореферат. С., 1982; Същата. Тракийска куполна гробница край град Малко Търново. — МПК, 1982, 3—4, с. 47 и сл.; Същата. Гробница, хероон ..., с. 30 и сл. и пос. там лит.), които според мен трябва да бъдат отнесени към римската епоха. Не са включени и две куполни гробници в една могила на нос Калиакра, проучени от мен и Л. Бобчева, които бяха определени на времето като пещи за керамични изделия (Г. Китов. Калиакра през античността и средновековието. — ГСУ ФИФ, 64, I, 1972, с. 1 и сл.). Повечето от посочените гробници са били последователно и все в по-разширен състав предмет на археологически анализ — Б. Филов. Куполните гробници...; В. Миков. Произход...; I. Venedikov. L'origine des tombeaux à coupole. — Thracia, III, p. 203 sq; М. Русева. Тракийската гробнична архитектура ... В по-нататъшното изложение посочената тук литература ще бъде цитирана само при по-особени случаи във връзка с изброените гробници.

[24] A. M. Mansel. Thrakya Kurklareli Kubeli Mesarlan. — Ankara, 1943.

[25] Ал. Фол. Политическа история на траките. С., 1972, с. 64. Вж. и Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей..., с. 16 и бел. 11.

[26] В. Миков. Произход...

[27] И. Велков. Из гънките..., с. 418.

[28] A. M. Mansel. Op. cit.

[29] Б. Филов. Цит. съч., с. 10.

[30] Г. Китов. Цит. съч., с. 18.

[31] Б. Филов. Цит. съч., с. 21 и сл.

[32] Г. Китов. Панагюрското съкровище отблизо. (Под печат.) Сцената с плешивото човече и вратата се тълкува така: представена е двукрила врата на гробница, обкована с кръглоглави гвоздеи. Човечето е отворило внезапно вратата и иска да излезе от гробницата, с което е уплашило и смутило първия нападател.

[33] Г. Китов. Тракийската гробница-мавзолей..., с. 15.

[34] По сведения на Б. Чапъров каменните врати на гробницата са били покрити с кръгли релефни пъпки.

[35] Г. Китов. Тракийските могили край Стрелча. С., 1979, с. 6.

[36] Б. Филов. Цит. съч., с. 4. Това бе потвърдено пред мене и от последния останал жив измежду откривателите дядо Кундьо (Константин Киряков) през 1972 г.

[37] Разкопки на Г. Китов и П. Павлов, частична публикация у Г. Китов. Тракийски могили от III—I в. пр. н. е. край с. Дойренци, Ловешки окръг. — II междун. конгрес по българистика. Доклади, 6, С., 1987, с. 38 и сл. и пос. там лит. За Равнище — Г. Китов, Т. Борисова. Обхождания и разкопки на тракийски могили в община Правец. — АОР. Благоевград, 1988, с. 63.

[38] Вж. тук бел. 8.

[39] За фасадите на двете гробници в Стрелча, значението и паралелите Г. Китов. Тракийските могили..., с. 8 и сл.

[40] Херодот. Истории. IV. 95 — за подземното жилище на Залмоксис; Еврипид?. Резос. — 967 и сл. (По Извори за историята на Тракия и траките. С., 1981, с. 142) и др.

[41] Освен посочената в бел. 23 съществува, както е известно, значително количество литература (наша и чужда) по въпроса за произхода на тракийските куполни гробници и връзката им с подобни съоръжения от съседните райони, към която тук не е възможно да се вземе отношение. Ще се опитам другаде да аргументирам схващането си за взаимовръзката между микенските и тракийските куполни форми въз основа на сходната култура в двата района през II хилядолетие пр. н. е. и анализа на археологическите паметници. По общите проблеми на този въпрос вж. Ал. Бонев. По въпроса за така нареченото микенско наследство в Тракия. — Векове, 1987, 6, с. 16 и сл. и пос. там лит.

[42] Д. Джонова. Мегалитен храм-кладенец при с. Гърло, Пернишки окръг. С., 1984.

[43] Тракийски паметници. Т. I. Мегалитите в Тракия. С., 1976, с. 82 и сл.; Г. Китов, П. Теодосиев, П. Павлов. Тракийските надгробни могили в селищна система Ловеч. — АОР. Михайловград, 1982, с. 31; G. Kitow, P. Pawlow. Kultura tracka na ziemiach okręngu łoveczańskiego. S., 1987, p. 20 и др.

Les sepulcres à coupoles près de Ravnodor dans les Rhodopes

G. KITOV

(Résumé)

Au mois d'août 1987, dans les hauteurs des Rhodopes ont été excavés 10 tumulus thraces aux dimensions insignifiantes. Dans un d'eux ont été trouvées deux garnitures de décoration d'argent doré pour harnais. Dans deux autres furent découverts deux sépulcres à coupoles avec des caméras rondes et de longs corridors, ouverts au Sud-Est.

Le sépulcre No 1 est avec le plus grand diamètre (5,40 m) parmi ceux étudiés jusqu'à présent en Bulgarie. Il est édifié de dalles de pierre locales sans soudure. Les murs ont des faces intérieures et extérieures et sont conservés à une hauteur de 2,9 m. Le corridor est formé de grands blocs de pierre. Entre lui et la caveau il y avait une porte de bois, ferrée avec des des clous de fer. L'essuyage du seuil témoigne que le sépulcre était utilisé également comme mausolée, d'autant plus qu'au début il a existé sans être comblé de terre. Dans le caveau ont été trouvés un anneau

d'or, vraissemblablement du premier inventaire, des morceaux de vases d'argile, quelques fragments de cotte de mailles de fer tressée. Une monnaie de bronze bien conservée de Tibère (en l'an 14—37) détermine le moment du pillage du sépulcre — vraissemblablement au temps de la grande révolte thrace au cours de l'an 21 de n. ère.

On distingue quelques couches dans le caveau du temps après le pillage jusqu'à l'écroulement du sépulcre. La datation exacte de la construction ne peut être indiquée. Le plus vraissemblablement il a été construit au cours du IVe ou IIIe s. av. n. ère, du temps des fragments les plus anciens de vases d'argile.

Le deuxième sépulcre ne diffère pas du premier par son plan. Le caveau est un peu plus petit (diamètre maximal 5,34 m), tandis que la construction est de plus grands blocs de pierre grossièrement taillés. Il est construit un peu plus tard que le sépulcre No 1 et est pillé en même temps que lui. Mais au moment du pillage, l'entrée vers le corridor était barricadée avec des dalles de pierre et on y a pénétré par la coupole.

Les deux sépulcres à coupoles près de Ravnogor sont les plus grands parmi ceux découverts jusqu'à présent en Bulgarie, tandis que pour le territoire de la Thrace ils le cèdent seulement à ceux du tumulus B près de Lozengrad. Leur importance est essentielle pour la caractéristique des sépulcres à coupoles en Thrace et pour la solution de certains problèmes liés à ces sépulcres.

Sont analysés des faits et observations qui confirment l'affirmation de l'auteur qu' en Thrace on avait la coutume d'être construits et utilisés des sépulcres-mausolées — sanctuiares en la mémoire du souverain thrace divinisé après sa mort. L'auteur s'appuie sur la thèse du lien entre les sépulcres à coupoles mycéniens et thraces, les preuves en faveur de laquelle augmentent sans cesse.

Към хронологията на родоските фабрикантски печати

ЛЮДМИЛ ГЕТОВ

Известно е, че систематизирането на родоските амфорни печати е свързано с редица трудности поради все още неустановените окончателно точни и сигурни хронологически граници както на родоското амфоропечатане въобще, така и на отделните хронологически групи. Проблемът за хронологическата им класификация си остава все още един от най-сложните в областта на родоската керамична епиграфика, проблем, който засяга в значително по-голяма степен фабрикантските, отколкото епонимните печати. Засега въпреки неколкократните промени и колебанията у редица специалисти може да се смята, че родоските епонимни печати имат една в общи линии приемлива хронология, в границите от 332 до 30 г. пр. н. е., разпределени в седем групи[1]. Границите на отделните хронологически групи на епонимите не могат обаче да бъдат приложени и при хронологическата класификация на родоските фабриканти. Както е известно, епонимите — жреци на Хелиос — в Родос са избирани ежегодно, докато дейността на един фабрикант е могла да протича в продължение на 10—20 и дори повече години, като обхваща също толкова на брой епоними. В това се състои и основната трудност при изработването на надеждна хронологическа класификация на родоските фабрикантски печати.

В последно време в тази насока бе отбелязан видим напредък от страна на съветския изследовател Ю. Бадальянц[2]. Разграничените от него 13 групи (основни и промеждутъчни) целят да обхванат възможно най-точно производствената дейност на всеки отделен фабрикант. Въпреки това ние сме все още далеч от изработването на окончателна, стройна и издържана във всяко отношение хронология за родоските фабриканти.

Важен момент в разработката на подобна хронология е установяването на хронологическото им съответствие с епонимите чрез т. нар. чифт, или двойка печати на епоним и фабрикант върху двете дръжки на изцяло или частично запазена амфора или когато имената им фигурират върху един и същи печат. Този метод, известен като метод на синхронизма, открит навремето от Блекман и впоследствие използван и от Б. Граков[3], с право се счита за един от най-надеждните в това отношение.

В последното си изследване върху хронологическото съответствие между родоските епоними и фабриканти Ю. Бадальянц състави списък с 269 сигурни съчетания при тях[4]. Тъй като работата за установяването на нови хронологически съответствия при печатите на Родос, а оттам и за изработване хронологията на самите фабрикантски печати ще продължи и за в бъдеще, всяко включване в този списък на новооткрити съчетания ще представлява крачка напред. Тези именно съображения ни подтикнаха да обнародваме някои нови примери за неизвестни досега хронологически съответствия при родоските печати, произхождащи от различни находища у нас.

1. *Преслав*. Горна част от амфора с изцяло запазена шийка с двете дръжки, открита в могилно погребение[5]. Върху всяка от дръжките има по един правоъгълен печат:

а)'Ονάτ̣ б) Ρόδ[ω]
ανδ νος
ρος

Обр. 1 а—г.

Епоним в случая е Ὀνάσανδρος, чиито печати се считат за редки. Първоначално той бе поставен от Грейс в I хронологическа група (331—275)[6], но поради това, че негови печати са известни със или без означение на месеца, тя впоследствие го премести във II^{a} група[7]. Според последната направена от нея ревизия на датите на Томпсъновата B група от елинистическата керамика на атинската агора за terminus post quem за означаване на месеца при родоските печати се приема 240 г. пр. н. е.[8] Липсата на негови печати в Пергамския комплекс е указание за поранната му дата.

Негови печати са известни от Делос (Grace, 1952, с. 529) и Танаис (Шелов, 1975, № 172). Един екземпляр е посочен и у Придик (Придик, 1917, с. 15, № 293). По морфологически белези — дъговидна и плавна извивка на горната част на дръжките, амфората се отнася към обособения от Грейс тип I, разпространен докъм средата на III в. пр. н. е.[9]

Вторият печат е фабрикантски. Известни са двама родоски фабриканти с това име. В случая се касае за Ρόδων I, чиито печати по правило са без емблеми и се изписват в два реда. Те се считат за твърде редки, досега са известни малко примери, и като най-близка аналогия може да се посочи един печат от атинската агора (Grace, 1934,No 61). Аналогичен е и един печат, даден у Придик (Pridik, 1926, с. 329 — единият от посочените шест печата е на Родон I).

Печатите на Ρόδων II също са правоъгълни, но винаги имат като допълнителен знак хоризонтално поставена херма[10]. Хронологическото съответствие на този фабрикант с епонима 'Αρίστρατος маркира неговата дейност около средата на II в. пр. н. е.[11]

Печатът от Преслав за първи път дава пример за хронологическо съответствие между епонима Ὀνάσανδρος и фабриканта Ρόδων I, което позволява дейността на този фабрикант да бъде фиксирана около средата на III в. пр. н. е. Откриване на нови примери за съответствието му с други епоними ще позволи производствената му дейност да бъде уточнена и в по-широки хронологически граници.

2. *В. Търново* Разкопки на Церевец, 1979 г.[12] Част от шийка на родоска амфора, равномерно изпечена, с тъмнобежов цвят, покрита със светла ангоба. Изцяло е запазена едната дръжка, а другата само в горната си част. Върху двете дръжки има по един кръгъл печат:

● *Обр. 1 а—г) част от амфора от Преслав с печати на епоним и фабрикант; д—з) част от амфора от В. Търново (Царевец) с печати на епоним и фабрикант; и) печат върху амфорна дръжка от Кабиле с имена на фабрикант и епоним.* Снимките на печатите са дадени в естествена големина. (1:1). Fig. 1 а—г) partie d'amphore de Preslav avec sceaux d'éponyme et de fabricant; д—з) partie d'amphore de Veliko Tărnovo (Tzarevetz) avec sceaux d'éponyme et de fabricant; и) sceaux sur anse d'amphore de Cabyle avec des noms de fabricant et d'éponyme.* Les photos des sceaux sont données dans leur grandeur naturelle (1:1)*

а)'Επί Κλεωνίμου Δαλίου б) Δαμοκράτευς
около цвят на нар около цвят на нар

Обр. 1 д—з.

Следва да се разграничат два епонима с това име. Ранни печати на Κλεώνυμος I от т. нар. button-typ са известни от Самос[13]. При печата от Царевец се касае за епонима Κλεώνυμος II, чиито печати, кръгли и правоъгълни, са известни от много находища и комплекси[14]. Петнадесет негови печата са открити в Пергам, от които три кръгли с месец, което позволява да бъде датиран найобщо в границите на комплекса (220—180 г.) (Schuchardt, 1895, No 1098, 1103, 1105). От Линдос са известни 22 негови печата с найблизка аналогия № 277-12 (Nilsson, 1909). Близки аналогии предлагат и печатите от комплекса Виланова на о-в Родос (Maiuri, 1924, с. 259—260, XXXII, 4), от колекцията на Ермитажа (Придик, 1917, с. 12, № 234—237), История (Canarache, 1957, № 574—580), един печат от Варна (Тончева, 1974, № 5) и др.

Досега бе установено съответствието само с двама фабриканти — Ἄριστος и Μαρσύας[15]. Напоследък се сочи и сравнително точно времето, когато е бил епоним Κλεώνυμος II — 197—195 г. пр. н. е.[16]

Известни са двама фабриканти с име Δαμοκράτης. Печатът от Царевец принадлежи на Δαμοκράτης I. Неговите печати обикновено са кръгли с цвят на нар в средата, по-често без месец. Голям брой негови печати произхождат от различни комплекси и находища — Пергам (Schuchardt, 1895, № 997—1000), Виланова (Maiuri, 1924, XXVI), Олбия (Леви, 1964, № 226—234), Делос (Grace, 1952, с. 526), Танаис (Шелов, 1975, № 304—315), Варна (Мирчев, 1958, № 132—134 и Лазаров, 1974, № 72—73) и др.

Работилницата на фабриканта Δαμοκράτης I е една от най-значителните и найпродуктивните в Родос. Точната продължителност на неговата дейност засега не може да се определи, но наличието на негови печати в споменатите вече комплекси, като Пергам, Виланова и Олбия, показва, че в най-общи линии тя съвпада с годините на Пергамския комплекс — 220—180 г. и съответства на времето на най-голям подем на

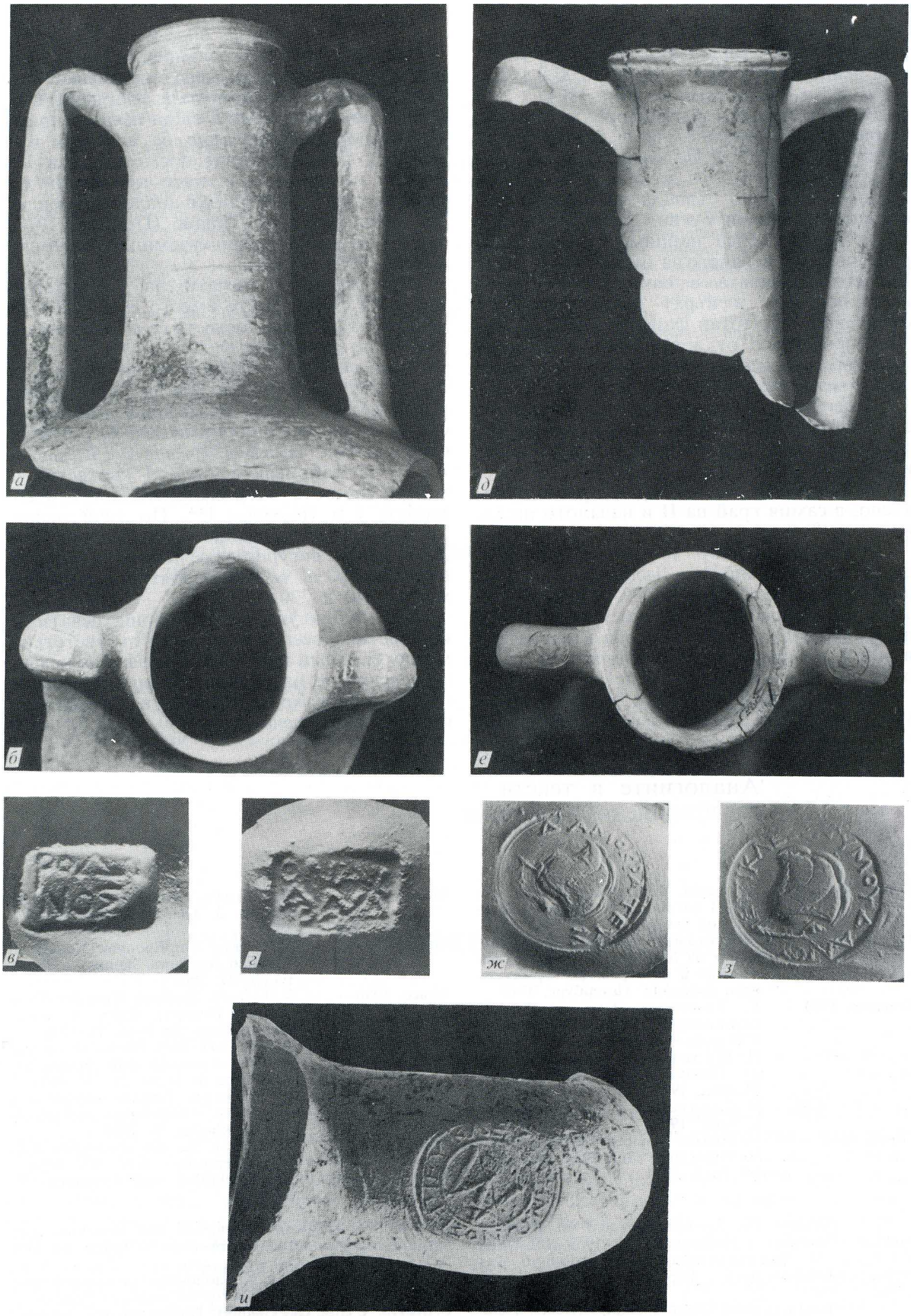

1

родоското керамично производство и търговия. В класификацията си на родоските фабриканти Ю. Бадальянц отделя на неговата дейност 35 години — между 200 и 165 г. пр. н. е., и го поставя в група III^{-4}.[17]

В палеографско отношение и стил не подлежи на съмнение, че и двата печата върху амфората от Царевец, този на епонима и фабриканта, са дело на един и същи гравьор. Напълно съвпада начинът на изписване на всички букви, срещащи се и в двата печата. Така например особено характерно е изписването на буквите Δ, Κ и Υ. Въпреки разликата в някои подробности наровият цвят и върху двата печата се отличава с подчертан финес и пълно съвпадане при много от детайлите. Освен това напълно съвпадат диаметрите на двата печата и размерите на буквите им.

Досега бе известно хронологическото съответствие на фабриканта Δαμοκράτης I с девет епонима[18], към които сега прибавяме и Κλεώνυμος II.

Фабрикантът Δαμοκράτης II работи по-късно, в самия край на II и началото на I в. пр. н. е.[19]

3. *Кабиле*. Сектор V — римски хореум, елинистически пласт. Дълбочина 1,70 м. Разкопки 1981 г. № 2641[20]. Дръжка от амфора с елипсовидно сечение, светлорозов цвят, покрита със светла ангоба. Плавната ѝ извивка в горния край позволява да бъде отнесена към тип I по Грейс[21].

Кръгъл печат, в средата вместо емблема — монограм, голяма релефна буква Μ или Σ. Обр. 1 и, к.

Ἐπί Εὐκλευ[ς Ζ]ήνωνος.

Печатът предлага извънредно рядък случай за родоската керамична епиграфика, при който имената на епонима и фабриканта са поместени върху един и същи печат. Епонимът Εὐκλῆς първоначално бе поставен в I група[22], а впоследствие преместен във II^{a} поради наличието на месец при някои от печатите му[23]. Най-близки аналогии предлагат един печат от Танаис (Придик, 1917, с. 9, № 162) и друг един екземпляр от Пникс (Grace, 1956, № 76).

При кръглите печати на фабриканта Ζήνων I в случая често вместо емблема има монограм, поради което те се обособяват в самостоятелна група[24].

Чрез печата от Кабиле установяваме за първи път съответствие между този епоним и фабрикант. Досега бе сигурно установено съответствието на епонима Εὐκλῆς с трима фабриканти — Ἱεροτέλης, Ποτάμοκλης и Δαμόνικος, а на фабриканта Ζήνων I съответно с четири епонима — Ἀγλόκριτος, Ἐξάκεστος, Καλλικράτης I и Παυσανίας I[24]. По този начин производствената дейност на фабриканта Ζήνων I може сигурно да се постави в средата на III в. пр. н. е., най-вероятно в периода между 240 и 220 г.

Тук публикуваните амфорни печати с неизвестни досега примери за съответствие между епоними и фабриканти ще спомогнат за изясняване на редица все още нерешени проблеми за хронологията на родоските фабрикантски печати.

Аналогиите в текста са предадени съкратено:

Леви, 1964 — Е. Леви. Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры. Сб. Ольбия, 1964
Придик, 1917 — Е. Придик. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания. Петербург, 1917
Тончева, 1974 — Г. Тончева. Некрополът край светилището на Херос Карабазмос в Одесос. — ИНМВ, X, 1974
Шелов, 1975 — Д. Шелов. Керамические клейма из Танаиса III—I вв. до н. э. Москва, 1975
Canarache, 1957 — V. Canarache. Importul amforelor la Istria. 1957
Grace, 1934 — V. Grace. Stamped amphora Handles found in 1931—1932. — Hesperia, III, No 3, 1934
Grace, 1952 — V. Grace. Timbres amphoriques trouvés à Délos. — BCH, LXXVI, 1952
Grace, 1953 — V. Grace. The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps. — Hesperia, XXII, 1953
Grace, 1956 — V. Grace. Stamped Wine Jar Fragments. — Hesperia, Suppl. X. Small Objects from the Pnyx: II, 1956
Maiuri, 1924 — A. Maiuri. Una fabrica di amfore Rodie. — Annuario della Scuola archeologica di Atene, IV—V, 1924
Nilsson, 1909 — M. Nilsson. Timbres amphoriques de Lindos. — Exploration archéologique de Rhodes, V, 1909
Pridik, 1926 — E. Pridik. Zu den rhodischen Amphorenstempeln. — Klio, XX, 1926
Schuchardt, 1895 — Die Inschriften von Pergamon, II, 1895.

---

[1] V. Grace. The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps. — Hesperia, XXII, 1953, 116—127; V. Grace, M. Savvatianou-Petropoulakou. Les timbes amphoriques grecs. — Exploration archéologique de Délos. p. 301.

[2] Ю. Бадальянц. Опыт хронологической классификации родосских фабрикантских клейм. — Нумизматика и эпиграфика, 1980, XIII, 3 сл.

[3] F. Bleckmann. De Inscriptionibus quae leguntur in vasculis Rhodiis. 1907; Б. Граков. Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма как источник для истории производства и торговли. — Архив на ИА АНСССР, № 538.

[4] Ю. Бадальянц. Хронологическое соответствие имен эпонимов и фабрикантов на амфорах Родоса. — СА, 1976, 4, с. 32 сл.; Същият: Новые хронологические соответствия личных имен на родосских амфорах. — СА, 1980, 2, 161 сл.

[5] Цв. Дремсизова. Тракийски погребения от Коларовградско. — ИНМК, II, 1963, с. 8, табл. II, 4—6.

[6] V. Grace. Timbres amphoriques trouvés à Délos. — BCH, LXXVII, 1952, p. 529.

[7] V. Grace, M. Savvatianou-Petropoulakou. Op. cit., p. 301.

[8] V. Grace. Revisions in Early Hellenistic Chronology. — Ath. Mitt. 89, 1974, p. 193 sqq.

[9] V. Grace. The Eponyms Named, p. 116—128, Pl. 42.

[10] Д. Шелов. Керамические клейма из Танаиса III—I вв. до н. э., 1975, № 447—449 и посочената литература с аналогии.

[11] I. Nicolau et J.-Y. Empereur. Amphores rhodiennes du musée de Nicosie. — BCH, Supl. XIII, 1986. Recherches sur les amphores grècques, No 8.

[12] Благодаря сърдечно на колегите Зл. Генова и Й. Алексиев от Филиала на АИМ във В. Търново за предоставената ми възможност да проуча този и други печати и разрешението им да ги публикувам.

[13] G. Jöhrens. Zur Herkunft der Amphorenstempel aus dem Heraion von Samos. — BCH, Supl. XIII, 1986. Recherches sur les amphores grècques, No 5.

[14] В проучването си върху омонимите при родоските епоними и фабриканти Ю. Бадальянц не отбелязва омоними при епонима Κλεώνυμος и фабриканта Ρόδων. Срв. Омонимы личных имен на родосских амфорах. — ВДИ, 1980, 3, с. 167 сл.

[15] I. Nicolau et J.-Y. Empereur. Op. cit., No 2.

[16] Ibidem, p. 516.

[17] Ю. Бадальянц. Опыт хронологической классификации, с. 14.

[18] Ю. Бадальянц. Новые хронологические соответствия, с. 164.

[19] V. Grace, M. Savvatianou-Petropoulako. Op. cit., p. 307, E 18. Срв. M. Nilsson. Timbres amphoriques de Lindos. — Exploration archéologique de Rhodes, V, 1909, p. 326 за цяла амфора, произхождаща от Крит, за съчетанието му с късния епоним от V гр. Ἀντίπατρος, който датира дейността на фабриканта Δαμοκράτης II.

[20] Този печат вече имахме случай да посочим като нов пример за хронологическо съответствие при родоските епоними и фабриканти. L. Ghetov. Contribution à la concordance chronologique entre les éponymes et les fabricants des amphores rhodiennes. Studia in honorem G. Mihailov (под печат).

Разглеждането му тук отново се налага предвид третирането на специфичен проблем за родоската керамична епиграфика.

[21] V. Grace. The Eponyms Named, p. 119, Pl. 42.

[22] V. Grace. Timbres amphoriques trouvés à Délos, p. 529.

[23] V. Grace, M. Savvatianou-Petropoulakou. Op. cit., p. 301.

[24] L. Ghetov. Contribution...

Au sujet de la chronologie des sceaux de fabricants de Rhodos

L. GETOV

(Résumé)

Dans le présent article sont étudiées trois trouvailles d'une paire de sceaux sur des anses d'amphores de Rhodos, découverts lors de fouilles dans Preslav, Veliko Tarnovo (Tzarevetz) et Cabyle qui fournissent des exemples nouveaux et inconnus jusqu'à présent de concordance chronologique entre éponymes et fabricants. Ils contribueront à l'éclaircissement des problèmes toujours non résolus concernant la chronologie des sceaux de fabricants de Rhodos.

Lixa на V Македонски легион от Ескус

РУМЕН ИВАНОВ

През април 1986 г. при вадене на пръст в м. „През ливада" до стопанския двор на ТКЗС на с. Гиген, Гулянска община, Ловешка област, на дълбочина 1,50 м случайно беше открита бяла варовикова *надгробна плоча* с латински надпис. Местността отстои на 1 км източно от Източното разширение на римския и ранновизантийския град Улпия Ескус[1] (т. нар. Ескус II) и съвпада с *Източния некропол* на лагера на *V Македонски легион*[2] и по-късно на античния град. Там в миналото са откривани гробове от римската епоха[3].

Разглежданият паметник има правоъгълна лицева страна със следните размери: сегашна запазена вис. 1,11 м и шир. 0,64 м. Дебелината ѝ е 0,25 м (обр. 1). В архитектонично отношение той се състои от две части: 1. *Горна полукръгла* част с арковидна рамка. Вътрешността е изпълнена с релефен орнамент, който се състои от два клона и по средата между тях три заоблени плода*. Двата горни края представляват акротерии без никаква релефна украса (обр. 2). 2. *Долната* част, която има правоъгълно поле — шир. 0,46 м и сегашна вис. 0,60 м. Профили-

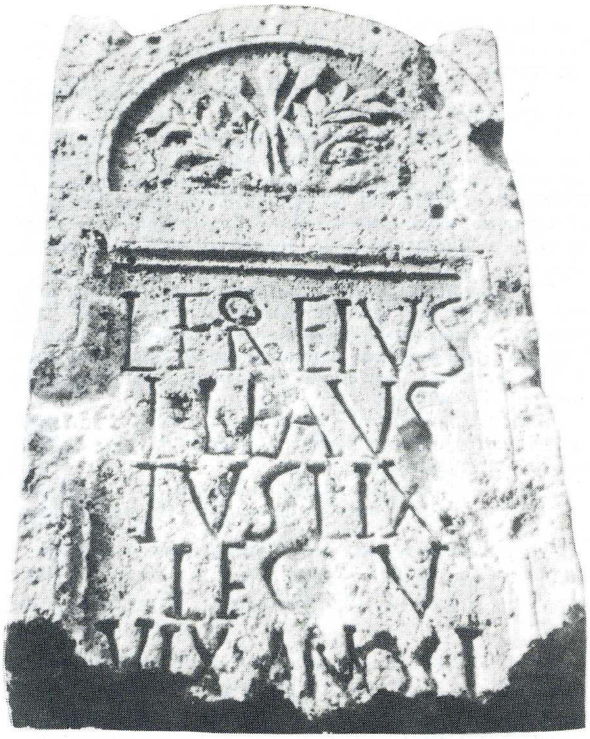

1

● *Обр. 1. Надгробният паметник на Луций Фрей Фауст от Ескус. Fig. 1. Le monument tumulaire de Lucius Freius Faustus d'Escus*

раната рамка (шир. 0,025 м) ограничава наоколо полето с *латинския надпис*, от който сега са запазени първите пет реда. Вис. на буквите е:
1 ред — 0,12 м, 2 ред — 0,10—0,11 м, 3 ред — 0,105 м и 4 и 5 ред — по 0,09 м (обр. 3).

Надписът гласи:

LFREIVS
LLFAVS
TVSLIXA
LEG V
5 VIX ANOS L
/ / / / / / / / / / / / / / /
/ / / / / / / / / / / / / / /

Разгънатият текст е следният:

L(ucius) Freius,
L(ucii) l(ibertus), Faus—
tus, lixa
leg(ionis) V (Macedonicae)
5 vix(it) an(n)os L
/ / / / / / / / / / / / / / /
/ / / / / / / / / / / / / / /

Превод: „Луций Фрей, освобожденец на Луций, Фауст, ликса на V (Македонски) легион, живял 50 години...“

3 ред — буквата А в думата lixa е повредена след откриването.

4 ред — изпусната е думата Macedonica, която се подразбира, макар че каменоделецът е имал достатъчно място да напише нейното съкращение.

5 ред — той завършва с буквата L, която показва, че покойникът е живял 50 години. Възможно е той да е живял и повече години, като знаците след L са били пренесени на липсващия сега 6 ред.

Трябва да се допусне, че липсват поне още два реда (6 и 7 ред), които са съдържали името на лицето, което в качеството си на наследник (heres) се е погрижило за издигането на паметника. При лица, които били lixae, се отбелязва само *възрастта* на покойника и липсват прослужените години (stipendia), защото се касае за цивилни лица[4].

Тук занимаващият ни надпис е интересен от няколко аспекта:

I. *Прозопография*. Покойникът има три имена: Lucius Freius Faustus, т. е. praenomen, nomen gentile и cognomen. Последният се появява задължително през управлението на император Клавдий (41—54 г.) и продължава нататък. Докато имената Lucius и Faustus[5] са често срещани в латинската епиграфика, то Freius е едно доста рядко и старинно име. Тук ние го виждаме за *първи път* в латински надпис от България. От нашия преглед в CIL и други епиграфски поредици се установи, че името Freius (или в женски род Freia) се среща само на няколко места, и то почти изцяло в столицата Рим и Италия, като например Q. Freius Anteros (Рим)[6], A. Freius, P. Freius и L. Freius (Абелинум)[7], Sex. Freius Sabinus (Венафрум)[8], Freia (Капуа)[9], L. Freius Saturninus (Анкона на Адриатическо море)[10], Freia Paulina (Цингулум)[11], Freia Euphemis (Бонония, дн. Болоня)[12].

От областта на тунгрите (Ager Tungrorum) ни е известно името Freio[13].

Производни на Freius намерихме и в няколко паметника извън пределите на Италия: Freiania (Колония Агрипинензиум, дн. Кьолн)[14], Friannius (Дик-Мюнхен-Гладбах)[15], Freia (...) (Коскойуела де Фантоба в Испания)[16] и др.

За съжаление много трудно бихме определили произхода на Lucius Freius Faustus, който починал като освободен роб. Той е получил имената Lucius и Freius от своя господар, след като е станал либертин, а третото име Faustus се среща много често в епиграфиката[17]. По-скоро бихме изказали *предположение* за произхода на неговия бивш господар Lucius Freius, който може да бъде италийски или германски. Според нас той е по-скоро италийски. Твърде вероятно е Lucius Freius да е бил военно лице от V Македонски легион в Ескус.

II. *За функциите на lixa*

Античните писмени извори дават различни тълкувания на термина lixa, които могат да се обединят така: дребни търговци, лавкаджии, занаятчии, готвачи, хлебари, пътуващи актьори и др. Те придружавали римската войска (легионите, помощните войски и техните вексилации)[18] и живеели навън от военния лагер в т. нар. canabae[19]. Те били подчинени на коменданта на лагера на легиона (praefectus castrorum). Една от неговите функции била грижата за снабдяването на легиона.

Към 134 г. пр. н. е. се отнася едно от най-ранните сведения за търговци, следвали войската. Пълководецът Публий Корнелий Сципион Африкански[20] наредил те да бъдат прогонени от лагера на войската му, защото действували деморализиращо на легионерите и дразнели офицерите със своята натрапчивост. Подобни грижи е имал и Квинт Цецилий Метел по време на войната с Югурта, както отбелязва Салустий Крисп[21]. Юлий Цезар[22] в трактата си за „Галската война“ споменава, че търговците (mercatores) живеели *извън военния лагер* в близост до porta decumana. Флавий Вегеций Ренат[23] смесва понятията lixae и galiarii (lixas, quos galiarios (sic) vocant), т. е. calones galearii и lixae[24].

В епиграфиката на Римската империя са известни само няколко надписа с означение на професията lixa: 1. От Колония Улпия Новиомагус (дн. гр. Ниймеген в Холандия[25]) в провинция Долна Германия: „...Aurelius Flavi f(ilius) Flavinus, lixa ann(orum) XVIII...“ Той бил придаден към лагеруващия там legio X Gemina, в който служел баща му Flavos. 2. От Карнунтум (между Петронел и Бад Дойч-Алтенбург в Австрия) в Горна Панония[26]: „...C(aius) Aemilius C(ai) f(ilius) Fab(ia) Patavio Lixa an(norum) XXV...“. Обаче издателите на надписа неправилно са схванали Lixa като когномен вместо като професия lixa. 3. През 1980 г. М. Шпайдел[27] публикува един неизвестен дотогава латински надгробен надпис, открит неизвестно къде в Сирия, сега прибран в Археологическия музей в Алепо. Той чете надписа така: „M(arcus) Titius Lixa, coh(orte)/III Thracum Syriac(a)/vixit annos XL...“ Надписът се отнася към края на I в. пр. н. е. (около 10 г. пр. н. е.). Шпайдел предлага две възможности: Lixa — когномен и lixa — професия („camp-follower“), но накрая надделява у него схващането, че се касае за Lixa. Той правилно обръща внимание, че в надписа е дадена само възрастта на покойника, а не прослужените години (stipendia), характерни само за военните лица. Обаче през 1981 г. Шпайдел[28] коригира своето първо мнение и предлага по-правилното четене и тълкуване: „M(arcus) Titius, lixa coh(ortis)/III Thracum Syriac(ae)/, vixit annos

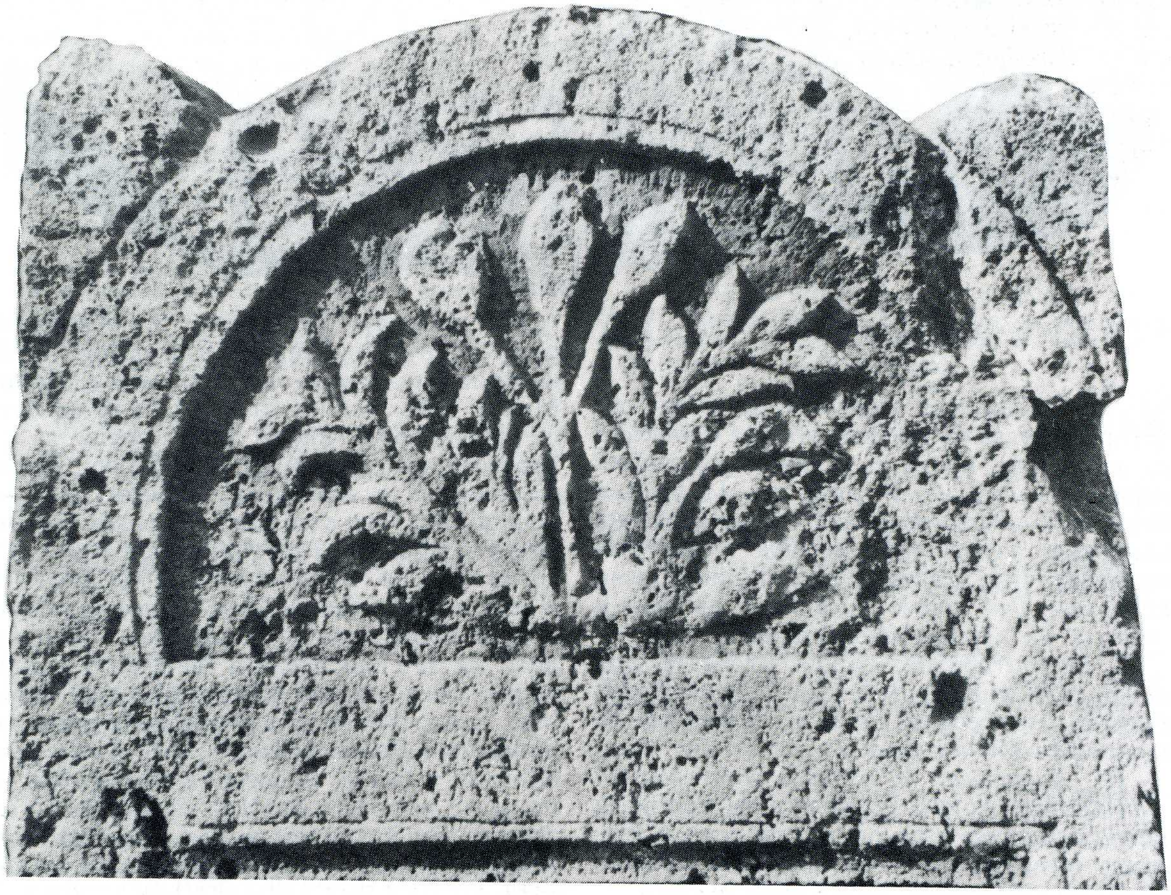

2

• *Обр. 2. Горната част на паметника. Fig. 2. La partie supérieure du monument*

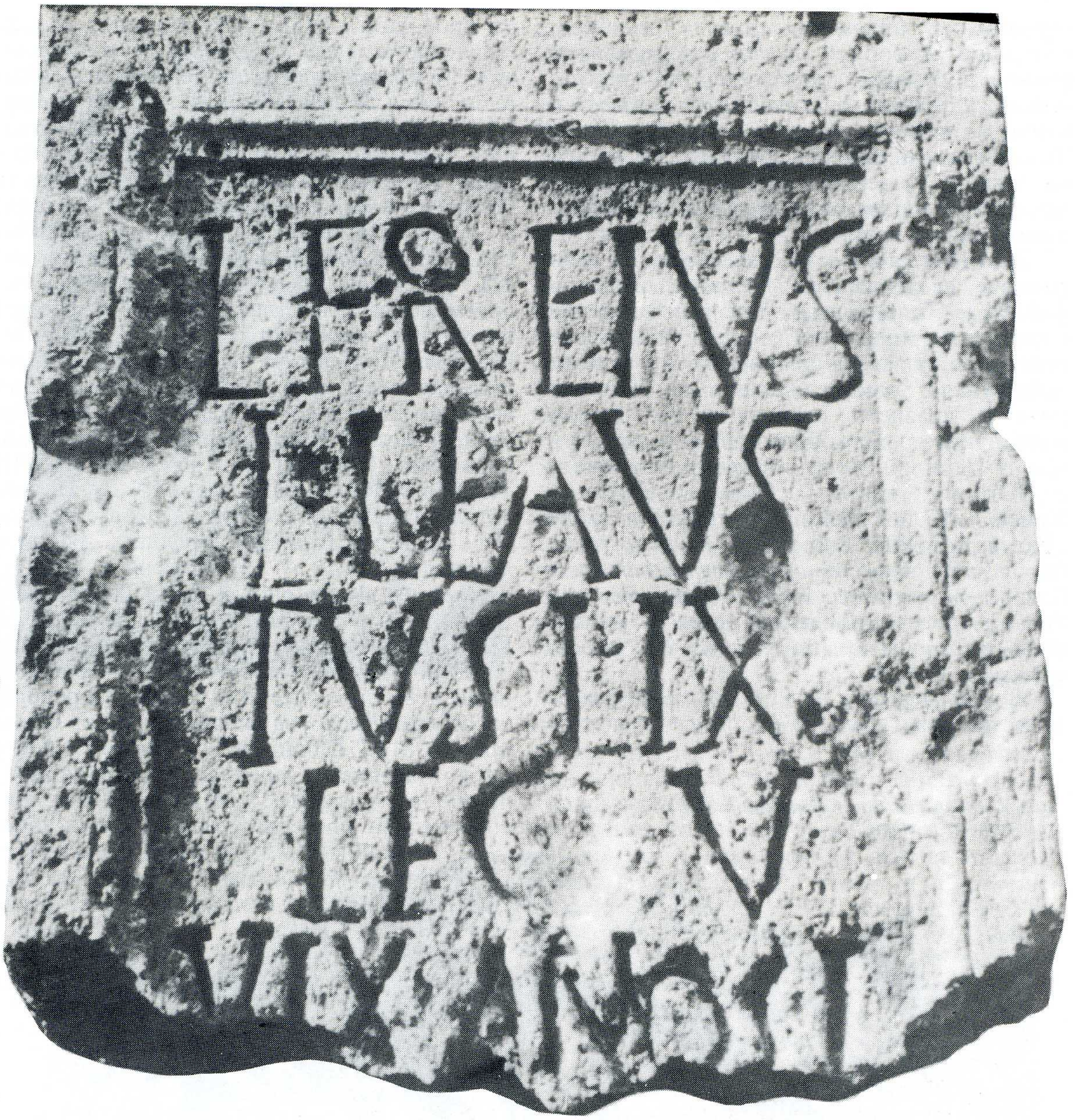

3

● *Обр. 3. Латинският надпис. Fig. 3. L'inscription latine*

XL / . . .“ Този път главният аргумент на автора в полза на професията lixa е липсата на когномен, която е типична за ранния период, в случая — края на I в. пр. н. е. Всъщност конструкцията и граматиката на въпросния надпис говорят само в полза на понятието lixa, независимо дали лицето има когномен. Тук трябва да се вземе предвид и липсата на „прослужени години“.

4. Новооткритият надпис от Ескус, при който са налице: трите имена L(ucius) Freius Faustus, професията lixa и възрастта на покойника (50 години).

III. *Датировка на надписа от Ескус*

Данните, които съдържат надгробната плоча с надписа и някои исторически факти, дават възможност да се предложи сравнително прецизна датировка. М. Александреску-Виану е направила изследване върху надгробните стели от провинция Долна Мизия[29]. Въз основа на формата и украсата на надгробните плочи тя е успяла да ги квалифицира по групи и класове. Както споменахме в началото, горната част на нашия паметник е полукръгла с два акротерия в краищата. Той спада към клас „А“, група III по типологичната таблица на Александреску-Виану. Тя е издирила четири такива плочи, чиято датировка е от началото на II в. до средата на II в. В нашия надпис обаче липсва формулата D(is) M(anibus), която върху надгробни паметници от провинция Долна Мизия[30], към която принадлежи и Ескус, се среща в самия край на I в. и от началото на II в. на н. е. нататък. Лицето има когномен, който се появява при Клавдий. Така че надгробният паметник най-общо може да се датира през времето от Клавдий до края на I или самото начало на II в. Петият Македонски легион имал за постоянен лагер Ескус при с. Гиген през целия I в. на н. е. — от ок. 10 г. до I Дакийска война на Траян (98—117) в 101—102 г., като отсъствувал през краткото време от 62—71 г., когато бил в Армения, Юдея и Александрия (Египет) (вж. Приложение I)[31]. След това легионът бил преместен в Трезмис в Северна Добруджа и в Потаиса в Дакия, за да се завърне отново в Ескус в 271 г. Несъмнено въпросният надпис е от I в. на н. е., но възниква въпросът, дали датира от времето, преди легионът да замине за Армения, или след като се е върнал от Александрия през 71 г. Като имаме предвид трите имена на покойника и обстоятелството, че живял 50 години, ние сме склонни да датираме паметника през времето между 72 и 101 г. пр. н. е., а формата на надгробната плоча да смятаме като най-ранна от класификацията „А-III“ на Александреску-Виану.

Луций Фрей Фауст бил погребан в *Източния некропол* на Ескус. Възниква въпросът, къде се е намирало крайлагерното селище (canabae) на военния лагер на V Македонски легион. Този въпрос се нуждае от всестранно и задълбочено проучване, което не е цел на настоящата публикация**.

Приложение I

ДИСЛОКАЦИЯ НА V МАКЕДОНСКИ ЛЕГИОН

Година	Гарнизон
ок. 10 г. на н. е.	ЕСКУС
62—71 г.	Армения Юдея Александрия
71—101 / 102 г.	ЕСКУС
101 / 102—168 г.	ТРЕЗМИС
168—271 г.	ПОТАИСА
след 271 г.	ЕСКУС

---

[1] Т. Иванов. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. — Археология, 1975, кн. 1, 1—14; T. Ivanov. Untersuchungen zur Topographie und zur Stadtlage von Oescus in Untermösien (Bulgarien). — Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, Köln, 1977, 339—350; Architekturschmuck des Forumkomplexes der Colonia Ulpia Oescensium in Untermoesien (V. R. Bulgarien). — 13. Internationaler Limeskongreß (Aalen, 1983). Stuttgart, 1986, 498—503; R. Ivanov. 80th Anniversary of the First Archaeological Excavations at Ulpia Oescus. — Bulgarian Historical Review (BHR), 1984, 4, 109—112.

[2] K. Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit. Bonn, 1984, 90—91 и цитираната там литература.

[3] Т. Ковачева. Към въпроса за некрополите на колония Улпия Ескус. — ИМСЗБ, т. 9, 1983, 63—81.

* От направената от нас справка в Института по ботаника при БАН се установи, че става дума за многогодишно тревисто растение. Обаче така „нарисуваното“ от каменоделеца растение има много стилизиран вид и не може да се определи точното му наименование.

[4] Вж. CIL XIII 8732. В този надпис се споменават три лица. При двете военни се съобщават годините на служба във войската и продължителността на живота, докато при третото лице, което е lixa — само колко години е живял. Вж. също така и CIL III 11259.

[5] За когномена Faustus вж.: I. Kajanto. The Latin Cognomina. Roma, 1982, p. 29, 30, 41, 72, 134, 272.

[6] CIL VI 5903.

[7] CIL I 1612=CIL X, 2 1153.

[8] CIL X, I 4947.

[9] CIL X, I 4146.

[10] CIL IX 5932.

[11] CIL IX 5692.

[12] CIL XI 6825.

[13] CIL XIII 3614.

[14] CIL XIII 8396.

[15] CIL XIII 8536.

[16] AE 1977 n. 473.

[17] За либертини в Мизия вж.: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. I: От Август до Хадриан. — ГСУ ИФФ, т. 45, 1948/49. С., 1949, с. 56 и сл.

[18] R. Cagnat. Lixa. — Daremberg-Saglio (DA). Paris, 1904, III, col. 1279; R. Grosse. Lixa. — RE, XIII, 1926, col. 929—930; G. Barbieri. Lixa. — E. De Ruggiero, Dizionario Epigraphico, 4, 1964, p. 1426 sq.; A. Neumann. Lixa. — Der Kleine Pauly. München, 3, 1979, col. 699; H. v. Petrikovits. Lixae. — Papers presented to the I2th International Congress of Roman Frontier Studies, 1979 (BAR, International Congress of Roman Frontier Studies, 1979 (BAR, International Series 71 /III/), 1980, p. 1027 sqq.

[19] H. v. Petrikovits. Die Canabae legionis. — 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut (1829—1979). Mainz, 1979, p. 163 sqq.

[20] Ibidem.

[21] Ibidem.; Sal. B. Iug. 44,5; 45,2; Салустий. Исторически съчинения. Югуртинската война. С., 1982, с. 57 (превод д-р Марко Марков).

[22] R. Grosse. Op. cit.

[23] Fl. Vegetii Renati Epitome rei militaris, lib. I, cap. 10. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела. — ВДИ, Приложение. М., 1940, кн. 1, с. 238 (превод С. П. Кондратьев).

[24] H. v. Petrikovits. Lixae..., p. 1033, nota 14; H. v. Petrikovits. Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit. Opladen, 1975, p. 58.

[25] CIL XIII 8732; M. Speidel. Lixa of the Third Thracian Cohort in Syria. A New Inscription. — ZPE, 38, 1980, p. 147, nota 8 (= M. Speidel. Roman Army Studies. Volume One. Amsterdam, 1984, p. 204).

[26] CIL III I259; M. Speidel. Op. cit., p. 147, nota 8; E. Vorbeck. Zivilinschriften aus Carnunrum. Wien, 1980, n. 11.

[27] M. Speidel. Op. cit., 146—148.

[28] M. Speidel. Addendum: Marcus Titius. — ZPE, 42, 1981, p. 272. (= Roman Army Studies, p. 206). Изказвам благодарност на проф. Михаел Шпайдел от Университета в Хонолулу, Хавай, който ми изпрати лично публикациите си върху въпросния надпис от Сирия.

[29] M. Alexandrescu-Vianu. Les stèles funéraires de la Mésie inférieure. — Dacia, N. S., t. XXIX, 1—2, 1985, 59—60, fig. I. Благодаря на колегата К. Карадимитрова от АИМ, която ми напомни за тази статия.

[30] Д. П. Димитров. Надгробните плочи от

римско време в Северна България. С., 1942, с. 13 и сл. и посочените там надписи.

[31] Р. Иванов. Военни лица от V Македонски легион от територията на днешна Северна България (I—III в.). — Военноисторически сборник (ВИС), 1986, кн. 6, с. 72 и сл.

** Върху настоящата публикация работихме в Комисията по стара история и епиграфика в Мюнхен, филиал на Немския археологически институт, през май — юни 1987 г.

Благодаря на колегата Кр. Банев от СУ, който прочете статията преди отпечатването ѝ.

Lixa de la Ve légion macédonienne d'Oescus

R. IVANOV

(Résumé)

L'auteur publie une inscription latine sépulcrale intéressante, découverte au cours du printemps de 1986 lors des travaux de terrassement dans la nécropole orientale de Colonia Ulpia Oescensium près du village Guiguène, commune de Gouliantzi, région de Lovetch, en Bulgarie du Nord. Hauteur maintenant 1.11 m, largeur 0,64 m et épaisseur 0,25 m. Le texte écrit: L(ucius) Freius, L(ucii) l(ibertus) Faus(tus lixa) leg(ionis) V(Macedonicae) / vix(it) an(n)os L / ... Il manque vraissemblablement deux lignes dans lesquelles était gravé le nom de la personne qui a érigé le monument. L'inscription est importante sous quelques aspects: I. Prosopographie. Sont indiqués tria nomina — Lucius Freius Faustus. — Nomen gentile Freius se rencontre très rarement — seulement dans quelques cas en Italie et à Rome (voir notes 6—12), ainsi que dans certains dérivés de ce nom, comme par exemple: Freiania, Friannius et autres (voir notes 13—16) d'autres provinces. On se demande si le nom est italique ou, par exemple, allemand. Nous sommes enclins à admettre la première opinion. II. Les fonctions de lixa. Pour la première fois à Oescus et en Bulgarie on découvre une inscription de lixa, qui a été conférée dans le cas à la Ve Légion macédonienne. Sous le terme de lixa on entend: petit commerçant, cantinier, cuisinier, boulanger et même acteur et chanteur. Ils vivaient à canabae du camp militaire. Avec celle-ci, les inscriptions avec lixae de tout l'empire romain deviennent au nombre de quatre: 1. De Ulpia Noviomagus, Germania Inferior. 2. De Garnintum, Pannonia Superior. 3. De Aleppo, Syria. 4. De Oescus, Moesia Inferior. III. Datation. La personne a cognomen qui apparaît chez Claudius. Dans l'inscription manque la formule D(is) M(anibus), gravée dans des inscriptions de Mésie Inférieure de la fin du Ier — début du IIe s. de notre ère. D'autre part, la Ve Légion macédonienne était absente de son camp permanent Oescus entre l'an 62—71 (voir annexe I). Les datations sont deux: 1. Du temps de Claudius jusqu'à l'an 62, et 2. De 72—101, après que la légion va à Troesmis en Dobroudja du Nord et ensuite à Potaissa en Dacia. Prenant en considération que les trois noms sont acquis le plus tôt au temps de Claudius et le fait qu'il est décédé à l'âge de 50 ans, nous sommes portés à rapporter le monument au temps entre l'an 72—101. La forme de la pierre tombale appartient à la classification: groupe A, classe III de M. Alexandrescu-Vianu. Selon nous, cette plaque apparaît comme la plus ancienne de cette classe.

Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912—913 г.

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Повод за написването на настоящата статия е една рисунка-графит с надпис около нея, открита през 70-те години върху вътрешната крепостна стена на Велики Преслав. Изображението представя неумело нарисуван конник, носещ в ръцете си друг, значително по-дребен човек и дълго копие. Телата на конниците са показани във фас, а около главата на по-едрия персонаж личи някакъв детайл (вероятно перест шлем). Конят е представен с много по-голямо познаване. Той е в експресивно движение на галоп. Тялото му е украсено с богата сбруя, дългите грива и опашка са грижливо сресани. Надписът е на гръцки език и е разположен пред гърдите и около главата на коня.

Сцената и надписът бяха публикувани от Д. Овчаров през 1975 г.[1] Особено важно бе разчитането на гръцкия надпис: Δυνατὸν μὲ Αλεξάνδρυ ἤ ‘Ρομανια (Силен съм с Александър в Романия (Византия — б. а.). Авторът правилно отбеляза, че рисунката и надписът отразяват епизод от войните между България и Византия в първата четвърт на X в. Те не могат да са свързани с първата война на цар Симеон от 894—896 г., защото този участък на крепостната стена е построен малко по-късно. Следователно рисунката и надписът показват събитията от военните действия през 913—927 г. Според Д. Овчаров едрата фигура на рисунката е Александър — военен командир или просто покровител на дребния човек, който е самият рисувач.

Въпросният надпис бе разгледан и от В. Бешевлиев[2]. Приемайки датировката и тълкуването на Д. Овчаров, той направи малко изменение в четенето на надписа. Слабата грамотност и явно негръцкият произход на рисувача налагат и други възможности в осмислянето на първата част от текста. „Силен съм...“ може да се чете и само „Силен...“ или дори „Силно...“ (Силен/силно/ с Александър в Романия).

Досегашните интерпретации на рисунката и надписа са направени професионално и добросъвестно. И все пак съществуват някои подробности, които трудно могат да се обяснят. На първо място това е малката фигура в ръцете на конника. Йерархичното уголемяване на образите е явление, срещано в различните изкуства — например в древноегипетското или византийското. Но и в двата случая се касае за сложни философски схващания, превъплътени в художествени образи. Това са един вид особени метафорични съждения, присъщи на силно развитите религиозни системи. Прабългарската религия, с която са свързани рисунките-графити от тази епоха, не е достигнала такова ниво и е значително по-реалистична. Още повече, че въпросната рисунка несъмнено има съвсем конкретно значение, което личи от придружителния надпис. По наше мнение дребната фигура, прегърната от ръцете на възрастния конник, е детска. Детето не е съвсем малко, защото е седнало самостоятелно на коня, но не е и особено високо на ръст.

Будят интерес и някои моменти в надписа. Първата част е твърде неопределена („Силен/силно/...“, но δυνατὸν би могло да означава също „могъщо“, „здраво“, „твърдо“ и др.). Защо не е обозначена титлата на Александър или положението, което той заема спрямо рисувача? Не е ли това намек, че Александър е личност, известна на всички, и не се нуждае от пояснения? Най-сетне от надписа не става ясно отношението между рисувача и Александър. Изследвачите приеха, че се касае за съюз, но на практика може да е отношение на конфронтация (някой да е бил силен, могъщ, непобедим в сблъсъка си с Александър в Романия). Тази лаконичност е напълно закономерна в средновековните текстове. Да започнем нашето търсене от това предположение.

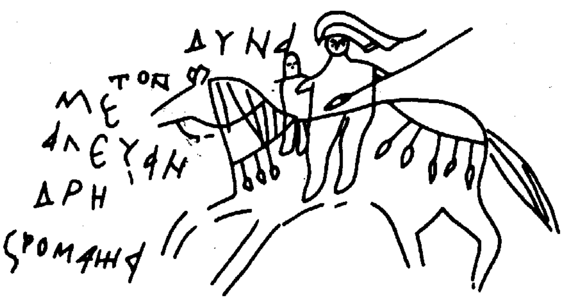

1

● Обр. 1. Рисунка-графит от крепостната стена на Велики Преслав с предполагаемо изображение на цар Симеон и малолетния византийски престолонаследник Константин VII Багренородни. Fig. 1. Dessin-graffite du mur d'enceinte de Veliki Preslav avec la représentation supposée du tzar Siméon et du prince héritier byzantin mineur Constantin VII Porphyrogénète

Името Александър е рядко срещано в средновековния период на балканските страни. Например сред многобройните владетели на Византия, нейните държавни образувания, България и Сърбия има само двама с това име — българският цар Иван-Александър от XIV в. и византийският император Александър, управлявал през 912—913 г. Ако се приеме, че в надписа-графит става дума за конфронтация, то, може би, е отбелязана някаква война между България и Византия по времето на император Александър. Възможна ли е тази идея въз основа на известните исторически факти и на новите данни, които дава рисунката?

На 11. V. 912 г. в Константинопол умира дълго управлявалият император Лъв IV Философ. Наследник на престола става неговият брат Александър, който бил, както твърдят изворите, развратен и некадърен човек. Още тогава се появява символът, чрез който в продължение на десетилетия различни хора с различни подбуди ще се домогват до върховната власт в империята — малолетният Константин VII Багренородни, синът на Лъв VI от четвъртия му брак. Изглежда, че именно той е издигнат като антипод на неспособния Александър в периода на краткотрайното му управление. Срещу недалновидната данъчна и социална политика на император Александър се надига силно брожение, което не завършва с открит бунт само поради внезапната му смърт на 6. VI. 913 г.[3]

Бунтът избухва няколко дни след смъртта на императора и вече има друг характер. Доместикът на схолите Константин Дука открито се обявява за император и обсажда Големия дворец. Това принуждава неговия съзаклятник патриарх Николай Мистик, с който приживе на Александър е подготвен заговорът, да премине на страната на малолетния император Константин VII. Бунтът е потушен и е организирано регентство начело с патриарха.

През същия този период се наблюдава непрекъсната ескалация на напрежението между България и Византия. Някъде през краткия срок на управлението на Александър цар Симеон изпраща пратеничество в Константинопол. Според византийските хронисти цел на дипломатическата мисия било поднасянето на обичайните поздравления към новия император и потвърждаването на условията на мирния договор от 896 г. Но същите хронисти съобщават, че „Александър, обладан от безумие и безразсъдство, отпратил позорно пратениците, отправил заплахи към Симеон и мислел, че ще го уплаши“. Това довежда до нарушаване на мира и до започване на военни действия („Симеон решил да вдигне оръжие против християните“)[4].

В научната литература съществуват две становища за това, кога са започнали действителните военни стълкновения. Доминиращото мнение е, че пратеничеството на българския цар е посетило византийската столица в края на 912 или началото на 913 г., а самата война е започнала във втората половина на юли 913 г. Кулминацията е през август, когато цар Симеон обсажда Константинопол, вследствие на което получава титлата „василевс булгарон“ и сгодява дъщеря си за малолетния Константин VII[5]. Другото становище по въпроса е на А. Каждан, а по-късно бе прието от Г. Цанкова-Петкова. Без да отхвърлят основните факти (и същевременно прибавят нови от Житието на Василий Нови и 92-о писмо на патриарх Николай Мистик), двамата изследвачи приемат, че активни военни действия е имало още в края на 912 г., т. е. по време на управлението на император Александър[6].

Според нас съществуват достатъчно данни да се приеме второто становище. От цитираното по-горе сведение става ясно, че цар Симеон вдига оръжие срещу византийците веднага след злополучното пратеничество и следователно воюва с Александър. В писмата на патриарх Николай Мистик до цар Симеон от юли 913 г. се долавя, че той е смятал възцаряването на малолетния император за достатъчно да отклони похода на българите. Същевременно се вижда, че цар Симеон поддържа упорито някакво свое намерение, явяващо се същинската причина за войната[7]. Ако се приеме, че надписът-графит от Велики Преслав изразява отношение на конфронтация, сведенията в него се превръщат в безспорно доказателство, че военните действия са започнали още по времето на Александровото управление. Но това ще остане само едно предположение, ако не се обърнем към данните, които дава съпровождащата рисунка.

Цар Симеон винаги има оформена политическа доктрина и план за постепенно изместване на Византия в универса. Той съзнава, че дори да превземе Константинопол със сила, империята няма да стане негова. В такъв случай останалите държави и самите ромеи биха гледали на българския цар като на узурпатор и завоевател, който не притежава реални права над императорския престол. Единственият начин е да се превземе империята „отвътре“, т. е. чрез сродяване със законния василевс и постепенното му изместване от трона. Разбира се, това може да стане само при малолетен император, какъвто се оказва Константин VII Багренородни. Византийската политическа система сама улеснява цар Симеон чрез въведената в 888—889 г. титла „василеопатор“ (създадена специално за любимеца на Лъв VI Стилиян Зауца). Василеопаторът заемал основно положение във Византия, при смърт на законния император ставал настойник и регент на престолонаследника, упражнявал пълна власт. През 919—920 г. бившият друнгарий на флота Роман Лакапин доказва на практика възможностите, които открива титлата „василеопатор“. За малко повече от година, след като я придобива, той е вече съимператор на Константин VII.

Българският владетел прегръща идеята да стане василеопатор не по-късно от август 913 г. Той не я изоставя нито след идването на власт на регентството начело с майката на Константин VII Зоя, нито когато през май 919 г. Роман Лакапин вече си е присвоил титлата. Цар Симеон съхранява тази идея чак до своята смърт в 927 г. Това личи от писмата, които Роман Лакапин му изпраща през 924—926 г. В тях се вижда, че българският владетел обвинява Роман, че незаконно е присвоил властта, принадлежаща нему („държи чуждото“)[8]. Следователно тази идея е най-трайна в политическия арсенал на цар Симеон и върху нея се изграждат всички останали ходове. Въпросът е, дали тя датира от август 913 г., или е още по-ранна?

В едно от своите последни писма до българския владетел Роман Лакапин намеква за тези ранни години. Той обяснява абсурдността на желанието на един чужденец да стане василеопатор от позицията на византийската универсална доктрина. Според нея императорът е духовен баща на всички останали владетели. Роман Лакапин пише: „И тъй, по-скоро трябва да разгледаш и обсъдиш своите дела, как ти, като се намираш в положение на син, си отстъпил от онази духовна, както по-преди от физическата синовност.“[9] Симеон е духовен син на императора (независимо от неговата възраст). Царската му титла не е равносилна с тази на константинополския василевс. А някога той е изменил на „физическата синовност“, т. е. поискал е да стане баща на императора чрез брак с неговата дъщеря.

Сега да се върнем към тези ранни години. Вече се спомена за писмото от края на юли 913 г., където патриарх Николай Мистик споменава, че цар Симеон поддържа някакво свое искане и не желае да се върне към положенията на стария договор. Общо от трите юлски писма (т. е. преди победоносната августовска кампания) се разбира, че крайна цел на българския владетел е „да грабне властта“ подобно на „онзи тиранин (Константин Дука — б. а.), който вчера и завчера въстана срещу самия трон“[10]. Следователно искането на Симеон трябва да е свързано по някакъв начин с малолетния император — да участва в регентството (начело с патриарха) или да стане негов тъст. Николай Мистик ясно прозира скритите намерения на Симеон и го обвинява, че иска да отнеме властта на царския син и да установи тирания. Тук трябва да се отбележи, че става дума за времето преди августовския разгром и едва ли може да се говори за някакъв особено голям страх на византийците пред българската военна опасност. При това положение причините за безпокойството трябва да се търсят другаде, а именно — в политическата платформа на българския владетел.

Ако се върнем още по-назад, в годината на управлението на император Александър, ще открием нови любопитни подробности. Какви са причините, довели византийския император до „безумие и безразсъдство“? Това едва ли са фактите, които привеждат хронистите — нежеланието на Александър да продължи мира при старите условия. Яростта на византиеца несъмнено е причинена от някакво поставено условие, накърняващо самите устои на неговата власт.

Както вече се каза, неспособният Александър предизвиква открито недоволство сред своите поданици. Срещу него се надигат различни слоеве на византийското население. Освен това Александър вече не е бил млад, а през 912 г. Константин VII е навършил само 7 години. Едва ли може да се съмняваме, че императорът би постъпил по същия начин, по който след няколко години Роман Лакапин осигурява властта на своите наследници. Правейки синовете си съимператори, последният измества законния император Константин VII чак на пето място. Компрометирането на Лъвовия син не било особено трудно, защото в такива случаи винаги изплувало неговото скандално раждане от четвъртия брак на императора. При управлението на Лъв VI за несъгласието си с тази сватба в заточение е изпратен патриарх Николай Мистик. Това не му пречи през юли 913 г. да е регент на същия принц и да рони сълзи за съдбата на престолонаследника в писмата си до цар Симеон. Същият духовен глава (вече послушно оръдие на Роман Лакапин) свиква църковен събор в 920 г. и категорично забранява четвъртия брак, като по този начин поставя под съмнение владетелските права на Константин VII.

Привеждаме тези примери, за да се види как се изменя съдбата на нещастния принц съобразно посоките на различните ветрове, духащи в променливата среда на византийския политически климат. Може би единственият човек (и то е напълно естествено), който в тези смутни години се грижи за съхраняване на неговите владетелски права, е майка му Зоя Карбонопсина. Именно нейното неизменно отношение към Константин VII ще ни помогне да открием тайните замисли на различните действуващи лица в събитията от 912—913 г.

Идването на власт на Зоя като регент в края на 913 г. е равносилно на преврат. Тя отстранява патриарх Николай Мистик от светските проблеми и анулира фаталното брачно споразумение със Симеон от август. Още по-сурово е нейното отношение към кликата на бившия император Александър, която по това време продължава да е силна. Според данните на Продължителя на Теофан отстранени са неговите приближени — „ректор Йоан, споменатият Гавриилопул, Василица и другите“. Византийският хронист дава и още едно, изключително важно сведение. Той съобщава, че император Александър е бил отстранил Зоя от двореца, макар Константин VII да бил още дете и да търсел майка си[11].

Действията на Зоя Карбонопсина подсказват какви са били главните проблеми за съхраняване властта на малолетния император. Това са амбициите на цар Симеон да стане василеопатор, претенциите на патриарх Николай Мистик да ръководи регентството (да си припомним и странната му позиция при бунта на Константин Дука) и вече отминалата опасност от чичото Александър. По всичко изглежда, че през 912 г. тази опасност е съвсем реална. Александър е подготвил всичко за пълното неутрализиране на Лъвовия син, а може би и за неговото физическо унищожаване. При това положение единствената позиция на човек, решил да използва хоризонтите, открили се след неочакваната смърт на Лъв VI, е решително да се противопостави на Александровите действия и да се представи като защитник на малолетния императорски син.

Дойде време да се спрем по-подробно на рисунката от Велики Преслав. Ако се абстрахираме от детската фигура в ръцете на мъжа, рисунката представя един често срещан в старобългарското изкуство сюжет — препускащ конник. В последно време се изказаха много и различни становища по въпроса, какво представляват тези конници — епически герои, реални владетели, персонификации на божества[12]. Трябва да се отбележи, че обединяването на всички видове конници в една група по принцип е невъзможно. Несъмнено при изпълнението им е влагано различно съдържание. Например, докато монументалността и иконографията на Мадарския конник веднага навеждат на мисълта за божествен или обожествен персонаж, конните сцени в рисунките-графити са значително по-близки до реалността, а някои направо отразяват реални събития. Те явно имат характера на епическо повествование, но същевременно илюстрират различните степени в създаването на епоса — от реалното събитие към легендата. И тук именно е заблуждението на Р. Рашев в неговото специално изследване върху конника в старобългарското изкуство. Той разглежда епоса на прабългарите като нещо неизменно, формирано на територията на западния тюркски хаганат и пренесено в днешните български земи. В основата му лежат старите предания за реални личности като Кюл-тегин[13]. Всъщност епосът непрекъснато се изменя, в него навлизат нови събития, които понякога по парадоксален начин се съединяват със старите. Появяват се нови персонажи, а старите „се размиват" в техните черти. Получава се една извънвременна и нехронологична картина на реални, полулегендарни и легендарни събития и персонажи. В последно време това блестящо се доказва в книгите на Ив. Венедиков, който постави въпроса за широката базисна основа на прабългарския и старобългарския епос[14].

Твърде вероятно е, че епосообразувателните процеси се стимулират през VIII—X в. в цяла Европа. Именно тогава се създават преданията за битките на Роланд и Сид срещу маврите, за викингските походи, които скалдовете превръщат в саги, за сраженията на Дигенис Акрит с арабите. В основата на всички тези предания лежат напълно реални събития. След като навлязат в епоса, с тях настъпват изменения, които понякога достигат до абсурдност. Ариергардът, командуван от Роланд при отстъплението на Карл Велики през Ронсевалската клисура, се превръща в огромна армия, а планинците-баски (при това християни), които го атакуват — в бляскаво въоръжени арабски отряди! Харалд Суровият превзема десетки здраво укрепени градове и накрая се опълчва срещу своя работодател — византийския император, макар от достоверни източници да се знае, че е разполагал с няколко малки кораба и незначително количество хора.

През XI—XII в. епическите народни предания в цяла Европа се превръщат в стройни и красиви стихове и поеми. В тях реалните събития вече са смесени и разбъркани. Типичен пример са саксонските легенди за крал Артър, където са „напластени" събития от близо хилядогодишен период.

Едва ли може да се съмняваме, че в България през VIII—X в. се е създал подобен епос. Още повече, че събитията, които са ставали по това време, са били не по-малко епични и героични. Те са се натрупвали върху старата основа на тюркския епос, като са създавали нови легенди и предания. И точно когато е трябвало да настъпи периодът на тяхното записване (най-общо XI—XII в.), българската държава губи своята независимост. След нейното освобождение връзката е вече прекъсната, макар някакви следи явно да са се запазили. Затова в българските народни песни от XV—XVIII в. присъстват такива реални, макар и легендаризирани личности като царете Ясен и Иван Шишман, като владетелите Момчил и Крали Марко, а отсъстват личности от Първото българско царство.

Но дали сме загубили всякаква възможност да надзърнем в епичните предания (или поне в тяхното зараждане) от това далечно време? Може би отговорът се крие именно в рисунките-графити?

Да вземем разглежданата рисунка от Велики Преслав. В цялостното изображение на конника са отбелязани някои реалистични моменти. Такъв е например начинът, по който е показана сбруята на коня. Тя е напълно реална и представлява образец от епохата. Нещо повече — ако се привлекат други рисунки-графити, ще се забележи, че подобни сбруи се срещат доста рядко. Те се откриват само на коне, свързани с особено привилегировани ездачи. Такъв е предполагаемият хан от сцената с неговите приближени Пумир, Негин и Петър, открита върху каменен блок от Плиска[15]. Подобен е и конят на тежковъоръжен ездач от друга рисунка върху крепостната стена на Велики Преслав[16]. Забележителното при него е, че до главата на конника е отбелязан знакът „ипсилон". А повечето изследователи са склонни да смятат, че този знак е символ на божествената и царската (преди ханската) власт по време на българското ранно средновековие[17].

Другият реалистичен детайл в разглежданата рисунка се намира около главата на конника. Това явно е красив шлем със забрало и украшения. Шлемът е от античен тип с дълъг сноп пера, който се развява далеч зад конника.

През IX—X в. перестите шлемове вече почти не се използуват. Те имат параден, триумфален смисъл (между другото, така е и в римската епоха). Изглежда, че така е било в България. В рисунките-графити бойните шлемове обикновено са прости, островърхи, без излишни и пречещи в сражение украшения. Единствено на кана № 1 от Надь сент Миклошкото съкровище воинът триумфатор е показан с пера на шлема. Но това е символична, а не военна сцена.

Още по-интересно е положението във Византия. През IX—XI в. в изкуството се разпространява особено много представянето на императора в поза en Achille. Това означава портрет на василевса в пълно бойно снаряжение, яздещ на кон или пеша, с античен шлем и развяващи се на него снопове пера[18]. Тази иконография отговаря на героичната и напрегната епоха. Освен това тя е в дух с класицизиращите тенденции във византийската култура, започнали да се проявяват след IX в. Могат да се посочат многобройни примери на такива изображения — сандъкът от катедралата в Троая, тъканите от катедралата в Бамберг, миниатюри от ръкопис № 510 в Парижката национална библиотека[19].

От всичко казано дотук има основание да се заключи, че конникът във въпросната рисунка от Велики Преслав освен герой е и владетел. При това реален владетел, съчетал в своя образ царски инсигнии от прабългарски и византийски произход. Този извод вече навежда на мисълта, че изобразеният владетел е цар Симеон. Но за да бъде заключението вярно, трябва да се обясни връзката между конника и детската фигура.

Вече стана ясно, че идеята на българския владетел да стане василеопатор по всяка вероятност се заражда още преди август 913 г., по-точно по време на управлението на император Александър. Тогава са проведени и първите военни действия под този лозунг. Всъщност самият лозунг явно е скривал истинските намерения на цар Симеон — да грабне властта над империята. Най-вероятно той е призовавал към спасяване на правата на малолетния Константин VII. Днес познаваме добре от доста обширната запазена кореспонденция способността на Симеон да скрива своите същински намерения и да убеждава останалите в привидната искреност наземислите си. За да повярват византийците, а и неговите собствени войници в правотата на делото и в необходимостта от война, е бил нужен пределно прост и ясен лозунг. Едва ли може да се открие по-човешки и въздействащ призив от спасяването на царското дете, лишено от майка и застрашено от смърт. На този призив е трябвало да реагират и българи, и византийци. Той осигурява политическия анонс, необходим за по-нататъшните успешни действия.

Един паралел със западноевропейския епос помага да се разбере какво значение има този лозунг през средновековието. Във френската епическа поема „Коронованието на Людовик“ (написана около средата на XII в., но фактически оформена през IX—XI в.) престарелият Карл Велики четири пъти повтаря един съвет към своя още малолетен син Людовик. Този съвет е да не отнема от сираците феода и от майките вдовици — последния грош. А когато след смъртта на императора престолонаследникът е отстранен от непокорните васали, близкият сратник на Карл, граф Гийом д'Оранж, използува призива за спасяване на царския син, за да обедини страната[20].

Именно този призив е илюстриран по мое мнение в рисунката-графит от Велики Преслав. Детето в ръцете на конника не е някой друг, а малолетният Константин VII Багренородни, а самият конник е цар Симеон. Изобразен в героичната поза на препускащия епически герой, заел вече необходимите елементи и от византийската иконография, българският владетел спасява и прегръща царственото дете. Едва ли може да се търси по-ясен смисъл в тази рисунка, направена от обикновен войник и изпълняваща ролята на своеобразен средновековен плакат. Само ще отбележим, че историческите извори свидетелстват и за друго подобно използване на Лъвовия син по същото време. Когато бунтовникът Константин Дука обсажда през юни 913 г. Големия императорски дворец, патриархът Николай Мистик поддържа решителността на защитниците, като носи на ръце по крепостните стени императорския син[21]!

Ако изложените разсъждения са верни, рисунката-графит от Велики Преслав се превръща в ценен исторически извор. Новите данни, които тя дава, могат да се сумират по следния начин:

1. От надписа стават известни непознати (по-скоро слабо познати и отричани в съвременната наука) военни действия между България и Византия в края на 912 или самото начало на 913 г. Всъщност това е началото на голямата война, чийто първи етап завършва през август 913 г. пред стените на Константинопол. Явно военните действия са започнали още при император Александър.

2. В рисунката-графит са представени образите на цар Симеон и византийския престолонаследник Константин VII Багренородни. Изображенията са неумели и схематични, но въпреки това съдържат някои реалистични черти — сбруята на коня, шлема на главата на царя. Долавя се, че дребната фигура е на десетинагодишно дете.

3. Представянето по такъв начин на двамата владетели внася нови щрихи в политическата доктрина на цар Симеон. Изводът е, че идеята да стане защитник и покровител на малолетния царски син ще се е оформила у българския владетел веднага след смъртта на Лъв VI Философ. Той започва да я реализира още по време на

управлението на император Александър. Съзнателно казваме „защитник", защото по всяка вероятност царят издига претенциите си да стане василеопатор малко по-късно. На първо време той е представил на Александър условие за съхранение живота и правата на Константин VII. Именно това условие вбесява брата на Лъв VI и причинява първоначалните военни действия.

4. Най-сетне рисунката-графит от Велики Преслав показва формирането на епоса в средновековна България. В стария тюркски епос постепенно навлизат реални събития, станали вече след идването на прабългарите на Балканския полуостров. Легендарният епически герой получава чертите на реални ханове и царе, боили и багатури. Действията, които той извършва, също вече не са легендарни, а реални. Разбира се, след десетилетия те също ще се превърнат в легенда. Важният смисъл на рисунките-графити (или поне на част от тях) е в близостта им до първоизточниците на народните предания.

---

[1] D. Ovčarov. Le terme „POMANHA" sur une inscription nouvellement decouverte à Preslav. — Studia Balcanica, X, 1975, 105—111.

[2] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, № 90, с. 238.

[3] История Византии (под ред. на С. Сказкин), II. М., 1967, с. 182.

[4] По този въпрос подробно: Ив. Божилов. Цар Симеон Велики (893—927). Златният век на средновековна България. С., 1983, с. 98.

[5] Това бе убедително доказано от Ив. Божилов (пак там, с. 109), който направи критика на мнението на В. Златарски, че сгодяването е станало през 914 г.

[6] А. Каждан. К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне. — Славянский архив, I. М., 1959, 23—29; Г. Цанкова-Петкова. ИПр., 1962, 6, с. 97.

[7] ГИБИ, IV, 198—199.

[8] Пак там, с. 306.

[9] Пак там, с. 307.

[10] Пак там, с. 194, 198—199.

[11] Този пасаж е разгледан у: Ив. Божилов. Цит. съч., с. 118.

[12] Тези мнения последен и най-пълно разгледа: Д. Овчаров. Културният герой от прабългарския епос и Тангра. — Доклад, изнесен на конференцията, посветена на акад. Ив. Дуйчев, април 1987 (под печат).

[13] Р. Рашев. Конникът в старобългарското изкуство. — Археология, XXVI, 1984, 2—3, с. 67.

[14] Ив. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. С., 1983; Златният стожер на прабългарите. С., 1987.

[15] Д. Овчаров. За смисъла и съдържанието на един графит от Плиска. — Преслав, III. С., 1983, 204—210.

[16] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982.

[17] На този въпрос са посветени статиите на Н. Мавродинов и Ст. Ваклинов в: РП, III, 1948, с. 165 сл.; 243 сл.

[18] A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. London, 1971, 60—61.

[19] Ibidem, 60—61; H. Omont. Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la bibliothèque nationale du VIe en XI^{e}s. Paris, 1902; É. Coche de la Ferté. Byzantinische Kunst. Freiburg—Basel—Wien, 1982, No 521—523.

[20] Всемирная литература, X. М., 1976, 147—214.

[21] История Византии, II, с. 182.

Une hypothèse au sujet des relations bulgaro-byzantines au cours de 912—913

N. OVČAROV

(Résumé)

L'auteur étudie un moment intéressant de l'histoire des relations bulgaro-byzantines — les évenements de 912—913. Comme base de cette observation apparaît un dessin-graffite important de Veliki Preslav sur lequel est représenté un souverain-triomphateur chevauchant, tenant dans ses bras un petit enfant. Le souverain est représenté avec les insignes représentatifs caractéristiques du Xe—XIe siècle des empereurs byzantins — casque ramifié et longue lance, mais aussi avec des signes de prince bulgare (surtout dans le harnais du cheval). Le dessin est accompagné d'une inscription en langue grecque: „Fort (fortement) avec Alexandre en Romagne".

A la différence des études précédentes, nous estimons qu'il s'agit de relation et non de confrontation. Le dessin apparaît comme un slogan original du temps avant août 913, lorsque dans la doctrine du roi bulgare Siméon naît l'idée de prendre le pouvoir en Byzance par des liens de parenté avec le mineur Constantin VII Porphyrogénète. Dans ce but, il s'oppose à l'empereur régnant Alexandre avec l'idée que ce dernier veut enlever le pouvoir au jeune prince héritier. Le dessin-graffite de Veliki Preslav représente un moment des idées populaires de ces événements historiques imprécis à la fin de l'an 912 — le début de 913. Ce fait illustre la possibilité que les dessins-graffites soient le résultat des poèmes épiques de développement de l'Etat bulgare.

Изследване на погребалния обред с помощта на микрокомпютър (по материали от Аполония)

КРЪСТИНА ПАНАЙОТОВА, СЕРГЕЙ ОХРИМЕНКО

Значителният обем на археологически материал, открит в България, налага неговата систематизация и подреждане от гледна точка на създаването на единна система за класификация и описание. В настоящия етап на научно-техническата революция за тази цел най-перспективно е използуването на микрокомпютри (МКП), получили широко разпространение в различните области на познанието[1]. В наше време внедряването на МКП за решаване на отделни задачи осигурява доближаването на потребителя до електронноизчислителната машина (ЕИМ) с цел да се достигне диалогов режим на работа, който се осъществява с помощта на пакетите приложни програми (ППП), изготвени за IBM-PC и приложими за „Правец".

В статията се проследяват резултатите от използването на микрокомпютър за обработване на данни от археологическите изследвания на некропола на Аполония Понтика в местността Калфата[2], с цел да се проследят възможностите за изучаване на погребалния обред с помощта на електронноизчислителна машина. Разглеждат се и перспективите, осигуряващи създаването на автоматизирана справочна система, автоматизацията на процеса на въвеждане, запазване, издирване и извеждане на необходимата информация. В изготвения пакет информацията се съдържа в две форми: в каталози със списъци на файловете и в самите файлове, където се пазят данните, програмите и текстовете.

Каталогът е организиран под формата на дървовидна структура с единствен корен и многобройни клони (подкаталози). В коренния главен каталог се пази таблица на всички подкаталози, намиращи се на следващо ниво. По този начин каталозите от първото ниво се позовават на каталозите от второто ниво и т. н. Дадената организация на информацията позволява да се осигури достъпът от коренния каталог към всеки файл, тъй като в главния каталог присъстват позовавания върху всички подкаталози (схема 1).

Файловата структура на пакета осигурява организацията на запазване и бързото издирване на данните, а също и възможността за пренасяне на информация на подобни системи. Произволната организация на данните може да доведе до случайно разпределяне на информацията на диска и при работа на няколко потребителя част от нея може да се загуби. Освен това при произволна организация на данните от системата могат да се ползуват само тези, които до съвършенство са запознати с апаратните и програмните средства.

Към основните преимущества, получавани от потребителя при работа с микрокомпютър и съответствуващи на програмното осигуряване, трябва да се отнесат следните:

Гъвкавост. При използването на пакетите приложни програми се осигурява бързо и качествено решаване на различни задачи.

Надеждност. Осигурява се реализацията на комплекса от функции по влагане, издирване и копиране на информацията, а също отпечатване на таблици и отстраняване на допуснатите грешки.

Достъпност. Реализира се посредством масовото използуване на микрокомпютри от потребители с минимална предварителна подготовка.

Диалогов режим. Създава възможност за общуване на потребителя с МКП посредством даване на пояснения и справки, които осигуряват отстраняването на допуснатите по време на работата грешки.

Ще разгледаме обработката на данните от археологическите изследвания на част от некропола на Аполония Понтика — Калфата, с помощта на микрокомпютър IBM и ППП „Археология". Пакетът осигурява провеждането на пасивен диалог, т. е. активната страна е МКП. При този режим

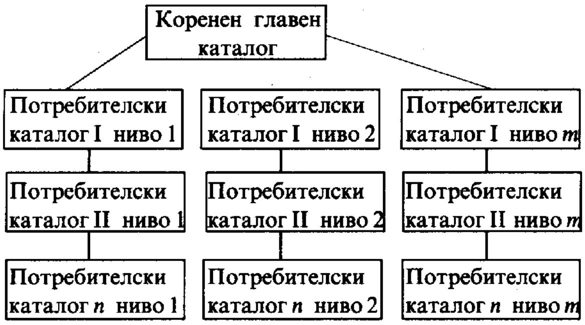
Коренен главен каталог
Потребителски каталог I ниво 1
Потребителски каталог I ниво 2
Потребителски каталог I ниво m
Потребителски каталог II ниво 1
Потребителски каталог II ниво 2
Потребителски каталог II ниво m
Потребителски каталог n ниво 1
Потребителски каталог n ниво 2
Потребителски каталог n ниво m

• *Схема 1. Многопластов каталог на пакета „Археология"* диалогът се организира във вид на меню, което съдържа функции и подфункции, последователността на които задава потребителят (схема 2):

ГЛАВНО МЕНЮ

1. Добавяне
2. Копиране
3. Справка
4. Печат
5. Премахване
6. Край

ВАШ ИЗБОР:

Схема 2. Главно меню на пакета „Археология"

В зависимост от желанието си потребителят може да избере първата функция на главното меню — *добавяне*, добавяне на данни в записа и файла; *копиране*, размножаване и копиране на отделни страници, групи и файлове; *справка*, издирване на необходимата информация по определения код; *печат*, печатане на отделни страници и файлове; и *премахване*, изтриване на записи и файлове.

За избиране на режима „справка" е необходимо да се натисне клавиш $\boxed{3}$ и RTN. Цялата информация, намираща се в системата, е закодирана с помощта на код, имащ следната структура:

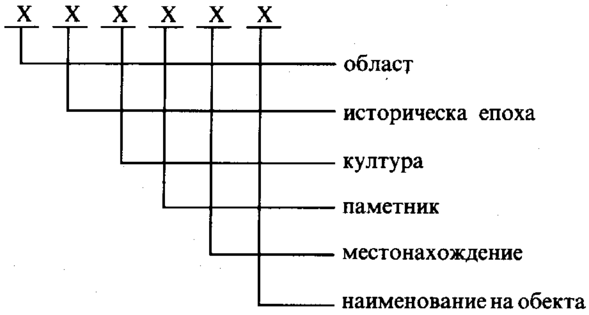

В съответствие с посочения код на екрана на монитора се появява изброяване на областите, съответстващи на административно-териториалното деление на България (схема 3):

„Археология"

1. София-град
2. Бургаска
3. Варненска
4. Ловешка
5. Михайловградска
6. Пловдивска
7. Разградска
8. Софийска
9. Хасковска

Моля, изберете област от 1 до 9?

В разглеждания случай е избрана Бургаска област и след натискане на клавиша $\boxed{2}$ и RTN микрокомпютърът показва на екрана списък на историческите епохи (схема 4):

„Археология"
Бургаска

1. Праисторически.
2. XII—VI в. пр. н. е.
3. VI—I в. пр. н. е.
4. I—IV в. от н. е.
5. IV—VI в.
6. VII—XI в.
7. XII—XIV в.

Моля, уточнете епохата?

За целта на изследването ни е необходим периодът „VI—I в. пр. н. е." и трябва да се въведе $\boxed{3}$ и RTN.

С помощта на следващата подфункция на МКП се изброяват културите и обектите, съществували и открити на територията на Бургаска област (схема 5):

„Археология"
Бургаска
VI—I в. пр. н. е.

1. Гръцка
2. Тракийска

1. Селища
2. Некрополи
3. Крепости
4. Светилища

Моля, изберете култура и обект?

При положение, че на потребителя е необходима информация, отнасяща се до гръцката култура, а в качеството на обект — некропол, е необходимо да се въведе $\boxed{1}$ точка $\boxed{2}$. След натискането на клавиш RTN на екрана на монитора се появява информацията, показана на схема 6

„Археология"
Бургаска
VI—I в. пр. н. е.
Гръцка — Некрополи

1. Анхиало
2. Аполония
3. Месамбрия

Моля, уточнете обекта?

За да бъде избрана Аполония в качеството на обект на по-нататъшното изследване, се въвежда $\boxed{2}$ и RTN. След това микрокомпютърът показва изброяването на местности и квартали в град Созопол, на територията на които са били разположени отделните участъци на аполонийския некропол (схема 7):

„Археология"
Бургаска
VI—I в. пр. н. е.
Гръцка — Некрополи
Аполония

1. Калфата
2. Морска градина
3. Харманите

Моля, посочете обект?

За избора на „Калфата" е необходимо да се въведе $\boxed{1}$ и RTN.

Следващата подфункция позволява да се получи обща характеристика на некропола в местността Калфата по следната кодова структура:

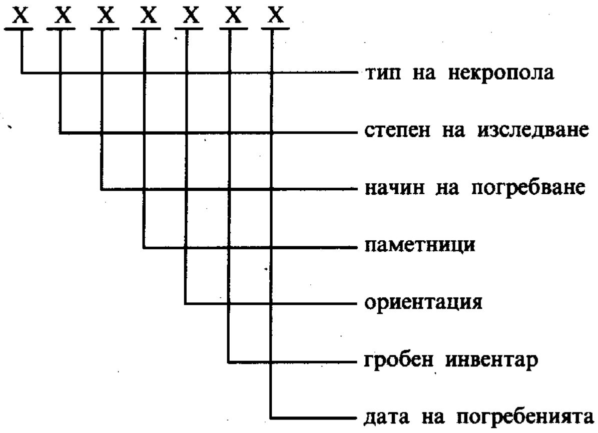

От своя страна „тип на некропола“ включва следните характеристики: 1. Плосък; 2. Могилен; 3. Скален; 4. Смесен. „Степен на изследване“ включва такива признаци, като: 1. Характеристика на степента на изследване (напълно, отчасти, неизследван); 2. Количество на разкритите погребения; 3. Годината на провеждане на последните разкопки на дадения обект.

„Начин на погребване“ съдържа количествената характеристика на четирите типа: 1. Трупополагане; 2. Трупоизгаряне; 3. Препогребване; 4. Кенотаф.

Следващият признак — „паметници“, характеризира археологическите паметници, открити в некропола по следната структура: 1. Плосък гроб; 2. Могила; 3. Надгробен паметник; 4. Клада; 5. Обредно огнище; 6. Ритуална яма.

Признакът „ориентация“ очертава положението на гробното съоръжение по отношение на световните посоки: изток, запад, север, юг, и промеждутъчните положения: югоизток, югозапад, североизток и северозапад.

Кодът на гробния инвентар[3] съдържа шест компонента, определени на основата на материала, от който са изработени предметите и предназначението им: 1. Керамика, която включва: строителна, амбалажна, битова и теракоти (статуетки, фигурки, маски); 2. Метал (съдове, оръдия на труда, оръжия, мебели, металопластика, накити, монети); 3. Стъкло (съдове, накити, апликации); 4. Алабастър; 5. Кост (оръдия на труда, накити, апликации); 6. Други.

Разположението на отделните предмети от гробния инвентар се отбелязва при описанието на всеки отделен гроб.

Последният признак — „дата на погребенията“, посочва хронологическите граници, в които са извършвани погребвания в този некропол.

Общата характеристика на некропола Калфата е показана на схема 8:

„Археология“
Аполония
– Калфата

1. Тип на некропола: 1. Плосък.
2. Степен на изследване: 2. Отчасти.
 а) количество погребения: 801
 б) година на последните разкопки: 1949 г.
3. Начин на погребване:
 а) трупополагане — 779
 б) трупоизгаряне — 13
 в) препогребване — 4
 г) кенотаф — 3
 Паметници:
 а) плосък гроб
 в) надгробен паметник
 д) обредно огнище
5. Ориентация:
 изток — 141   югоизток — 36
 юг — 49   югозапад — 36
 запад — 19   северозапад — 73
 север — 82   североизток — 192
6. Гробен инвентар:
 а) керамика   г) алабастър
 б) метал   д) кост
 в) стъкло   е) други
7. Дата на погребванията: V—III в. пр. н. е.

Желаете ли да продължим? (да/не)
Моля, изберете гроб от 1 до 801?

В случай, че на потребителя е достатъчна общата характеристика на обекта, микрокомпютърът позволява връщане към главното „меню“. При отрицателен отговор на въпроса „Желаете ли да продължим?“, т.е. „не“, МКП показва на екрана на монитора главното „меню“ на пакета. Ако на потребителя е необходимо да продължи работата с данните от обекта, т.е. при отговора „да“, МКП показва на екрана „Моля, изберете гроб от 1 до 801?“ В случай на необходимост от преглеждане на записа, характеризиращ отделните погребения, е необходимо да се въведе номерът на погребението и RTN. Характеристиките на отделните гробове съдържат информация по следната кодова структура:

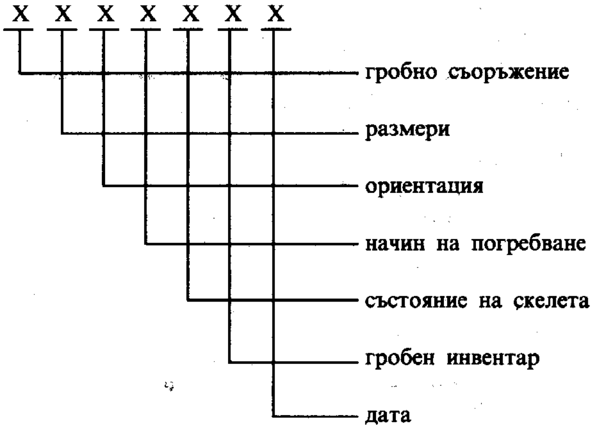

Гробните съоръжения се характеризират по следния начин:

1. Гроб — обикновена яма; 2. Граден (с камъни или с керемиди) гроб 3. Гробница.

Признакът „размери“ включва и дълбочината, на която е разкрито съоръжението.

При отбелязване начина на погребване се включва и характеристиката „погребване в“: 1. Ковчег (скован, сглобен); 2. Саркофаг (дървен, керамичен, каменен); 3. Съдове (питос, амфора, кратер, хидрия); 4. Урна (керамична, каменна, метална).

От своя страна „състояние на скелета“ включва три характеристики: 1. Степен на запазеност (напълно, отчасти); 2. Положение на скелета (изпънато, свито, свити крайници, неопределимо); 3. Полово-възрастова характеристика (мъж, жена, дете). Схема 9:

„Археология“
Аполония
Калфата

Гроб №...
1. Гроб — обикновена яма
2. Дълбочина: 1,2 м
3. Ориентация: югоизток — северозапад
4. Начин на погребване: трупополагане (направо)
5. Състояние на скелета:
а) степен на запазеност: 2. Отчасти: запазени череп и ребрени кости
б) положение на скелета: 4. Неопределимо
6. Гробен инвентар:
б) монета на Аполония 250—225 г. пр. н. е. в устната кухина
7. Дата: втората половина на III в. пр. н. е.
Желаете ли да продължите? (да/не)
Моля, изберете гроб от 1 до 801?
Гроб №...
1. Граден с керемиди гроб: керемидите образуват двускатно покритие над скелета, поставени по три на дългите страни и по една керемида в отвесно положение на триъгълните отвори.
2. Размери на керемидите:
височина — 0,66 м
широчина 0,57 м
дебелина — 0,02 м
Дълбочина: 0,80 м.
3. Ориентация: североизток — югозапад (главата на североизток).
4. Начин на погребване: трупополагане (направо).
5. Състояние на скелета:
а) степен на запазеност: 1. Напълно
б) положение на скелета: 1. Изпънато
в) полово-възрастова характеристика: мъж, възрастен
6. Гробен инвентар:
а) паничка с червен цвят
паничка с черен фирнис
гутус
б) малка монета на Аполония?
7. Дата: втората половина на II в. пр. н. е.
Желаете ли да продължите? (да/не)

По такъв начин потребителят има възможност да разглежда последователно всички погребения или да изведе на екрана тези, които са необходими за неговото изследване. Процесът на преглеждане на всяко отделно погребение завършва с предложение от страна на микрокомпютъра — „Желаете ли да продължите? (да/не)“.

При положение, че прегледът на отделните гробове е удовлетворил потребителя, т. е. отговорът е „не“, МКП предлага да се запознае с подобни паметници. В случай, че това е необходимо, т. е. „да“, на екрана на монитора се появява информация, предлагаща списък на местата, където са открити подобни паметници, намиращи се на територията на България, Гърция, Италия, Румъния, СССР. Ако потребителят не се нуждае от по-нататъшна работа, т. е. „не“, микрокомпютърът се връща към главното „меню“.

Освен това пакетът предоставя възможност за запознаване с литературата, посветена на изследвания обект и подобните паметници, представена в следната последователност: монографии, статии, съобщения. В случай, че библиографските справки не са нужни, пакетът позволява връщане към главното „меню“.

След прегледа на литературата микрокомпютърът автоматично връща потребителя към главното „меню“ и позволява да се започне работата по други направления: области, култури, паметници.

По такъв начин разгледаният основен режим на работа на ППП „Археология“ позволява на потребителя в кратък срок и в достатъчна степен на детайлизация да се запознае с информацията, характеризираща значителния археологически материал, натрупан в резултат на проведените разкопки. Трябва да се подчертае, че в качеството на допълнителна функция пакетът позволява да се получат резултати от анализа на количествената характеристика на отделните съставки във вид на таблици, графики и др. (графика 1 и 2).

Използването на ППП „Археология“ позволява да се откроят и обобщят основните признаци на погребалните обреди, практикувани от жителите на Аполония Понтика през периода V—III в. пр. н. е. Трупополагането е господстващ начин на погребване през целия период на функционирането на некропола в местността Калфата (98,2%). Тялото е полагано направо в изкопаната в пясъка или глинестата почва яма, или е използван дървен ковчег, керамичен саркофаг. За погребване на кърмачета, малки деца и юноши са употребявани

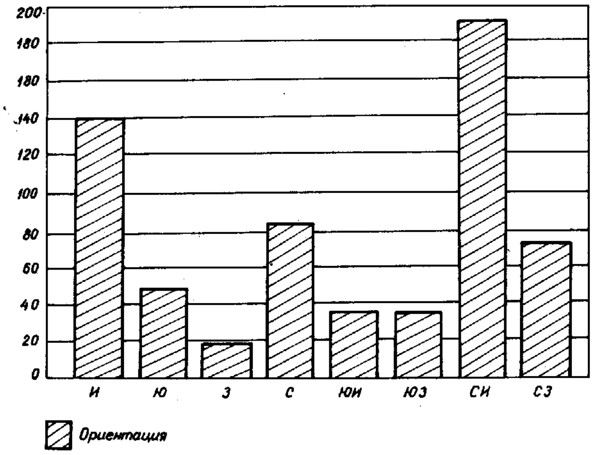

1

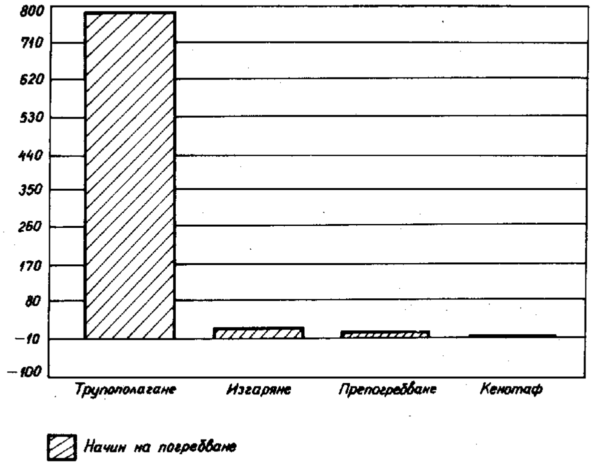

2

- *Графика 1*
- *Графика 2*

амфори и питоси. За изготвянето на градени гробове са използвани камъни или керемиди.

Преобладава източната ориентация — 47,4% (тук се включват и гробовете, ориентирани на североизток и югоизток). Обикновено скелетите са в изпъната поза. Поставянето на трупа в свито положение или със свити крайници и на една страна се среща много рядко.

Покойниците са съпровождани от погребални дарове. Погребения със сравнително богат или беден гробен инвентар са представени сред всички видове гробни съоръжения. Липсата на предмети в 314 гроба може да се дължи на нетрайността на материала, от който е бил изготвен погребалният дар, или е резултат от влиянието на различни вярвания и представи.

„Харонов обол" — обичаят да се поставя малка монета в устата или в ръката на покойника е засвидетелстван в 6,2% от изследваните гробове. Започва да се практикува от средата на IV в. пр. н. е., като най-голямо разпространение получава през III в. пр. н. е.

Трупоизгарянето е много рядко практикуван начин на погребване — само 1,6%. Изгарянето е извършвано извън мястото на погребване, вероятно не на територията на некропола, тъй като в разкопаната му част не са открити следи от клада. Горелите кости и погребалният инвентар са погребвани в битови съдове, керамични и каменни урни.

В единични случаи е извършвано препогребване, като изтлелите кости са събирани в керамични урни (0,5%), а символични погребвания — кенотафи, са засвидетелствани само в три случая.

Надгробни паметници отбелязват мястото както на обикновения гроб — яма, така и на градения с камъни гроб. Това са четвъртити каменни блокове с надпис, съдържащ собственото и бащиното име на покойника, или името на съпруга, ако се отнася за жена.

Изучаването на погребалния обред, характерен дори само за един некропол, показва някои несъвършенства във фиксирането на данните, което се дължи до известна степен на липсата на аргументирана, унифицирана терминология.

Разбира се, разгледаният пакет подлежи на изменения и преработване, което изисква привличането на определен кръг специалисти — археолози, историци, а също и специалисти по обработка на информацията и системите. Този опит за използване на микрокомпютър за систематизиране на археологически материали от некропол за изучаване на погребалния обред е успешен и авторите ще бъдат благодарни на специалистите за забележките и допълненията, които ще послужат за усъвършенстване на пакета и изграждане на информационно-справочна система на археологически данни въз основа на използването на съвременните микрокомпютри.

[1] В областта на археологията съществуват теоретични разработки по този въпрос: Ж.-К. Гарден. Теоретическая археология. М., 1983, 226—228; И. С. Каменецкий. Код для описания погребального обряда. Древности Дона. М., 1983, ч. I, 221—250; Код для описания погребального обряда. ч. II. — В: Археологические открытия на новостройках. М., 1986, 136—194 и пос. лит.; В. А. Кореняко. К методике изучения погребений со скорченными скелетами. — СА, 1984, 3, 5—17; Г. Ф. Никитина. Погребальный обряд культур Полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. — В: Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — I тысячелетии до н. э. М., 1974, 5—132; Систематика погребального обряда племен Черняховской культуры. М., 1958; И. А. Сорокина. Погребения эпохи поздней бронзы в Западном Предкавказье (к методике исследования). — В: Археологические открытия на новостройках. М., 1986, 33—69 и пос. лит.

[2] И. Венедиков. Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. — В: Аполония на Черно море. РП, II, 1948, 7—29; Разположение на некропола и организация на разкопките през 1947—1949. — В: Аполония. С., 1963, 7—59.

[3] Същият. Метални и костени предмети от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, 313—320; И. Венедиков, В. Велков. Надгробни плочи от некропола на Аполония. — Аполония, С., 1963, 325—329; Т. Герасимов. Монетите от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, 331—340; Ц. Дремсизова. Теракотите от некропола на Аполония. — В: Аполония на Черно море. РП, II, 1948, 53—58; Теракотите от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, 275—286; Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. — В: Аполония на Черно море. РП, II, 1948, 31—52; Антична керамика от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, 65—274; Г. Михайлов. Надписи, намерени в Созопол през 1946 г. — В: Аполония на Черно море. РП, II, 1948, 59—67; Я. Младенова, Накитите от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, 293—304; Погребалните венци от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, 287—292; М. Рехо-Бумбалова. Черно- и червенофигурна атическа керамика от България. Автореферат на дис. С., 1986.

Etude de la cérémonie funèbre à l'aide de micro-ordinateur (d'après les matériaux d'Apollonia)

K. PANAIOTOVA, S. A. OHRIMENKO

(Résumé)

Dans le présent article sont étudiés les résultats de l'utilisation de micro-ordinateur pour le traitement des données des études archéologiques de la nécropole d'Apollonia Pontica dans la localité „Kalfata", en vue d'être analysées les possibilités d'étude de la cérémonie funèbre à l'aide d'une machine électronique calculatrice. Sont étudiées également les perspectives assurant la création d'un système de renseignements automatique, l'automatisation du processus d'introduction, de conservation, de recherche et de déduction de l'information nécessaire. Dans le paquet préparé, l'information est contenue sous deux formes: dans des catalogues avec des listes des fails et dans les fails mêmes, où sont gardées les données, les programmes et les textes. En qualité de fonction complémentaire, le paquet permet d'obtenir des résultats de l'analyse de la caractéristique quantitative des différentes parties composantes sous forme de tables, de graphiques et autres.

L'utilisation des paquets de programmes appliqués permet de dégager et de généraliser les indices fondamentaux des cérémonies funèbres, pratiquées par les habitants d'Apollonia Pontica pendant la période V^{e}—IIIe s. av. n. ère.

Критика и рецензии

Д. С. РАЕВСКИЙ. МОДЕЛЬ МИРА СКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ. М., Наука, 1985. 255 с., 37 рисунки

Името на съветския скитолог Д. С. Раевски е много популярно не само в СССР, но и в редица страни, където изследванията върху културите на варварския свят представляват интерес за науката. За тракологията неговите трудове имат голямо значение както от гледна точка на методологията, така и в аспекта на конкретните интерпретации. Новата му книга е посветена на „модела на света в скитската култура". Това означава, че той реконструира този модел по наличните данни и проверява как той функционира в отделните културни текстове: поведение, фолклор, обред, мит, изобразително изкуство.

Раевски прилага принципите на структурната антропология, според която културата е начин да се структурира окръжаващият свят, да се прилага характерният за нея модел при създаването на всеки отделен текст. Това предполага стихийна системност на всяка митология, тъй като именно митът дава модела в културата на архаичните общества. Именно системността е необходимото условие за функционирането на мита като устойчива форма на обществено съзнание. Но за да действа, митологията трябва да притежава неизменно инвариантно ядро. И пак, за да работи, за да е ефективна, митологията трябва да продуцира безкрайно количество варианти, т. е. конкретни повествувателни текстове. Все пак културата на даден период или народ има зададени известни предели на вариативност, изразяващи се в предпочитани кодове, в една избирателност спрямо формите на повествуване, в определена насоченост към източници на инспирация. Другояче казано, търси се съотношението между конкретни текстове и един мегатекст, който продуцира отделни варианти за дадена етническа или културна общност. Една културно-историческа реконструкция по необходимост е принудена да търси характеристиките на този мегатекст, тя съсредоточава повече вниманието си върху системността на митологията, отколкото върху отделните митове (варианти), тъй като за такава степен на конкретизация на реконструкцията най-често отсъстват данни.

Изследователят на скитската (а и на тракийската) култура разполага с няколко вида текстове: инописания (т. е. свидетелства на чужди на дадената етнична среда), автентични описания (чужди, но етнографски надеждни, местни, смесени), паралели на индоарийско равнище, повествувателни, неповествувателни (напр. изобразителни, археологически и др.). Тези текстове са дошли до нас кодирани по различен начин: зооморфно, антропоморфно, фитоморфно, пространствено, смесено и т. н.

Както проличава, Раевски прави един опит за семиотично описание на скитската култура. Това е съвършено нов поглед и нов начин за осмисляне на огромния материал. Читателят може да е съгласен или не с тази методология, която като всяка друга си има своите недостатъци, но и своите предимства. Значимостта на този труд се състои в чистотата на прилагането на методологията и в резултатите, които се постигат по този път и които не могат да бъдат отречени.

Един от забележителните методологически приноси на автора е разглеждането на „историческите" сведения (главно писмени) като фолклорни. Така описанията на Херодот за географията на Скития се оказват повлияни от фолклорния модел за „квадратната земя", етногоничната легенда е по-скоро генеалогична и т. н. Историческата информация, на която някои автори толкова се доверяваха, при по-близък прочит се оказва всъщност псевдоисторично описание, конструирано по фолклорни модели. Раевски правилно вижда в историческия факт, преразказан от античните автори, осмислянето на всяка постъпка в архаичното общество чрез митичен прецедент, подаден като псевдоисторическо събитие (срв. тълкуването на постъпката на скитския цар Скил у Херодот). В тази глава авторът убедително показва, че в архаическото общество фолклорът дава моделите, а „историзмът" е резултат от художествената реализация на фолклорния модел.

Третата глава е от особено значение за всички, които се занимават с произведенията на архаичното изкуство като база за митологически реконструкции („Скитското изобразително изкуство като динамична семиотична система"). Авторът съзнава опасността от схващането, че всеки знак притежава свое неизменно значение, съпровождаща семантичните интерпретации. Семиотиката разглежда знаците като независими от съдържанието, те могат да го променят в зависимост от дадения контекст. В тази светлина по нов начин се очертават и проблемите за съотношението между зооморфния и антропоморфния код в скитското изкуство. Едва ли още може да се поддържа тезата за еволюцията от зооморфна към антропоморфна представа за боговете, поради което се смяташе, че животинските и човешките изображения в изобразителните паметници са два последователни етапа в художественото развитие на скитите. Чисто исторически авторът подкрепя своята теза, че става дума не за етапи в еволюцията на митологичните представи, а за предпочитание към определен код през даден период, обусловено от конкретни историко-социологични причини. Предлагам на читателя внимателно да се запознае с аргументите на автора по повод предпочитането на зоологическия код в обяснението, защо зоологическите класификатори са победили антропоморфните в ранния етап на скитското изкуство (VI в. пр. н. е.). Според Раевски зоологическият код осигурява по-лесно интерпретиране на заетите иконографски мотиви, той не образува повествувателни текстове, той е най-лесен като прочит при заимстване като най-обемен език. Майсторите виждат във фигурата на животното или в неговото поведение повече възможности като класификатор при структурирането на света. Статистиката, направена от Раевски, на най-често използваните в „животинския стил" образи доказва тяхното разпределение по основните зони на космоса, т. е. значението им като класификатори в различните нива в тричастния вертикален модел на света. А новата трактовка на популярната в скитското изкуство поза на свил се хищник (обграждане на света от тялото на антагониста) е показател за кодиране на хоризонталната структура на космоса. Тук, разбира се, не може да бъде отминат „тотемизмът". Авторът по нов начин се връща към него — именно силните следи от този етап на религиозните представи обуславят значимостта на животинските класификации. Тънко иконографско наблюдение намираме и в интерпретацията на позата на лежащото животно със свити под тялото крака — това е позата при жертвоприношение. Едно сравнение с позата на овена от жертвоприношението, изобразено върху тракийския шлем от Коцофенещи, потвърждава тази идея. В тези страници изключително професионално и с методологическа чистота се показва съотнесеността между животинския, пространствения, поведенческия код в семантиката на „животинския стил“. Всичко това нанася съществен удар върху разпространената идея, че формата на предмета обуславя иконографията на изображението, което го украсява. Излиза, че е точно обратното и няма защо да правим от древните майстори неумели формалисти.

По-нататъшното развитие на зоологическия код върви по линия на използване частите на тялото като пространствени класификатори, т.е. чрез комбинирането на зоологическия, пространствения и телесния код се построява една художествена структура, отражение на космическия модел. Най-после, животинският стил въвежда и цели повествувания, най-често — борба между животни. Раевски вижда в това влияния на гръцкото изкуство — животинският репертоар е заимстван от скитския фолклор, но едва гръцките художници са в състояние да претворят тази наличност.

Преминаването (или по-скоро връщането) към антропоморфния код се налага, защото зоологическият не е информативен, той е само мнемотичен, но не конкретизира информацията, докато човешките изображения позволяват едно по-разгърнато митично (епично) повествуване, от което има нужда царската идеология. Чрез тях митът се актуализира, т.е. те изпълняват функцията на обреда. От изключително значение и за тракологията е обяснението, което Раевски дава, на елинския принос в скитската култура, тъй като в много отношения процесите на взаимодействие между изкуствата на елини и варвари са типологически тъждествени. От една страна, изборът на образите и темите показва активност на скитските клиенти (напр. Херакъл). От друга, гръцките майстори разработват скитски сюжети от епичния или митологичния цикъл. От трета, върху чисто скитски предмети (напр. горити) се представят елински сюжети, но със скитски прочит — в това отношение интерпретацията на сцените из живота на Ахил е образцова. Изводът е паралелен на този, който е правен и за тракийската действителност: гръцките произведения не са доказателство за заимстване от скитите на елински култове, нито за религиозен синкретизъм, нито за битуване на елински митове в скитска среда. Това е един начин за използване на готови чужди семиотични структури за местно митологично съдържание.

Блестящ извод и резултат от прилаганата в книгата методология е анализът на изобразителната семантика на знаменития пекторал от Толстая могила — най-разгърнатата космограма сред паметниците от Скития. Няма да се спирам подробно върху него, защото той е вече добре известен на читателя по предварителни публикации на автора.

Искам да изпреваря едно предубеждение. Раевски постоянно подчертава, че всеки изобразителен текст всъщност представлява една космограма, т. е. модел на космоса, предаден в някакъв код или в усложнена комбинация от кодове. Това обаче не означава, че майсторите са имали постоянно една и съща цел — да убеждават в познатия модел на света. Те създават изоморфни текстове наистина, но изоморфни само в крайна сметка — по отношение на мегатекста, на инвариантното ядро на митологията. Всъщност те са създавали различни варианти на един и същ мит, особено в по-разгърнатите повествувателни текстове. И това се осигурява не само от прилагането на различни кодове, но и от тяхната комбинация в различни части или елементи на текста. Търсенето на общото — на характеристиките на мегатекста, е задача на изследователя, който трябва да намери структурата под пъстрото многообразие на реалната картина на изкуството или фолклора. Но и майсторите, както и народните певци не са могли да се отклонят от този митологичен модел за света, който е пронизвал и управлявал тяхното мислене, който е структурирал всяка човешка дейност в архаичното общество. Цялата работа на Раевски е пронизана от патоса да се проследи механизмът на митопоезиса, на семиозиса — от модела към конкретната му художествена реализация. И не трябва да мислим, че обедняваме една култура, ако разкриваме нейната системност. Нима обедняваме природата, като разкриваме нейните закони, проявяващи се чрез на пръв поглед безкрайно различни явления? Заслугата на Д. С. Раевски е в това, че защитава единството на културата на едно архаично общество, като го изследва в толкова различни художествени реализации — от Херодотовите описания до реликтите в нартския епос, от шедьовъра на гръцката торевтика до „примитивното“ произведение на скитския майстор. Зад всички тях стои една цялостна и системна картина на света. Нейните закономерности са показани в действие — тя постоянно се репродуцира в най-различни варианти, което е най-доброто доказателство за нейната ефективност.

ИВАН МАРАЗОВ

JOHN BOARDMAN. I GRECI SVI MARI. TRAFFICI E COLONIE. Firenze, 1986, 330 p., ill. 313 черно-бели, 16 цветни

Книгата на Дж. Бордман, професор по класическа археология при Университета в Оксфорд, е публикувана за първи път през 1964 г., преиздадена през 1973 г. и предложена още един път на учените през 1980 г. от английското издателство Thames / Hudson. Точно в този последен вариант, допълнително обогатен с библиография и илюстрации, тя излезе на италиански език, предхождана от предговор на М. Кристофани.

Дж. Бордман си поставя за цел да потърси следите на гърците в земите, посещавани от тях и там, където са пребивавали постоянно, както и допира им с местното население. Авторът определя като граници на изследването си края на бронзовата епоха и 480 г. пр. н. е. — т. е. годината, в която Гърция се налага на Изток над персите, а на Запад над Картаген. Посочват се фазите на първите движения на гръцките мореплаватели на Изток и Запад (IX—VIII в. пр. н. е.), както и на Север и Юг (VII в.). Подчертава се засилването на елинските позиции по отношение на мощни съперници като перси, финикийци, етруски, и окончателното преминаване на Древна Гърция от относителна бедност към едно ръководно положение и голям културен разцвет.

Особено внимание в книгата се отделя на Древния Изток — Северна Сирия, Фригия, Лидия, Персия, страни, в които са били открити редица археологически паметници от голямо значение. Освен тях предмет на подробно изследване са Египет, Лидия, Киренайка, Велика Гърция, Сицилия, Етрурия, Северна Испания, Адриатическата и Черноморската област.

Бордман извлича важни сведения от писмените и археологическите извори и главно от вносната керамика, която е запазена навсякъде в по-голямо количество. Фрагментирана или в добро състояние, тя е предмет на изкуство или обикновен амбалажен съд за ценни стоки — дървено масло, вино, парфюм. Това позволява на автора както да разкрие родния край на първите гръцки колонисти, така и да скицира историята на търговските инициативи във всяка отделна географска област. Той често отбелязва колко е рисковано да се стигне до по-общи заключения върху развитието на гръцката търговия през най-ранния период единствено въз основа на откритата в дадени географски области най-популярна фина вносна керамика. Коринтските и атическите рисувани съдове например биха могли да се свържат едновременно с търговските инициативи на градовете от Гърция и Мала Азия, с пряката и с посредническа търговия на производителните центрове.

Авторът изследва географските особености на страните, в които са засвидетелствани гръцки поселения и архитектурните структури, свързани с тях. Така се дава една представа за предполагаемите причини, които са накарали гърците да се ориентират към толкова далечни страни (основаването на колонии и търговия), и формите на заселване (апоикия, емпорион, търговско пристанище), както и за физиономията на търговската мрежа (на малък и голям обсег).

Като типичен пример на апоикия се споменават градовете Кума, Сибири, Сиракуза и Джела в Италия, Истрия и Олбия по Черноморското крайбрежие. Те се намират в области, които предлагат просторни земеделски площи и са в състояние да осигурят на гръцките центрове самоснабдяването. Анализът върху структурите на поселение и на неговото първоначално бавно разширяване, както и откритието на женски гробове от архаичния период, съдържащи лични украшения от местен тип, дават основание на Бордман да направи интересни констатации. Те се отнасят главно до демографски проблеми, които засягат едновременно както колонистите, така и местното население в рамките на апоикията.

Разглеждат се подробно гръцките емпории в Ал Мина на устието на р. Оронте (Сирия) и в Тел Сукас, в земите на Армейте от Хама. Анализират се две значителни търговски пристанища, тези в Наукратис — Египет, и в Грависка — Етрурия. Те, снабдени със светилища от гръцки тип, са били предназначени главно за обмяна на стоки.

Значително място е отделено на изследване формите на гръцката търговия — търговия с малък и голям обсег. Първата се свързва с обмяната между колониите, а втората — с дейността на професионалните търговци. Те са изпълнявали ролята на посредник между гръцката аристокрация и чуждестранните власти, като докарвали стоки в търговските пристанища и ги продавали на местните жители, които от своя страна гарантирали тяхното разпространяване във вътрешността на страната.

Най-съществена част от книгата е посветена на темата „контакт“ между гърците и местното население. Чрез компаративния анализ на културните обстановки в Гърция и в географските области, включени в елинските търговски итинерарии, Бордман изтъква широка гама форми на „контакт“. При този допир в определени случаи гърците предавали своите знания и умения (на Север и на Запад), а в други сами използвали чуждия опит (от Изток и Юг). Поради тези контакти между гърци и „варвари“ според учения за радикални процеси на преобразование при местното население в Южна Италия, Сицилия и Велика Гърция то бързо се елинизира и създава едно колониално изкуство, което може да се смята за истински клон на гръцкото изкуство. В северния Понт се изтъкват феномени на взаимна културна асимилация. Това очевидно се отнася главно за Олбия и Березан въпреки големия гръцки принос при раждането и развитието на гръцко-скитското изкуство. Според автора и в Етрурия гърците играят, общо взето, главната роля. В тези земи тяхното влияние е отразено в местното керамично производство, в погребалната живопис, в обработката на бронз и в глинената пластика. Гърците предлагат в Етрурия нови технологии и идеологически модели (например в живописта). По-различна е картината, която се очертава в Голиския Изток и Египет, две географски области, влияещи твърде много върху гръцката материална култура. Чрез торевтиката, предметите от слонова кост, бронзовата пластика и тъканите гърците възприемат редица декоративни системи от Изтока. Контактът с източното изкуство води до появата в гръцкия художествен репертоар на зооморфни и растителни фризове и към разпространяването на антропоморфния фриз с изобразителен текст. Това влияние е силно и при изработването на мебели и облекло. Източният вкус се е наложил в столовете с крачета и странични облегалки с формата на животинска глава. Източна е употребата на клането в пиршеството. От Изток гърците възприемат и писмеността от азбучен тип, писменост, която те приспособяват към своя език и диалекти. Египетски елементи влияят върху развитието на гръцката архитектура (например в дорийския ордер) и на монументалната скулптура (например използването на камъка). Изображенията на младите куроси имитират много според Бордман египетски модели. Голямата алея с мраморни лъвове в Делос без съмнение наподобява египетските алеи, фланкирани от лъвове и масивни седящи човешки фигури.

В рамките на археологическата литература в книгата на Бордман за първи път се анализира като цяло гръцкото присъствие по море през архаичната епоха и се изтъкват фазите на развитие на мореплаването и на елинското проникване в нови страни. Дава се оценка на последиците от гръцкото присъствие както в земи, които притежават древна култура (Египет и Близкия изток), така и в далечни страни, по-малко цивилизовани.

Този труд е една важна основа за изследване на гръцката история и главно на колонизационния и търговски феномен по море. Читателят, който е имал възможността да се запознае по-отблизо с понтийската проблематика, не може да не забележи многобройните празнини, които книгата представя относно Тракия и главно за гръцките колонии по понтийското крайбрежие (17 реда за Аполония, 7 — за Месамбрия, 7 — за Одесос).

Авторът отбелязва, че за балканската област има много бели петна и че не е лесно да се уловят както точните хронологически граници, така и начините, по които е бил установен контактът между гръцкия свят и местните култури (илири, македонци, траки), че много трудности се срещат даже и при един опит да се потърсят териториалните граници между гръцкото и местното население през отделните исторически периоди. Изглежда, по този въпрос би трябвало да се посочат на Бордман редица изследвания на българските учени и открития, направени в последното десетилетие в България. Касае се за археологически сведения, които обогатяват картината на гръцките архаични материали в тракийските селища (напр. този в дн. Дебелт) по понтийската ивица, които свидетелстват за контакти с гръцкия свят, установени от траките в един много ранен период. Не по-маловажни са и данните, които предлагат подводните проучвания. Те позволяват да се свържат котви и слитъци, намерени по Черноморското крайбрежие с предколонизационния период. Освен това едно пряко запознаване с резултатите, постигнати от българската археология от първата половина на века нататък, не би позволило на Бордман например да „не допуска“ съществуването на нито едно селище в предколонизационната епоха, там, където се простира милетската колония Аполония, да пренебрегва метала между главните ресурси в нейния хинтерланд, което би му предложило редица важни данни за северното пристанище на Месамбия и пр.

Трябва все пак да се признае, че пропуските на Бордман се дължат в голяма степен на липсата на информация за редица проучвания, направени през последните десетилетия в понтийската област от българските археолози. Книгата кара следователно да се мисли сериозно за необходимостта от координирана научна програма, която да позволи да се фокусират основните проблеми от историята на гръцката колонизация по западнопонтийския бряг, както и да се запознаят всички учени чрез задоволителни научни публикации с постиженията на българската наука, постижения, които са без съмнение огромни.

МАРИЯ РЕХО

Преглед

XIII Международен конгрес по класическа археология

От 24 до 30 юли 1988 г. в Западен Берлин се проведе редовният XIII международен конгрес по класическа археология с основна тематика, посветена на елинизма.

Конгресът бе организиран от Германския археологически институт съвместно с Международната асоциация по класическа археология, с главен организатор и ръководител на конгреса проф. д-р Едмунд Бухнер, президент на Германския археологически институт. В конгреса взеха участие около 1000 археолози от повече от 20 страни. Участие взе и делегация от НР България в състав от 14 души: от Археологическия институт с музей и Института по тракология при БАН, Катедрата по археология при СУ „Климент Охридски“, Археологическия музей във Варна.

Основната тема „Елинизъм“ бе разгледана в пет подтеми, последователно в пет дни с предобедни пленарни заседания и следобедни, съответно в четири секции.

Тържественото откриване стана на 23 юли със слово от проф. Е. Бухнер. От името на Международната асоциация по класическа археология говори проф. Мария Скуарчиапино (Рим). Конгресът бе поздравен от името на кмета на Западен Берлин.

Встъпителен доклад по основната тема изнесе проф. Николай Химелман — „Елинизмът в археологията“.

Първата подтема бе: „Елинизмът в Изтока“ и съответно в четирите секции: секция 1 — архаична и класическа пластика, секция 2 — керамика. В тази секция научно съобщение изнесе доц. Л. Гетов по хронологични проблеми, предизвикани от съгласуването на имената на епонимите и на производителите върху амфорни печати от о-в Родос; секция 3 — Азия, секция 4 — Италия и Испания. На 25 и 26 юли бе проведен и колоквиум по темата: Хермоген и архитектурата от ранно-елинистическата епоха.

Втората подтема бе: „Елинизмът на Запад“, съответно в три секции: секция 1 — елинистическа пластика, секция 2 — Сирия, секция 3 — Етрурия.

Третата подтема бе: „Елинистическата скулптура“, съответно в секциите: секция 1 — елинистическа пластика. В тази секция научно съобщение изнесе ст. ас. Тотко Стоянов — Артемида и Ифигения, тълкуване на фрагмент от статуарна група, открита в долината на р. Струма; секция 2 — дребно изкуство, секция 3 — архитектура — метрология, секция 4 — Близкият изток — Кипър — Египет.

Четвъртата подтема бе: „Елинистическо изкуство“. На пленарното заседание на 28 юли един от основните доклади бе изнесен от проф. д-р Ал. Фол „Съкровището от Рогозен — към проблемата за елинизма в Югоизточна Европа“. В четирите секции: секция 1 — елинистическа пластика, секция 2 — торевтика — религия/култ. Тук научни съобщения изнесоха ст. н. с. В. П. Василев — „Майстори и ученици в едно късноархаично ателие за бронзови изделия“, н. с. Ал. Минчев „Елинистически златни накити от елинските колонии по Западното Черноморие“, секция 3 — крепостно строителство — урбанистика, секция 4 — Егейският свят — Анатолия.

Петата подтема бе: „Архитектура и градоустройство през елинизма“, съответно в четирите секции: секция 1 — римска пластика. Тук научно съобщение изнесе н. с. Петко Георгиев за римски капаци на саркофази от Тракия и Мизия; секция 2 — иконография, секция 3 — Рим — римски храмове, секция 4 — Егейският свят — Пелопонес/Епир.

Предобедното заседание на последния ден бе проведено само в секционни съвещания: секция 1 — иконография, секция 2 — мозайки/живопис. Тук научно съобщение изнесе Асен Чилингиров — „Елинистически традиции в българското средновековно изкуство“; секция 3 — Пергамон, секция 4 — Тракия и Балканите (ръководена от проф. В. Велков). Тук бяха изнесени повече научни съобщения от български учени: В. Велков — „Кабиле — един елинистически град в Тракия“, ст. н. с. М. Чичикова — „Тракийските гробници от елинистическата епоха“, ст. н. с. В. Найденова — „Новооткрит митреум в Нове“, ст. н. с. М. Лазаров — „Някои наблюдения върху монетната циркулация в Северна Тракия през елинистическата епоха“. В работата на секцията взеха участие и проф. Теофил Иванов, ст. н. с Ал. Милчева, ст. н. с. Л. Огненова-Маринова без доклади. В тази секция бяха изнесени доклади и от други учени от балканските и средноевропейските страни: А. Вулпе (Румъния) — по проблеми около началната история на Истрос, Р. Васич (ФНРЮ) — по повод на една интересна находка от етруски произход, открита в Сърбия, М. Душек (Чехословакия) — „Влияния на гръцките понтийски градове върху развитието на траките“, А. Ерзен (Турция) — „Разкопките в Енос в Егейска Тракия“, Е. Барани-Бониш (Унгария) — „Гръко-римски традиции в спортния живот на Панония“.

Последното пленарно заседание бе посветено на доклади за най-значителните елинистически центрове — за столицата на Селевкидите, за елинистическа Атина, за градоустройството на елинистическите големи центрове Александрия, Пергамон, Никополис и др.

За участниците бе организирано посещение на музеите в Шарлотенбург.

Конгресът бе закрит тържествено с общи изводи за основните приноси от неговата работа върху проблемите на елинизма. Подчертана бе много добрата организация, допринесла за успешното му провеждане. Никъде другаде досега на подобни форуми по антична археология не са били така комплексно поставяни проблемите за различните страни на елинистическата култура във всички територии в Европа, Северна Африка, Предна и Мала Азия, където тя е проникнала. Изнесени бяха нови резултати от проучвания върху градоустройството, изкуството, културните взаимоотношения между елинистическата култура и местни култури. Осветлени бяха много проблеми на елинизма в археологическите изследвания — и в общотеоретичен план, и по отношение на конкретни, обхванати от елинизма територии, както и влиянието на елинистическата култура и по-нататък в римските провинции в системата на световната Римска империя.

Всички доклади (около 300 — пленарните изцяло, а останалите научни съобщения в резюме) ще бъдат публикувани в съответни томове. Това ще бъде сериозен принос, отразяващ съвременното състояние на проблематиката по елинизма в археологията, и подтик към по-нататъшни изследвания.

В. ВЕЛКОВ

„Заровеното съкровище: императорско сребро от Кайзераугуст“ (Рим, 1988 г.)

В залите на Палацо деи Консерватори — Кампидольо (Рим), в началото на 1988 г. бе изложено съкровище, намерено през 1962 г. в град Аугуст, на брега на р. Рейн, близо до Базел (Швейцария). Това е мястото, където през управлението на Август е основана от римляните Аугуста Раурика. Колонията е разположена на северната граница на римската империя и е свързана с важни сухоземни и речни търговски пътища. Тя преживява един дълъг период на разцвет, докато честите и жестоки варварски нападения не компрометират сериозно нейните позиции. Към края на III в. престава да съществува като колония. Построеният по заповед на император Диоклециан Castrum Rauracense поема защитата на рейнския лимес и става седалище на Legio I Martia. Каструмът функционира като важна база за организирането на военни кампании и едновременно играе значителна роля в борбите, водени между синовете на Константин и Магненций. Тъкмо към годините на тези борби вероятно е било заровено съкровището, открито в Аугуст. Доказва го присъствието на монети с изображения на синовете на Константин, както и на три сребърни слитъци с портрет на Магненций. Това позволява находката да се датира към средата на IV в.

Съкровището е било скрито до крепостните стени на каструма, грижливо прибрано в дървен сандък. То съдържа 254 сребърни предмета с общо тегло 37 кг. Между тях има многобройни монети и медальони; монетите са сечени в западни и източни монетарници от последните години на III до средата на IV в.

Основната част на съкровището е съставена от лъжици, чаши, купички, чинии, легени, подноси, светилници и други сребърни предмети, които обикновено са украсявали масата на най-големите личности в римското общество.

Лъжиците са два вида — с дълга тънка дръжка или с дръжка на илик, който завършва с глава на лебед. Чашите, купичките, чиниите и легените обикновено имат много скромна украса. Многобройните големи подноси са много фино обработени и предлагат сложни декоративни композиции. Така нареченият „Поднос на Еутичий“ е украсен с гъсто гравирани фини геометрични елементи. В тондото на подноса с морска вила, позлатена върху ниелиран фон, намира място група сгради, свързани помежду си чрез стълбища. Пред тях е изобразено море, пълно с риби и амурчета-рибари. На устието на същия поднос се редуват сложни геометрични елементи и сцени на лов.

Между най-ценните предмети от римската епоха, известни досега, може да се разглежда правоъгълният „поднос на Ариадна“. Тук е изобразена сватбата на Дионис и Ариадна в присъствието на сатир. Сцената е ограничена от ивици, украсени с гравирани растителни и геометрични мотиви. Редица декоративни елементи се сливат и в бордюра на устието, обработен чрез три различни техники — ниело, збалцо, трафор.

Осмоъгълният „поднос на Ахил“ е без съмнение най-сензационният предмет в съкровището. Той ни запознава с една много особена техника, при която среброто се обработва по същия начин, както мраморът. При този съд това е засвидетелствано от ясно видими следи, останали от инструментите. На устието се редуват осем сцени, всяка от тях ограничена от колони. Те илюстрират основните моменти в живота на гръцкия герой Ахил. В медальона, поставен в средата на съда, е изобразена срещата между Ахил, облечен като девойка, и Одисей, състояла се на остров Широ преди Троянската война.

Съкровището от Кайзер Аугуст е без съмнение една много важна находка в рамките на нумизматиката и главно в рамките на римската торевтика. То представлява всъщност една от най-богатите и пълни колекции на монети от тясно определен период и предлага данни относно многобройните техники, които торевтите владеят и най-често възпроизвеждат в този период, както и начините, по които ги комбинират в своите произведения. Същото хвърля нова светлина върху декоративния репертоар и темите, които се предпочитат в най-високите слоеве на римското общество. Присъствието на надписи върху някои съдове предлага нови данни за занаятчиите, за градовете производители, както и за вероятните притежатели на предметите. Споменати са майсторите Еутичий и Паусулупос, работилниците в Ниш и Тесалоники, Марцелиан и П. Ромул, вероятно големи чиновници на служба в каструма. Значението на находката се дължи освен това на важния факт, че съкровището, добре датирано чрез монетите, е всъщност една сигурна опорна точка в историята на римската торевтика.

М. РЕХО

По време на традиционните празници на културата, организирани от община „Тунджа“ през месец май 1989 г., проф. Велизар Велков бе награден с голямата награда на общината за изключителен научен принос в разкриването, експонирането и популяризирането на Националния археологически резерват Кабиле.

Книгопис

Общи съчинения

Велков, Велизар. Археологическата съкровищница на България. — Наша родина, 1988, № 6, 8—11.

Гочева, Златозара. Професор Христо Данов — учен и преподавател. — ИПр, 1988, № 8, 74—80.

По случай 80-годишнината му.

Йорданов, Кирил. Цели, задачи и перспективи на програма „Североизточна България". — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 9—13.

Йосифов, Михаил. Насекомите в древното изкуство. — Природа и знание, 1988, № 6, 5—7.

Кузманов, Г. Професор Велизар Велков на 60 години. — Археология, 1988, № 2, 65—66.

Марков, Николай. Проучвания върху историята на черната металургия по българските земи (VII—XIX в.). — Тр., ист. и теор. науката и техн., 3—4, 1987, 171—184.

Овчаров, Димитър, Стоян Витлянов и *Марин Димитров.* Дионисополис през ранновизантийската и раннобългарската епоха в светлината на последните археологически проучвания. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 229—235.

Овчаров, Димитър. „Истината няма две лица" (По повод сборника „Археологически данни по спора за гроба на Васил Левски в църквата „Св. Петка Самарджийска". Документи и становища. С., 1988, 484 с. Съст. Н. Тодоров). — Векове, 1988, № 6, 43—51.

Харитонов, Христо. Символи на човешката почит [надгробните паметници в България]. — Атеист. трибуна, 1988, № 1, 26—36.

Le Grand atlas de l'archéologie. Encyclopaedia universalis. Paris, Encyclop. univers., 1985, 425 p. ill.

Сведения за българските земи през всички епохи на много места в тома.

Праистория

Авилова, Л. Л. К изучению социальной структуры и идеологии племен гумельницкой культуры (по данным погребального обряда). — СА, 1986, № 1, 41—53.

По материали от некрополите във Варна, Девня, Голямо Делчево, Виница, Балбунар и Русе.

Ангелова, Илка. Предварителни резултати от разкопките на неолитното селище „Овчарово — гората". — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 31—36.

Бояджиев, Явор. Абсолютна хронология на неолитната и енеолитната епоха в Североизточна България. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 26—30.

Гарашанин, Милутин. Почеци бронзаног доба у Централнобалканској регији. — Зборник. Народни музеј. Ниш, 1, 1985, 11—16. Аналогии в керамиката от Езеро.

Генов, Николай. „Престижната икономика" на халколита. По следите на най-старата европейска цивилизация. — Отечество, 1988, № 6, 23—25.

Димов, Тодор. Приноси към проучванията на новокаменната епоха в Южна Добруджа. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 20—26.

Иванов, Иван С. Потопът и Варненската цивилизация. — Мор. свят, 1988, № 6, 47—51.

Николов, Васил. Архитектура и вътрешна уредба на една ранненеолитна къща от Слатина (София). — Бълг. етнография, 1988, № 2, 3—14.

Панайотов, Иван. Бронзовата епоха в Североизточна България. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 46—50.

Панайотов, Иван и *Стефан Александров.* За културата Магура — Коцофени в българските земи. — Археология, 1988, № 2, 1—15.

Попов, Неделчо. Новооткрити праисторически селища в южната част на Лудогорието. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 37—76.

Тодорова, Хенриета. Каменно-медната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1986. 278 с. с прил.

Рец.: Иван Сим. Иванов. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 188—192.

Тодорова, Хенриета. Проучвания на праисторическия некропол в Дуранкулак през 1985 г. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 14—19.

Шукерова, Алтънка. Култова пластика от праисторическото селище при село Пчеларово, Кърджалийски окръг. — Изв. музеите Юж. България, 13, 1987, 61—70.

Bakamska, Aneta et Stefan Alexandrov. Cultura Kostolac in Bulgaria. — Symposia Thracologica, 6, 1988, 31—33.

Blagova, St. Bronze Age in the Bulgarian Lands. Bibliography 1978—1984. — Thracia, 8, 1988, 155—246.

Hiller, Stefan et Georgi I. Georgiev. Tell Karanovo. 1987. Vorbericht über die 4. Kampagne der Österr. — Bulg. Ausgrabungen am Tell von Karanovo. Salzburg, [1988]. 34 p. ill., 1 Abb. (Schrifftenreihe d. Inst. für Alte Geschichte und Altertumskunde d. Univ. Salzburg. Reihe 1, H. 5 (1987).

Otto, Brinna. Die verzierte Keramik der Sesklo- und Diminikultur Thessaliens. Mainz, Phillipp v. Zabern, 1985. 180 p., 28 Abl., 59 Taf., 1 Farbtaf.

Паралели в рисувана керамика от Западна България, Дикилиташ — Слатино, Марица, Градешница.

Рец.: Henrieta Todorova. — Germania, 1988, No 2, 544—546.

Panajotov, Ivan. Studies on the Bronze Age in the Bulgarian Lands. (Historiographic Notes). — In: Stojanka Blagova. Bronze Age in the Bulgarian Lands. Bibliography 1878—1984. S., 1988, 157—175 (Thracia, 8).

Античност

Алексеев, А. Ю. Хронография Скифии второй половины IV века до нашей эры. — Археологический сборник, 28, 1987, 38—51.

За отношенията между скити и траки на базата на археологическите данни (с. 46); синхронна таблица за Македония, Северното и Западното Черноморие във втората половина на IV в. пр. н. е.

Атанасов, Георги. Тракийски селища и некрополи в Новопазарска селищна система. — Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 184—187.

Балканска, Ана. Археологически проучвания в двора на „манастира" в местността Сборяново в околностите на гр. Исперих, Разградски окръг. — Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 173—178.

Борисов, Борис. Исследование ранневизантийской керамики из Сливенского округа. — Thracia, 8, 1988, 90—118.

Ботева, Диляна. Оброчните плочки на Тракийския конник като знакова система. — Terra antiqua balcanica. Acta 3. S., 1988, 110—119.

Василчин, Иван. Глинени лампи от Черноморското крайбрежие на Южна Добруджа. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 59—70, 7 с. л. ил.

Вълев, Петър. Археоастрономическо изследване на слънчев часовник от района на Сердика. — Археология, 1988, № 2, 42—50.

Вълева, Ю. Пети международен колоквиум по антични мозайки в Англия. — Археология, 1988, № 2, с. 64.

Състоял се 5—12 септ. 1987 г. в гр. Бат.

Вълева, Юлия. Растителните мотиви в късноантичната погребална декорация. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 203—210.

Гергова, Диана. Тракийският обект в местността Камен рид край село Малък Поровец — разкопки, резултати, проблеми. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 165—172.

Гочева, Златозара. Мястото на Абритус и неговата територия в организацията на религиозния живот на провинция Долна Мизия. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 188—194.

Дерменджиев, Владимир. Археоастрономическа интерпретация на могилното подреждане в района на гр. Завет, Разградски окръг. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 295—298.

Димитров, Камен. Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 161—164.

Домарадски, Мечислав. Тракийски богати погребения. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 78—86.

Иванов, Димитър. Гробницата-мавзолей край село Бабово [Русенски окръг] и нейните древнотракийски паралели. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 99—105.

Иванова, Милена Димитрова. Ювелирството в Тракия през елинистическата епоха. Автореферат на дис... „канд. на истор. н.". С., 1988. 30 с.

Кабакчиева, Гергана, Соня Султова и *Павлина Владкова.* Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II—IV век. [Каталог на изложба]. С., К-т за култура, АИМ и др., 1988. 48 с. с ил.

Калоянов, Станимир. Проблеми на тракийския урбанизъм в гетските земи. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 73—77.

Китов, Георги. Свещени дарове в тракийска могила край Равногор в Родопите. — Изкуство, 1988, № 7, 40—48.

Колев, Камен. Тракийската крепост „Заград" край село Забърдо, Смолянско. — Изв. музеите Юж. България, 13, 1987, 71—97.

Колева, Татяна. Шумеро-вавилонският календар в бита на месопотамските цивилизации. — Природа, 1988, № 3, 67—70.

Крыкин, Сергей. Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья. — Thracia, 8, 1988, 58—83.

Минчев, Александър. Антично стъкло от Западното Черноморие (I—VI в.). II. Чаши. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 35—59, 1 с. л. ил.

Николов, Богдан. Тракийската находка от Галиче. — МПК, 1988, № 4, 29—32.

Четиринадесет сребърни позлатени апликации от края на III — началото на II в. пр. н. е., открити в 1918 г.

Неделчев, Неделчо. Космологични представи в Тракия (по материали от района на Долни Дунав). — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 67—72.

Николов, Никола, Славей Златев и *Катя Василева.* Астрономическият смисъл на тракийския паметник Татул [край с. Татул, Източните Родопи]. — Археология, 1988, № 2, 28—32.

Нинов, Лазар. Археозоологични проучвания на гробницата край с. Свещари. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 179—184.

Попов, Димитър. Една представа в изкуството на гетите (с оглед царската идеология). — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 61—66.

Порожанов, Калин. Методът на контактните зони за Североизточна Тракия (към края на II — началото на I хил. пр. н. е.). — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 56—60.

Салкин, Асен и Димитър Топтанов. Некрополи от скални гробници по Добруджанското Черноморско крайбрежие от нос Калиакра до село Камен бряг. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 195—198.

Датирани в III—V в.

Спиридонов, Тошо. За етническото съзнание у траките. Етнокултурни взаимодействия между траки и римляни. — Пробл. културата, 1988, № 6, 91—99.

Станчева, Магдалина. Слънчев часовник от околността на Сердика. — Археология, 1988, № 2, 39—42.

Стефанов, Йордан. Издирване и регистриране на антични селища в Исперихския край. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 120—124.

Стойчев, Тодор. Тракийско скално светилище при с. Байлово, свързано с култ към Луната. — Археология, 1988, № 2, 32—39.

Стоянов, Тотко. Нови данни за погребалните обичаи в Североизточна Тракия през ранножелязната епоха. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 51—55.

Тачева, Маргарита. История на българските земи в древността. Развитие и разцвет на робовладелското общество. С., Наука и изкуство, 1987. 281 с.

Тачева, Маргарита. Тракийските царе и понтийските колонии през късната елинистическа епоха. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 87—92.

Теофилов, Теофил. Анализ на стиловите особености в архитектурата на тракийската гробница край село Свещари. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 144—160.

Тонев, Любен. Градоустройството на гръцките полиси по българския черноморски бряг. — Техн. мисъл, 1988, № 1, 91—95.

Хараламбиева, Анна. Две готски фибули от V век от Марцианопол. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 74—78.

Хараламбиева, Анна и *Веселин Иванов.* Оброчни плочки от Варненски окръг. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 71—73, 1 с. л. ил.

Христова, Нина. Изкуството на траките в българските земи. — Родна реч, 1988, № 2, 61—64.

Христова, Нина. Изкуството през римската епоха в България. — Родна реч, 1988, № 3, 62—64.

Цанева, Мария. Траки на морския бряг. Новооткрито уникално тракийско могилно погребение. — Море, 1, 1987, 359—364.

Чичикова, Мария. Свещарската гробница — архитектура и декорация. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 125—143.

Barkoczi, Lászlo. Panonische Glasfunde in Ungarn. Budapest, Akademiai Kiado, 1988, 223 p., 117 Taf., 4 Abb. (Studia archaeologica, 9).

Привлича паралели от Нове, Ескус.

Bichir, Gh. Geto-Dacii din Muntenia in epoca romana. Bucureşti, 1984. XII, 176 p. ill. (Biblioteca de arheologie, 43).

На с. 252—254 привежда аналогии от Долна Мизия.

Рец.: Volker Wollmann. — Germania, 1988, No 1, 250—254.

Gočeva, Zlatozara. La vie religieuse à Philippopolis à l'époque romaine. — Thracia, 8, 1988, 50—57.

Henning, Joachim. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des I. Jahrtausends u. Z. Berlin, Akademie-Verlag, 1987. 176 p., 51 Abb., 56 Taf. (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42).

Рец.: Uwe Fiedler. — Prähistor. Zft., 63, 1988, No 2, 233—235.

Jordanov, Kiril. L'héritage culturel et historique des Thraces. — Thracia, 8, 1988, 84—89.

Kalojanov, Stanimir. Thraco-Persica. Thraces and Achaemenids 6th—4th B. C. — Bulg. histor. rev., 1988, No 4, 82—87.

Makiewicz, Tadeusz. Formy kultu bostw domowych na terenie Europy w starożytności. Poznań, 1987. 206 p. ill. (Uniw. im. A. Mickiewica w Poznaniu. Ser. Archeologia, 27).

Алтари и домашни огнища и от българските земи.

Naumann, Friederike. Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst. Tübingen, Ernst Wasmuth, 1983. 394 p., 49 Taf. ((Istanbuler Mitteilungen. Beiheft 28).

Noll, Rudolf. Römerzeitliche Gräber aus dem Raum von Vindobona. Mit einem Exkurs: Goldene Kratere als Nadelköpfe. — Germania, 1988, No 1, 69—93.

Намира аналогии в гробни находки от Дуросторум и Рациария (с. 85, 92).

Petre, Aurelian. La romanité en Scythie Mineure (IIe—VIIe siècles de notre ère). — Bulletin AIESEE, 17—18, 1987, 5—171.

Pirling, Renate. Ein sarmatischer Spiegel als Krefeld-Gellep. — Germania, 1988, No 2, 455—464.

Намира паралели в находки от българските земи (Чаталка).

Novae (Bulgaria). Badania zagraniczne Uniw. im. A. Mickiewicza w Poznaniu. — Informator archeologiczny. Badania rok 1986, 1987, 241—242.

Spiridonov, Tošo. La conquête de la Thrace par Rome et le problème de la conscience ethnique des Thraces. — Thracia, 8, 1988, 5—11.

Stanev, Nikola. Der Donaulimes (Sektor Novae — Transmarisca) in militärstrategischer Hinsicht während des 3.—5. Jahrhunderts. — Thracia, 8, 1988, 23—49.

Trohani, G. Influences hellénistiques dans la décoration des âtres géto-daces. — In: Ancient Macedonia. IV Internat. Symp., Thessalonique 21—25 sept. 1983. Thessaloniki, 1986, 661—666, 1 pl.

Публикува повече от 20 преносими огнища от българските земи.

Vasilev, Vasil P. Über den Bronzeguss in Zweischalen- und Teilformen. — In: Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten d. 9. Tagung über antike Bronzen, Wien, April 1986. Wien, [1988], 205—209.

Zahariade, Mihail. Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum. Bucureşti, Ed. Acad. RSR, 1988. 200 p. ill., (Biblioteca de arheologie, 49).

Средновековие

Аладжов, Д. Оборонительная система города-крепости Хасково. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 5—11.

Аладжов, Димчо. Старобългарската култура в Хасковския край (IX—XIV в.). — Юг, 1, 1988, 140—148.

Ангелова, С. Средневековый Дрыстр. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 1а, сек. 5. М., 1987, 5—11.

Антонова, В. Вклад Шумена в развитии средневекового города в Болгарии. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 1 а, сек. 5. М., 1987, 12—19.

Антонова, Вера. За старобългарското укрепление при с. Цар Асен — Русенско. (Общ обзор). — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 224—228.

Аспарухов, М. Две средневековые церкви Никополя. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 23—30.

Атанасов, Георги. Ранносредновековни амулети от Дръстър. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 78—88, 2 с. л. ил.

Бакалова, Елка. Принос към изследване на царската идеология в средновековна България. (Стенописите в църквата „Св. Архангел Михаил“ край Иваново). — Пробл. изкуството, 1988, № 3, 31—45.

Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий през вековете и тяхната иконографска еволюция. — Кирило-Методиевски студии, 4, 1987, 423—432, 4 л. ил.

Ваклинова, Маргарита. Археологията и някои проблеми на етногенезиса на българите. — В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С., 1988, 94—108.

Вендел, М. Результаты раскопок в Карасуре близ Рупките (Болгария). — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 1а, сек. 5. М., 1987, 41—43.

Вернер, И. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат — хан на българите. Отг. ред. Д. Овчаров. Прев. от нем. ез. М. Матлиев. С., БАН, 1988, 56. 32 с. прил. Рец.: И. О. Гавритухин. — Рж. Сер. 5: Обществ. науки за рубежом, 1988, № 6, 147—149.

Витлянов, Стоян. Колективна находка от земеделски оръдия от околностите на Преслав. — Бълг. етнография, 1988, № 1, 26—30.

Вылов, В. Средневековый Бдин и его замок „Баба Вида“. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3. вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 44—46.

Генова, Евелина. Археологическо проучване на средновековната крепост Плевен. — Изв. Нац. истор. музей, 7, 1988, 134—135.

Георгиев, П. Церковное строительство в Болгарии во второй половине IX в. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3. вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 63—75.

Джамбов, И. Средневековая крепость „Аневское кале“ под Сопотом. К проблеме о средневековом городе Копсис. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 83—90.

Джурова, Аксиния. Скалните църкви в Иваново. — Дарител, 1988, № 1, 20—23.

Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава.) Варна, Г. Бакалов, 1987. 302 с. с ил.

Рец.: Рашо Рашев. — Археология, 1988, № 2, 62—63.

Димитрова, Д. Средневековая крепость в г. Ямболе. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 91—98.

Добрев, Петър. Стопанската култура на прабългарите. С., БАН, 1986. 175 с.

Рец.: Иван Т. Крайнов. — Бълг. етнография, 1988, № 4, 68—69.

Дочева-Тодорова, В. Феодальное укрепленное жилище в болгарском городе XII—XIV вв. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 99—108.

Йорданова, Таня. Ловни сцени от Плиска и Преслав. — Лов и риболов, 1988, № 6, 24—25.

Йосифова, Мария. Нови паметници от Странджа. Керамика от акваторията на Урдовиза XV—XIX в. — Изв. Нац. истор. музей, 7, 1988, 121—133.

Колев, Иван. Тюрбето „Али Баба“ край Ябланово. — Атеист. трибуна, 1988, № 2, 66—72.

Из историята на свещените места.

Корнаков, Д. Локација и функција на сакралните објекти во средњовековните градови во Социалистическата Република Македонија. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сек. 6. М., 1987, 145—156.

Македонов, Димитър. Манастирът „Св. Георги“ край с. Белащица, Пловдивско. — Духовна култ., 1988, № 8, 18—26.

Манчева, Олга. Към топографията на средновековния Дръстър. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 218—223.

Митева, Нели. Символичното значение на чашата във Византия през XI—XII в. — Векове, 1988, № 6, 15—19.

Момчилов, Димчо В. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. — ИПр, 1988, № 8, 58—64.

Локализира я на 4 км западно от с. Терзийско, Карнобатско.

Морева, Росица. Пещ за строителна керамика в Пловдив. — Изв. музеите Юж. България, 13, 1987, 99—112.

Мутафов, Васил. Апокрифни и фолклорни мотиви при изграждане на кръстната композиция в каменната пластика. — Бълг. фолклор, 1988, № 2, 78—84.

Нешева, В. Мелник — столица деспотства Алексия Слава. — В: Труды V междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 1б, сек. 5. М., 1987, 34—43.

Обретенов, Боян. Епохата на царствените жестове. Манастирите и българският дух [през Втората българска държава]. — Родолюбие, 1988, № 6, 33—36.

Орачев, Атанас и Валери Русинов. Средновековен гръцки портулан за Българското Черноморие. — Старобългаристика, 1988, № 4, 76—91.

Панайотов, Николай. Нелегитимирани надгробни паметници [от мюсюлманските гробища в Североизточна България]. — Атеист. трибуна, 1988, № 3, 85—89.

Писарова, Весела. Средновековни пръстени от фонда на Окръжния исторически музей в Кюстендил. — Изв. Нац. истор. музей, 7, 1988, 156—169.

Рашев, Рашо. Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. — Археология, 1988, № 2, 57—61.

Станчев, Димитър. Ранносредновековни некрополи в Русенски окръг. (Предварително съобщение). — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 211—217.

Станчева, Магдалина. Софийската крепост през средновековието. — Военноистор. сб., 1988, № 6, 86—99.

Стефанов, Павел. Три неизвестни пътеписа за София. — Наша родина, 1988, № 4, с. 36.

Откъси от дневници на пътешественици от XVI и XIX в.

Стойнев, Анани Б. Българските славяни — митология и религия. Светогледен анализ. С., Нар. просвета, 1988. 144 с.

Стойнев, Анани. Светогледът на прабългарите. С., БАН, 1986.

Рец.: Петър Боев и Цветан Кардашев. Интересна книга за светогледа на прабългарите. — Филос. мисъл, 1988, № 4, 94—95.

Тотев, Константин. За албастровата икона на свети Георги от Пловдив. — Векове, 1988, № 6, 56—57.

Тотев, Константин. За една творба на стеатитовата пластика от Силистра. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 104—106, 1 с. л. ил.

Тотев, Константин. Към иконографията на сцената Уверение на апостол Тома. — Изкуство, 1988, I 10, 30—33.

Стеатитова икона от фонда на Окръжния исторически музей — Русе.

Тотев, Константин и *Димитър Станчев.* Творби на стеатитовата пластика. — МПК, 1988, № 4, 38—42.

От Велико Търново и с. Красен, Русенско.

Тотев, Константин. Темата за Йоан Кръстител в литературата и изкуството на Българското средновековие. — Старобълг. лит., 1987, № 21, 94—100.

Тотев, Тотю. Преславската рисувана трапезна керамика. — МПК, 1988, № 4, 33—37.

Тулешков, Николай. Пътища и пътни съоръжения в централните части на Балканския полуостров през късното средновековие. — Векове, 1988, № 6, 23—34.

Харбова, Маргарита. Архитектурно-градоустройствен анализ на старопрестолния Търновград. — Архит. — теор., ист., 1988, № 4, 11—22.

Христова, Нина. Българското изобразително изкуство от XV до началото на XVIII век. — Родна реч, 1988, № 6, 62—64.

Христова, Нина. Изкуството на Първата българска държава. — Родна реч, 1988, № 4, 62—64.

Христова, Нина. Изкуството на Втората българска държава. — Родна реч, 1988, № 5, 62—64.

Чанева-Дечевска, Нели. Развитие на църковната архитектура по българските земи през XI—XIV в. — Архит. — теор., ист., 1988, № 4, 3—10.

Янков, Д. Стара-Загора с VI до XI века. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии. Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 1б, сек. 5. М., 1987, 113—118.

Angelov, Dimităr. Die bulgarische Kultur im Mittelalter. — Старобългаристика, 1988, № 3, 3—14.

По исторически и археологически данни.

Michailov, Stamen. Les figurations dites „Kamennye baby“ et leur survivance tardive dans le culte funéraire chez les Bulgares. — Bulg. histor. rev., 1988, No 4, 55—68.

Ovčarov, Dimităr. Sujets cosmogoniques chez certains monuments provenant de la région du Danube Bas et Moyen. — Bulg. histor. rev., 1988, No 4, 73—82.

Popa, Corneliu et Gh. Dragan. Monimenti şi locuri istorice din Dobrogea medievală. Secolele X—XV. Bucureşti, Sport — Turism, 1987, 164 p. ill.

Popov, Atanasse. Texte incantatoire sur une céramique à sgraffito du monastère „La Grande Laure“ de Veliko Tirnovo. — Byzantina, 13, 1985, No 2, 861—866.

Sos, Agnes. Zalavar — Mosaburg, das befestigte Herrschafts- und Kulturzentrum des 9. Jahrhunderts in Pannonien. — Кирило-Методиевски студии, № 4, 1987, 148—159.

Werner, Joachim. Neues zur Herkunft der frühmittelalterlichen Spangenhelme vom Baldenheimer Typus. — Germania, 1988, No 2, 521—528.

Привлича паралели от шлемове от византийската крепост Нове.

Нумизматика

Витлянов, Стоян. Новооткрит царски печат от Велики Преслав. — Нумизматика, 1988, № 4, 38—40.

Владимирова-Аладжова, Дочка. Късноантично монетно съкровище от Марцианопол. — Нумизматика, 1988, № 4, 14—20.

Владимирова-Аладжова, Д. Находки печатей из раннесредневекового Шумена. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии. Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сер. 6. М., 1987, 41—43.

Димитров, Камен и *Сесилия Димитрова-Чудилова.* Късноантични и средновековни монети от некропола край с. Скравена, Софийска област. — Археология, 1988, № 2, 51—57. Рец: *К. Дочев* и *В. Пенчев.* „Откривателство“ или дилетантство. — Нумизматика, 1989, № 1, 44—46.

Димитров, Камен. Монетно съкровище от град Бяла. — МПК, 1988, № 4, 47—51.

Жеков, Господин. Непубликувани емисии от медни монети на Константинополската монетарница от времето на Юстиниан I (527—565). — Нумизматика, 1988, № 4, 20—24.

Йорданов, И. Имената на селищата в средновековна България според данните на сфрагистиката. — В: Труды V Междунар. конгр. славянской археологии, Киев, сент. 1985 г. Т. 3, вып. 2а, сер. 6. М., 1987, 126—136.

Йорданов, Иван. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра (III). — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 88—103, 3 с. л. ил.

Карайотов, Иван. Бронзова монета на Митридат VI Евпатор от крепостта „Малкото кале“ край Созопол. — Нумизматика, 1988, № 4, 12—14.

Кузев, Александър. Сребърни грошове в Добруджа през XIV в. — Изв. Нар. музей — Варна, 24, 1988, 106—116.

Лачев, Милко. Документи за видинските църковни бонове от 1881 г. — Нумизматика, 1988, № 4, 41—45.

Пенчев, Владимир. Историографски преглед на проучванията в областта на българската средновековна нумизматика. — Изв. Нац. истор. музей, 7, 1988, 170—182.

Пенчев, Владимир. Колективна находка от медни византийски монети от VI в., намерена при разкопките на Никополис ад Нестум. — Нумизматика, 1988, № 4, 24—38.

Плакидов, Боян. Ловни сцени върху монети. — Лов и риболов, 1988, № 3, с. 25.

Плакидов, Боян. Опознаване на родината чрез монетите. — География, 1988, № 8, 16—19.

Русева, Боряна. Две бронзови монети на Антиох II с контрамарка звезда. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 106—109.

Русева, Боряна. Принос към циркулацията на сребърни монети в Тракия през елинистическата епоха. — Археология, 1988, № 2, 15—27.

Русева, Боряна. Ранноелинистическо сребърно монетно съкровище от района на Нова Загора (IGCH 839). — Нумизматика, 1988, № 4, 3—12.

Юрукова, Й. Монетосеченето в градовете на Долна Мизия и Тракия II—III в. Хадрианопол. С., БАН, 1987. 268 с, LXVI pl.

Рец.: P. Naster. — Revue belge de numismatique et de sigillographie, 134, 1988, p. 206.

Dimitrov, Kamen. On the Problem of the Inter-Balkan Trade Relations during the Early Hellenistic Age: the Coin Hoard IGCH 435. — Etud. balk., 1988, No 4, 115—125.

Poenaru-Bordea, G. Monnaies rares et inédites de Moesia Inferior. I. De Augustus jusqu'à Commodus. — Buletinul Societăţii numismatice Române, 77—79, 1983—1985 (1986), 89—107, 4 Taf.

Епиграфика

Иванов, Стефчо. Надписът на църквата „Рождество Богородично“ в с. Осиково, обл. Софийска. Предварително съобщение. — Духовна култ., 1988, № 2, 28—29.

Михайлов, Стамен. Към тълкуването на един надпис от Преслав. — Старобългаристика, 1988, № 3, 120—123.

Рисунка-графит с надпис на гръцки език.

Овчаров, Димитр и *Николай Овчаров.* Мраморная колонна III в. с надписью на латинском языке из Преслава. — Thracia, 8, 1988, 122—129.

Попконстантинов, Казимир. Глаголическата писмена традиция в средновековна България през IX—XI в. (по епиграфски данни). — Кирило-Методиевски студии, № 4, 1987, 283—290.

Шрайнер, Петер. Греческий язык и кириллица на территории Болгарии. — Кирило-Методиевски студии, № 4, 1987, 274—282.

Hošek, Radislav. Drei Angehörigen der Legio I Italica. — Sbornik Praci Filosoficke fak. Brnenske Universitetu. Ser. archeol. et class. E 33, 1988, 53—55.

Janakieva, Svetlana. ΣΚΟΚΕΛΗΝΟΙ —ein thrakischer Götterbeiname aus einer wiederentdeckten Inschrift. — Thracia, 8, 1988, 119—121.

Velkov, Velizar. Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis. — Byzantina, 13, 1985, No 2, 881—891.

Velkov, V. et G. Alexandrov. „Venatio Caesariana“. Eine neue Inschrift aus Montana (Moesia Inferior). — Chiron, 18, 1988, 271—277.

Музейно дело и консервация

Драев, Иван. За подготовката на музейните кадри. — МПК, 1988, № 4, с. 11.

Икономова, Аглика и *Марина Кънчева.* Техника и технология на стенописите в пловдивската църква

„Св. св. Константин и Елена“. — МПК, 1988, № 4, 43—46.

Канарчев, Михаил, Димитър Георгиев, Августин Петков и *Михаил Георгиев.* Система „Аргус“ за обработка на данни от геофизични наблюдения на археологически обекти. Модел на данните. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 257—264.

Катранушкова, Христина. Картографиране на паметниците на културата в нашата страна. — Геодез., картогр., земеустр., 1988, № 3, 25—27.

Константинов, В. Компютърни системи за обработка на данни от изследване на археологически обекти. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 290—294.

Лазов, Гавраил. Изложбата „Тракийското съкровище от Рогозен“. — Изв. Нац. истор. музей, 7, 1988, 300—307.

Национален исторически музей. Пътеводител. С., Свят, 1985.

Авт.: Иван Венедиков и др.

Рец.: Божидар Димитров. Пътеводител на Националния исторически музей. — Изв. Нац. истор. музей, 7, 1988, 313—315.

Паметникът [музей] „Самуилова крепост“ край Петрич. — Архитектура, 1988, № 3, 11—12.

Петков, Августин. Мотоделтапланерите — една възможност за българската археология. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 265—269.

Петков, Августин и *Михаил Георгиев.* Археофизични изследвания в Толбухински окръг (1982—1985). — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 270—275.

Петков, Августин и *Николай Ненов.* Подводна геофизика и археология. — In: Terra antiqua balcanica. Acta. 3. S., 1988, 284—289.

Museologie. Theoretische Grundlagen und Methodik der Arbeit in Geschichtsmuseen. Berlin, 1988. 362 p.

Рец: Георги Георгиев. Нов труд по музеология. — МПК, 1988, № 4, 60—62.

СТ. ПЕТРОВА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам. гл. редактор), ст.н.с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст.н.с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст.н.с. I ст. ИВАН МАРАЗОВ, ст.н.с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст.н.с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст.н.с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст.н.с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6. Тел. 71-31

© Археологически институт и музей при БАН
1989
c/o Jusautor, Sofia

Технически редактор Донка Костова Коректор Лиляна Николова

Дадена за набор на 14.06.1989 г. Подписана за печат на 15.01.1990 г. Печатни коли 9 Издателски коли 8,40
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 12253 Тираж 1530 Поръчка № 4293 Отделна книжка 3,00 лв. Годишен абонамент 9,60 лв.

Фотонабор – Издателство на БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

3809-

ISSN 0324—1203

20203

ЦЕНА 3 лв.